

Питання німецької історії
Вопросы германской истории
Fragen zur deutschen Geschichte
Questions of German history

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Витання німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2012

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ, МОЛОДЕЖИ И СПОРТА УКРАИНЫ
ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Вопросы германской истории

Сборник научных трудов

Днепропетровск
Издательство ДНУ
2012

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR-UNIVERSITÄT
DNEPROPETROVSK

Fragen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnepropetrovsk
Verlag DNU
2012

DEPARTMENT OF SCIENCE AND EDUCATION, YOUTH AND SPORTS OF UKRAINE
OLES GONCHAR DNEPROPETROVSK NATIONAL UNIVERSITY

Questions of German history

Historical researches

Dnepropetrovsk
Printed House DNU
2012

УДК 943
ББК 63.3 (4Г)
В 74

Питання німецької історії [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред.
В 74 С. Й. Бобилева. – Д. : Вид-во ДНУ, 2012. – 284 с.

ISBN 978-966-551-322-3

Уміщено результати досліджень історії етнічних німців і менонітів України та Росії. Окремий блок матеріалів стосується питання загальної історії та міжнародних відносин.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться окресленими аспектами.

Вопросы германской истории [Текст] : сб. научн. тр. / отв.
В 74 ред. С. И. Бобылева. – Д. : Изд-во ДНУ, 2012. – 284 с.

Помещены результаты исследования истории этнических немцев Украины и России. Отдельный блок материалов касается вопросов всеобщей истории и международных отношений.

Для ученых, студентов, преподавателей, а также всех, кто интересуется данными аспектами.

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
протокол № 4 від 14 грудня 2011 р.*

Редакційна колегія:

д-р **А. Айсфельд** (Німеччина); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилева** (відп. ред.); д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болсбрух**; д-р **В. Деннінґхаус** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **В. М. Калашников**; д-р **Н. Катцер** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. А. Космач** (Білорусь); д-р іст. наук, проф. **К. А. Марков**; канд. іст. наук. **О. Є. Ходченко** (відп. секретар); д-р іст. наук, проф. **С. І. Свіґленко**; д-р **Д. Стейплз** (США); д-р іст. наук, проф. **С. С. Троян**; д-р іст. наук, проф. **Б. М. Туполєв** (Росія); д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**.

*Реєстраційне свідоцтво наукового збірника
№ 15707-4179Р. Серія КВ від 13.07.2009 р.*

ISBN 978-966-551-322-3

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2012

© Видавництво ДНУ, оформлення, 2012

Наукове видання

ПИТАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ
ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ
FRAGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
QUESTIONS OF GERMAN HISTORY

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор Л. В. Омельченко
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Л. В. Омельченко
Комп'ютерна верстка О.М. Гришкіної

Підписано до друку 10.07.12. Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 16,5. Ум. фарбовідб. 16,5. Обл.-вид. арк. 18,0. Тираж 100 прим.
Вид. № 1716. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

ISBN 978-966-551-322-3

УДК 94 (47) «1914/1917»

А. Н. Кадол

Криворожский национальный университет (г. Кривой Рог)

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФАКТОР
В АНТИНЕМЕЦКОЙ КАМПАНИИ ЦАРИЗМА
ВРЕМЁН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ,
1914–1917 гг.**

На підставі документальних та наративних джерел розглянуто маловивчений аспект антинімецької кампанії – вплив міжнародного фактора і націоналістичної політики ряду європейських країн на ставлення до етнічних німців.

Ключові слова: Перша світова війна, антинімецькі кампанії, російські німці, Росія.

На основании документальных и нарративных источников рассмотрен малоизученный аспект антинемецкой кампании – влияние международного фактора и националистической политики ряда европейских стран на отношение к этническим немцам.

Ключевые слова: Первая мировая война, антинемецкие кампании, российские немцы, Россия.

In the article on the base of documentary and narrative sources poorly studied aspect of the anti-German campaign is considered – the impact of international factors and nationalist policies of several European countries in relation to ethnic Germans.

Key words: the First World War, anti-German campaign, the Russian Germans, Russia.

Im Beitrag werden anhand von Dokumenten und Narrativquellen der Einfluss des internationalen Faktors und die nationalistische Politik einer Reihe von europäischen Ländern in Bezug auf die ethnischen Deutschen in Russland analysiert – eine Frage, die in der Forschung bislang kaum Beachtung fand.

Schlagwörter: Erster Weltkrieg, antideutsche Politik, Russlanddeutsche, Russland.

Военно-политическая ситуация 1914–1915 г. подтолкнула царскую власть и общественное мнение к поиску причин поражений русской армии. В то же время назревший в обществе духовный кризис, характеризующийся отпечатком глубокой растерянности, отсут-

ствием идеалов и ценностных ориентаций, привел к активизации русского национализма и формированию образа врага в лице немецкого населения Российской империи. Отдельным направлением внутренней политики царизма становится концепция «политики населения» (от нем. – Bevölkerungspolitik), т. е. политически мотивированные репрессии по отношению к «вражеским» народностям Империи среди якобы нелояльных групп инородцев из числа собственного населения, в том числе и российских немцев.

Вместе с этим на формирование антинемецкой направленности такой «политики населения» значительно повлияла международная ситуация. Летом 1915 г. конфискация имущества русских немцев проводится в противовес действиям вражеских армий в русских областях [18, с. 179]. Уже в 1916 г. в связи с внешнеполитическими задачами царизма, одной из которых был способ изыскания компенсации для понесённых в войне убытков, борьба с «немецким засильем» обрела новое юридическое обоснование и идеологическое значение. Имущество российских немцев объявлялось гарантом удовлетворения претензий России к центральным державам, источником компенсации убытков, понесённых русскими подданными [10; 11].

Царское руководство, подталкиваемое политикой союзников по отношению к немецким национальным диаспорам в странах держав Согласия, в развернувшейся антинемецкой кампании учитывало международный опыт государственного национализма карательных и ограничительных мероприятий, направленных против иностранцев. Так, в частности, на волне герmanoфобской истерии и в координации со своими английскими и французскими союзниками царское руководство издало указ об отчуждении и продаже собственности подданных Германии и Австро-Венгрии [15, с. 393]. В Англии и Франции некоторые категории иностранцев на время войны были заключены в особые лагеря, а немцы в ряде случаев – в концентрационные лагеря. В России на эти меры с одобрением отозвались правомонархические силы. «Государство, над которым стряслась война, – обосновывал необходимость введения концлагерей для русских немцев А. Н. Хвостов, – [...] не может руководствоваться исключительно гуманитарными правилами» [16].

В 1914 г. британское правительство развернуло кампанию экономической борьбы с Германией, приняв общий закон об установлении экономической блокады *Trading with the Enemy Act 1914* [10, с. 190]. В начале 1916 г. королевским указом всем подданным и учреждениям Великобритании запрещалась торговля в нейтральных стра-

нах с германскими фирмами или такими, что подозреваются в принадлежности с германскому капиталу [10, с. 288]. К указу прилагался точный список «нелояльных» компаний. Эту же инициативу британцев вскоре подхватили и русские союзники, запретив в октябре 1916 г. русским подданным и всем лицам, пребывающим на территории России, вести деловые отношения с фирмами, находившимися в «чёрном списке». Предусматривалась и процедура наказания за нарушение правительственного распоряжения – заключение в тюрьму сроком до 1 года 4 месяцев и штраф в размере от 1 до 25 тыс. руб. [10, с. 290].

Вслед за немецкими погромами, прокатившимися в начале мая 1915 г. в Лондоне и Ливерпуле в ответ на потопление немецкой подводной лодкой парохода «Лузитания», подобные трагические события произошли 27–29 мая в Москве. После этого в мае – июне 1915 г., по распоряжению МВД, были закрыты многие немецкие благотворительные общества, началась массовая высылка подданных Германии и Австрии из городов.

Ход правительственных дебатов показывает, что высшие сановники настолько твёрдо придерживались союзнического долга, что даже решение по таким, казалось бы, внутренним вопросам, как конфискация германских промышленных объектов в России, принимали только после консультации с представителями Франции и Англии [18, с. 36]. Поэтому не случайно, что важнейшим центром формирования «политики населения» выступала юрисконсультская часть МИД России, поскольку её работники ориентировались на «все законодательные положения о неприятельских странах из Германии и Австро-Венгрии, а также из союзных стран, и здесь же составлялся перевод этих актов, служивших материалом и образцом для соответствующего русского законодательства» [7, с. 73]. По мнению Г. Н. Михайловского, ведавшего в МИД вопросами работы с «неприятельскими подданными», «мы шли в хвосте Германии и союзников, хотя и союзники, в особенности в начале войны, шли в хвосте Германии, едва успевая перепечатывать все их новые законы «военного времени». Даже знаменитый вопрос о лишении неприятельских подданных права судебной защиты, решенный у нас в Сенате в 1916 г., был, в сущности, сколком аналогичного германского закона» [7, с. 73]. В юрисконсультской части МИД была сосредоточена информация о германском частном имуществе и деятельности германских торгово-промышленных предприятий [7, с. 205].

Высылка германскоподданных граждан по сомнительным обвинениям в измене и нелояльности практиковалась не только в России, но и в союзных её странах. Так, в Англии были выселены с мест проживания все без исключения потомки немецких колонистов, населявших, в основном, морское побережье. В Греции англо-французская миссия «ввиду удостоверения факта сигнализации греческого штаба германско-болгарскому штабу о военных действиях союзников» обвинила правительство страны в германофильских симпатиях [1, с. 244]. Это дало основание англо-франко-русской коалиции потребовать высылки из Афин всех германских подданных и выдать все находящиеся в греческих водах суда вражеских держав. Практика политических гонений по этническому признаку имела место и в Германии, когда члены французской колонии в Баварии были высланы из страны, при этом их подвергли оскорблениям и посябам [9, с. 25].

Единство антинемецкой кампании, проходившей в странах Антанты, представляется более сплоченной и организованной политической союзников, чем это на самом деле отражают доступные для анализа материалы. В России, например, действовала общественная организация «Антигерманская лига Франции», которая поддерживала аналогичное русское движение – «Общество 1914 года: Общество борьбы с немецким засильем».

Учитывать международный опыт при формировании германофобии в России тем более справедливо, поскольку подобная же практика антирусской кампании имела место и в самой Германии. Обе воюющие стороны основывали ограничение прав неприятельских подданных на международном правовом институте репрессий – праве возмездия. Так, постановления германского союзного сейма 20 ноября и 20 декабря 1914 г. запрещали финансовые операции с Россией и русскими подданными [5, с. 5, 21]. События Первой мировой войны непосредственно подтолкнули германское руководство к изданию постановления 4 февраля 1915 г. по отношению к оккупированным русским областям (Zivilverwaltung), чем был наложен тотальный запрет на производство платежей и финансовых операций в пределах всей местности. Эта мера имела территориальный характер, следовательно, касалась всех лиц без различий их подданства и национальности [5, с. 5].

Германские власти также проводили свою аграрную политику как на захваченных землях, так равно и по отношению к иностранцам в стране. Так, постановление союзного сейма 26 марта 1915 г. «Об удо-

влетворении претензий, исходящих от правительственных принудительных администраций, назначенных для управления поземельными участками и землевладениями иностранных подданных и подданных воюющих с Германией держав» [5, с. 11] преследовало цель способствовать деятельности германской администрации в земельном вопросе.

Германская практика «политики населения» также как и в России показала, что вопросы этнонациональных отношений тесно сплелись с проблемами социально-экономической политики, проводимой государством во время войны. В связи с этим большое недовольство в русских кругах вызвал указ кайзера Вильгельма II о безвозмездной частичной конфискации земель отсутствующих помещиков русского происхождения в русской Польше в 1915 г. [7, с. 109–110]. Царское же руководство, в свою очередь, прямо заявило, что прибегнет в таком случае к репрессалиям – безвозмездной конфискации германской частной земельной собственности в России. Говоря словами министра иностранных дел С. Д. Сазонова, «если Вильгельм не возьмет своего указа обратно, мы конфискуем всю германскую собственность немецких помещиков в России» [7, с. 109]. В итоге русский ультиматум подействовал, и германское правительство официально взяло императорский указ назад.

Силловые ведомства России также учитывали опыт репрессивных мероприятий, проведённых Германией. Уже в речи императора Вильгельма II об объявлении войны содержалась идея превратить мирных русских граждан, оставшихся в Германии, в военнопленных. Соответствующую часть выступления кайзера не осмелилась опубликовать даже немецкая пресса [12]. «Германия, – отмечается в докладной записке министру внутренних дел Н. Б. Щербатову, – в первые же дни войны встала на военное положение, т. е. постаралась всех подданных воюющих держав арестовать и подвергнуть строгой регистрации. Эта мера привела к тому, что Германия свои военные операции имеет возможность совершать в тайне» [17, с. 223–224]. Согласно статистике полковника В. Николаи (руководитель германской секретной службы), за годы Первой мировой войны германские трибуналы казнили 22 русских. Кроме них, против Германии в пользу России вели подрывную деятельность 51 человек других национальностей. Всего же на территории страны работали 20 тыс. агентов Антанты [8, с. 203]. На германский пример взятия заложников по этническому признаку без различия гражданства обратил внимание министр иностранных дел Сазонов [18, с. 163]. О системе надзора и

кампании шовинизма в Германии писал германский пацифист профессор Б. Ишханян: «Та форма, в которую вылилась теперь травля против иностранцев, является сознательной системой» [3, с. 26]. Кампания шпиономании в Германии имела не меньший размах, чем в России.

Следующим фактором, способствовавшим становлению антинемецкой идеологии в России и возведению её в ранг официально исповедуемой доктрины, было влияние английской пропаганды как в самой России, так и в Англии. Британская дипломатия имела богатейший опыт внешнего воздействия на другие страны и народы путём пропаганды, которая давно уже представляла собой целую политическую науку по разжиганию межэтнической розни.

Параноидальное сознание эпохи войны зеркально отражалось в донесениях британских информаторов, писавших о России. Последние же распространяли крайне преувеличенные сведения о «германском засилье в России» [4]. Британская миссия в Петрограде, вынужденная отвечать на антианглийскую кампанию в русской либеральной печати, свела объективное недовольство Англией действиями в России германской пятой колонны. Уже в конце 1914 г. посол лорд Бьюкенен, выступая в Английском клубе в Петрограде, обличал «германофильствующую» часть русского общества. «Некоторые известные германофилы обвиняют нас в том, – говорил Бьюкенен, – что мы толкнули Россию в войну ради наших личных выгод, а теперь предоставляем ей одной нести все тяготы» [14, с. 170].

При этом антинемецкая пропаганда Англии предназначалась для образованного слоя русского общества и имела характер военно-политической публицистики на злобу дня. «Свободе действия, а в некоторых случаях и свободе выбора России мешали финансовые, экономические и политические путы, постепенно и почти незаметно сплетённые Германией. – Такой лозунг провозгласила английская журналистика. – Германские интриги и подпольные козни... одержали крупные победы: русские банки были поработаны германскими финансовыми учреждениями; старинные германские колонии в России были объединены и прекрасно организованы; красноречивые защитники и влиятельные сановники пропагандировали германские идеи и интересы в России, клонившиеся ко вреду русской государственной политики» [6, с. 250].

Английская публицистика использовала многие шаблоны, традиционные для антинемецких обвинений в России. Здесь присутствует и «тевтонское поработание Прибалтики», и влияние немцев на

государственную жизнь, когда «весьма редко даже конфиденциальные доклады царю составлялись без ведома берлинских властей и без вмешательства их агентов в Петрограде» [6, с. 251].

Отдельным объектом для выпадов служили немецкие поселения: «экономическое завоевание России значительно облегчалось германскими колониями; ... казалось бы, что колонисты имели возможность ассимилироваться, но многие даже не говорят по-русски. Они до сих пор считают себя германцами, а своим государем Вильгельма. Задолго до войны Берлин осознал значение этих колоний в деле мирного проникновения и политической пропаганды» [6, с. 251]. А связь с Германией была тяжёлым обвинением (прибытие в колонии учителей из Германии; покупка земли в стратегических с военной точки зрения местностях; влияние немцев в Думе и захват многих земств).

Значительное внимание в антинемецкой кампании Англии уделялось роли германского капитала в России, что сводилось к выявлению его негативной деятельности [6, с. 252–257]. В целом же английская кампания в этом вопросе повторила русские претензии:

– торговое засилье Германии, дарованное ей русско-немецким договором 1904 г.

– германские предприятия превратились в «эмиссаров тевтонского господства».

В британской печати с началом войны развернулась невиданная до тех пор прорусская пропаганда, специализировавшаяся на исторических экскурсах. То неблагоприятное отношение, которое испытывало английское общество к царскому режиму, сглаживалось такой пропагандой. Одним из таких доводов выступала идея «германского засилья». Все тёмные стороны российской действительности объяснялись английскими публицистами как следствие негативных внешних воздействий на протяжении всей истории. Германское же влияние, как объясняли «друзья России», оказалось наиболее вредным. Это выразилось в привнесении в Московское княжество прусской чиновничье-бюрократической системы. Именно эта система принесла с собой «тевтонский дух», который породил многие безобразия в России. Такими пассажами доводили заинтересованность России в войне с Германией, что было равносильно сохранению национальной идентичности русских. С избавлением от «тевтонского духа» англичане связывали решение чуть ли не всех внутренних проблем их восточноевропейского союзника [2, с. 125–126].

Вместе с этим подобная пропаганда англичан объяснима с точки зрения их опасений угрозы сепаратного мира между Германией

и Россией, когда британцам было жизненно необходимо вбить клин между этими странами. Так, например, английское командование серьёзно предполагало, что русские допустят германских чиновников к организации железных дорог в стране [13, с. 92].

В целом же в антинемецкой кампании британской публицистики образ немца-врага в России сочетался с образом воинственного Германского рейха. Разжигание ксенофобии не могло пройти бесследно для российского общественного мнения, находившегося под сильным влиянием союзных дипломатий. В условиях функционирования жесткой военной цензуры, поставившей табу на обсуждение многих социально значимых вопросов, британская пропаганда в России добилась серьёзных успехов. Многие из её идей были развиты русской печатью, для которой антинемецкая тема стала постоянной рубрикой.

Примечательно, что и в «большой» прессе Германии и Австро-Венгрии приводились порой совершенно невероятные сведения об «английском засилье» в России. Утверждалось, что в России установилась «английская диктатура», рядом с каждым русским чиновником-де стоит британский офицер-надзиратель, 20 тысяч англичан занимают все важнейшие посты, а русское правительство не может уже распоряжаться русской промышленностью [4]. Россию уподобляли «глупому, но сильному парню, нужному Англии для ведения ее войны». Порой попросту утверждалось: «Вся Россия в руках англичан...» [4]. Некоторые руководители германской внешней политики, военные искренне верили в то, что могущественные «британские агенты» во многом управляют Россией. Германские информаторы посылали соответствующие сведения в Берлин, а немецкие государственные деятели склонны были им доверять.

Процесс превращения нелепых слухов о враге в факты действительности стал отдельным направлением деятельности внешнеполитического аппарата всех стран-участниц военного конфликта. В связи с этим идеи ксенофобии, распространившиеся по Европе, не знали государственных границ.

Таким образом, германофобия в России во время войны была во многом объяснима влиянием международной ситуации, а не только внутренней политикой царских властей, как традиционно было принято считать. В этом случае идеологическое обеспечение вооружённого конфликта ведущих стран-участниц Первой мировой войны нашло своё отражение в развитии взаимных и обоюдных пропагандистских кампаний, которые включали в себя репрессии против вражеских граждан, борьбу с культурой враждующей нации, иску-

ственное обострение межэтнических отношений. Это явление, созданное властью и общественным мнением, приняло неконтролируемый характер и прочно закрепилось в массовом сознании враждующих народов. В России же антигерманская пропаганда пошла по более радикальному пути, чем аналогичные кампании в странах Запада. Германофобия подготовила почву для дальнейшего обострения «немецкого» вопроса в России.

Библиографические ссылки

1. Доклад Б. Штюрмера Николаю II 21 августа 1916 г.: по министерству иностранных дел // Дневники и документы из личного архива Николая II. – Мн. : Харвест, 2003. – 368 с.

2. *Зашихин А.* Лев + Медведь: За кого сражались англичане, когда сражались за русского царя? // Родина. – 1993. № 8/9. – С. 125–126.

3. *Ииханян Б.* Немецкий профессор о германском шовинизме (факты и разоблачения). – Пгр.: «Электротпечатная» П. Г. Келлеева, 1915. – 27 с.

4. *Колоницкий Б. И.* Политические функции англофобии в годы Перовой мировой войны // Россия и Первая мировая война : матер. Междунар. научн. коллоквиума. – СПб., 1999. – С. 271–287.

5. *Королькевич Б. П.* Финансовые и экономические законы и мероприятия Германии против держав Согласия за время нынешней войны. – Пгр., изд-во Петроград. Совета Рабочих и Красноармейских депутатов, 1919.

6. *Лемке М. К.* 250 дней в царской ставке. 1916 г. – Мн. : Харвест, 2003. – 672 с.

7. *Михайловский Г. Н.* Записки: Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг.: в 2-х кн. – Книга 1. Август 1914 г. – октябрь 1917 г. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 520 с.

8. *Николаи В.* Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель – К. : Изд-во «Княгиня Ольга», 2005. – 676 с.

9. *Пуанкаре Р.* На службе Франции. 1914–1915 г. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2002. – 784 с.

10. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 1483, оп. 1, д. 9.

11. РГИА. – Ф. 1483, оп. 1, д. 5.

12. «Русские ведомости». – 1914. – 6 августа.

13. Секретный доклад В. Р. Робертсона «Военные последствия выхода России из Антанты» // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 92.

14. *Уткин А. И.* Первая мировая война. – М. : Алгоритм, 2001. – С. 170.

15. *Хаген М. фон.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война : матер. Междунар. научн. коллоквиума. – СПб., 1999. – С. 393.

16. *Хвостов А. Н.* Борьба с немецким засильем: Речь члена Государственной Думы А. Н. Хвостова в заседании 3-го августа 1915 г. – Пг., 1915.

17. Центральный Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 2233, оп. 2, д. 353 «Немецкий шпионаж в царской России»: сб. док. – М., 1942, Изд. управления гос. архивами НКВД СССР. Экземпляр № 754. – С. 223–224.

18. Совет министров Российской Империи в годы первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова (Записи заседаний и переписка). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 559 с.

Надійшла до редколегії: 05.02.2012

УДК 94 (430) (092) «18/19»

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОФЕСОР ЙОГАНН СИГІЗМУНД ГОТТФРІД ГУТ В УНІВЕРСИТЕТАХ НІМЕЧЧИНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Реконструйовано життєвий і творчий шлях німецького математика, фізика та астронома Й. С. Г. Гута, простежено його наукову, навчальну та науково-організаційну діяльність в університетах Німеччини та Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття, проаналізовано його наукові здобутки, визначено коло його наукових інтересів, розглянуто суперечливі питання щодо його наукової діяльності, його роль у розвитку астрономічних досліджень в університетах Російської імперії. Залучено до проведення дослідження (крім вже відомих і таких, що широко використовуються) нові документальні та історіографічні джерела.

Ключові слова: Й. С. Г. Гут, вчений, професор математики і фізики, астрономія.

Реконструирован жизненный и творческий путь немецкого математика, физика и астронома И. С. Г. Гута, прослежена его учебная, научная и научно-организационная деятельность в университетах Германии и Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века, проанализированы его научные достижения. Определен круг его научных интересов, рассмотрены спорные вопросы, касающиеся его научной деятельности, его роль в разви-

16. *Хвостов А. Н.* Борьба с немецким засильем: Речь члена Государственной Думы А. Н. Хвостова в заседании 3-го августа 1915 г. – Пг., 1915.

17. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 2233, оп. 2, д. 353 «Немецкий шпионаж в царской России»: сб. док. – М., 1942, Изд. управления гос. архивами НКВД СССР. Экземпляр № 754. – С. 223–224.

18. Совет министров Российской Империи в годы первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова (Записи заседаний и переписка). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 559 с.

Надійшла до редколегії: 05.02.2012

УДК 94 (430) (092) «18/19»

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОФЕСОР ЙОГАНН СИГІЗМУНД ГОТТФРІД ГУТ В УНІВЕРСИТЕТАХ НІМЕЧЧИНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Реконструйовано життєвий і творчий шлях німецького математика, фізика та астронома Й. С. Г. Гута, простежено його наукову, навчальну та науково-організаційну діяльність в університетах Німеччини та Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття, проаналізовано його наукові здобутки, визначено коло його наукових інтересів, розглянуто суперечливі питання щодо його наукової діяльності, його роль у розвитку астрономічних досліджень в університетах Російської імперії. Залучено до проведення дослідження (крім вже відомих і таких, що широко використовуються) нові документальні та історіографічні джерела.

Ключові слова: Й. С. Г. Гут, вчений, професор математики і фізики, астрономія.

Реконструирован жизненный и творческий путь немецкого математика, физика и астронома И. С. Г. Гута, прослежена его учебная, научная и научно-организационная деятельность в университетах Германии и Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века, проанализированы его научные достижения. Определен круг его научных интересов, рассмотрены спорные вопросы, касающиеся его научной деятельности, его роль в разви-

тии астрономических исследований в университетах Российской империи. Привлечены к проведению исследования (кроме уже известных и широко используемых) новые документальные и историографические источники.

Ключевые слова: И. С. Г. Гут, ученый, профессор математики и физики, астрономия.

The life and career of the German mathematician, physicist and astronomer I.S.G. Guth, his academic, scientific and scientific-organizational activity and achievements in the universities of Germany and the Russian Empire in the late XVIII – early XIX century are analyzed. The range of his scientific interests, controversial questions related to his scientific career, his role in the development of astronomical research at the universities of the Russian Empire are considered. New documents and historiographical sources (except those already known and widely used) were brought to the study.

Key words: J. C. H. Guth, a scientist, a professor of mathematics and physics, astronomy.

Es wird der Lebens- und Schaffensweg des deutschen Mathematikers, Physikers und Astronomen J. S.G. Huth rekonstruiert. Analysiert werden Stationen und Leistungen seiner Tätigkeit in Lehre und als Wissenschaftler sowie seine Bemühungen um die Organisation der Forschung an Universitäten Deutschlands und des Russischen Reiches. Darüber hinaus werden seine wissenschaftlichen Interessen ins Blickfeld gerückt, strittige Frage seines wissenschaftlichen Wirkens, seine Rolle bei der Etablierung der astronomischen Forschungen an Universitäten des Russischen Reichs behandelt. Herangezogen werden (außer den bereits bekannten und breit genutzten) neue dokumentarische und historiographische Quellen.

Schlagwörter: J. S. G. Huth, Wissenschaftler, Professor der Mathematik, Physik und Astronomie.

Серед німецьких професорів, що працювали на теренах Російської імперії, був і Йоганн Сигізмунд Готтфрід Гут. У Російській імперії він почав працювати спочатку в новоствореному Харківському університеті, а надалі продовжив свою діяльність в університеті м. Дерпт. Й. Гут згадується в різноманітних історичних та історико-наукових працях, присвячених історії зазначених вище університетів. Найбільш значущими у висвітленні життєвого шляху Й. Гута є праці Д. І. Багалія [1], Г. В. Левицького [4], колективна праця з історії астрономії у Харківському університеті [3], дисертаційне дослідження Ю. О. Герман [2]. Сам Д. І. Багалій при написанні «Опыта истории Харьковского университета» значною мірою спирався саме на вищезазначену працю Г. В. Левицького. У подальшому більшість з тих дослідників, хто звертався до постаті Й. Гута, в значній мірі використовували ці напрацювання. Колективна монографія [3] є надзвичай-

но важливим історико-астрономічним твором. Але автори дають посилання лише на історіографічні праці з цього питання, не вказуючи документальні джерела, й у висвітленні біографії та наукової діяльності Й. Гута використовують тільки працю Г. В. Левицького.

Звернення до біографії та діяльності Й. Гута доводить, що деякі моменти з його життєвого шляху розкриті або недостатньо, або інколи й неточно. Крім того, його особистість як науковця не завжди викликає у дослідників однозначні оцінки. З'явилися й нові можливості доступу до праць іноземних дослідників з історії науки і техніки та джерел, які додають нових штрихів до постаті Й. Гута та його наукової діяльності. Тому предметом даного дослідження є комплексне вивчення життя і діяльності професора Гута на всіх етапах його життя. Крім вказаних праць, були використані як джерела XIX століття, зокрема знаменитий біографічний словник, складений відомим фізиком Поггендорфом [23], спогади професора Роммеля [9], так й інші документальні та історіографічні джерела.

Йоганн Сигізмунд Готфрід Гут народився 2 травня 1763 р. і отримав початкову освіту у батька, архітектора за фахом. З 1772 до 1782 року Й. Гут навчався в Гальберштадтській школі кафедральної церкви. У травні 1782 р. він стає студентом богословського факультету університету в Галле, одночасно починає вивчати математику і природничі науки. У 1785 р. Й. Гут закінчує університет. Його вчителем був відомий фізик і математик професор В. Й. Г. Карстен (W. J. G. Karsten), який зіграв важливу роль у становленні Й. Гута як вченого. Студентом професора Карстена одночасно з Й. С. Г. Гуттом був також майбутній професор Дерптського університету Е. Х. Кнорре. У квітні 1787 р. професор Карстен помирає, і тому до захисту дисертацію Й. Гута представляє вже професор Й. Х. Фьорстер (J. Ch. Forster). Молодий науковець успішно захищає 9 липня 1787 р. дисертацію «*De protrahendis matheseos purae limitibus*» й отримує ступінь доктора філософії і вільних наук. У наступному році він починає читати в Галльському університеті приватні лекції з «Основ алгебри» («*Grundlagen der Algebra*»), підґрунтям яких є підручник його вчителя професора Карстена [25].

До 1789 р. Й. Гут працює в Галльському університеті як викладач. У 1789 р. університет міста Франкфурт-на-Одері запрошує його до себе. Тут вчений обіймає посаду ординарного професора математики і фізики і викладає близько 20 років.

Саме тут розгорнулася його наукова діяльність, якою він став відомим у науковому співтоваристві і яка привернула, в подальшому,

увагу російських офіційних кіл за часів формування викладацького складу Харківського університету.

Список наукових праць, наведений у Біографічно-літературному словнику історії точних наук, складеному Поггендорфом [23], свідчить про широке коло наукових питань, які цікавили вченого і якими він займався. Підтверджує цю точку зору і достатньо повна бібліографія праць Й. Гута, складена співробітниками Тартуського університету [10]. В колі наукових інтересів Й. Гута були питання, пов'язані з коливаннями маятника, поведінкою сонячних плям, рухом комет та їх визначенням й вивченням їх властивостей, хімічні та електричні процеси, що відбуваються у вольтовому стовпчику, різноманітні експерименти на воді, акустичні дослідження, питання астрономії тощо. За висновком, зробленим у роботі [11], при узагальненні його наукових інтересів «до 1801 г. предметами занять Гута були: прикладна математика, архітектура, практическая механика и физика». Друкувався він у досить-таки відомих на той час журналах, зокрема в *Astronomische Jahrbuch (Bode)*, *Annalen der Physik (L. W. Gilbert)*, *Journ. d. Physik (F. A. C. Gren)* та інших (але, в основному, в перших двох).¹

Г. Ф. Левицький щодо праць Й. Гута писав: «С сочинениями его по прикладной математике и физике нам, к сожалению, ознакомиться не удалось» [1; 3]. Тому ми звернулись до праць сучасних іноземних істориків науки. Вони відзначають як досить цікаві дослідження Й. Гута з акустики, в яких він брав участь разом з професором Вюншем у 1789 р. вже у Франкфурті-на-Одері. Й. Гут займався також вивченням властивостей переговорних, або мовних, труб, тобто таких пристроїв, які спрямовують розповсюдження звуку і таким чином підвищують розбірливість усної мови. Це фактично те, що ми називаємо рупором або так званим мегафоном. Й. Гут був одним з тих, хто запропонував у 1796 р. один з варіантів такої трубки. Мабуть першим з дослідників України на цей момент у науковій діяльності Й. Гута нещодавно звернув увагу В. Абашнік [12]. Займаючись акустичними дослідженнями Й. Гут переклав з французької працю відомого фізика Ламберта «*Abhandlung uber einige akustische Instrumente*» (Трактат о некоторых акустических инструментах) [20] та написав до

¹ У дужках наведено прізвища видавців цих журналів – відомих вчених. У сучасності ці журнали називають дещо інакше. Зокрема, посилання на журнал *Astronomische Jahrbuch (Bode)* записується як *Berliner Astronomische Jahrbuch*.

цього трактату передмову і два додатки, де запропонував таку назву для акустичної системи як «телефон»: «*Telephon. J. S. G. Huth machte 1796 den Vorschlag, durch Sprachrohre eine «Telegraphie» für Kriegs- und Friedenszeiten herzustellen. Er nennt die Anlage «der Telephon oder Fernsprecher» (Huth, J. H. Lamberts Abhandlung über einige akustische Instrumente, Berlin 1796, S. 94, 109–128; Feldhaus, in: Unterh. – Beilage zur Täg. Rundschau 1910, S. 848)*» [24].

З 1801 р. Й. Гут починає активно займатися астрономічними спостереженнями і дослідженнями. Його увагу в першу чергу привернули комети. Як відомо, комета – це невелике небесне тіло малої густини, яке обертається навколо Сонця за витягнутою орбітою і складається з голови (ядра та світлої туманної оболонки – коми) та газопилової хвостової частини, що виникає і збільшується при наближенні до Сонця.

Перша періодична комета була названа на честь Галлея. Друга і третя періодичні комети – це комета Енке та комета Біела (за сучасними назвами). І саме до їх відкриття і вивчення доклав своїх зусиль і Й. Гут.

Вчений у 1802 р. здійснив подорож до Англії, за словами Г. В. Левицького, «по-видимому, с целью ознакомиться с важнейшими английскими обсерваториями и с оптиками и механиками астрономических инструментов. В Англии Гут вступил, частью в личные, частью в письменные сношения с различными астрономами, между прочим с Гершелем. В письме к последнему из Лондона Гут изложил свои небезынтересные соображения о происхождении малых планет и высказал вполне подтвердившееся впоследствии предположение, что подобных светил, кроме Цереры и Паллады, будет открыто еще, по крайней мере, десять» [1; 3].

Визначаючи місце Й. Гута в астрономічних дослідженнях, Левицький писав, що Гут був «автодидактом», тобто людиною, яка була спочатку аматором у цій справі, «вільним астрономом», але надалі досягла значних успіхів. І це дійсно так. Інтерес до пошуків нових небесних тіл у Європі XVIII–XIX століття був надзвичайно високий. У XVIII столітті в Європі виникло навіть таке об'єднання вчених, як «Небесна поліція» («Himmelspolizei»), основним завданням якої «был постоянный мониторинг ночного неба с целью обнаружения недостающей планеты между орбитами Марса и Юпитера, которая предсказывалась законом Тициуса – Бодэ». Спочатку це була невелика група, що виникла за пропозицією барона Ф. К. фон Цаха, до якої входило шість німецьких астрономів (Ф. К. фон Цах, Г. В. Оль-

берс, І. І. Шретер, К. Л. Хардинг, Ф. А. фон Енде, Дж. Гільдмейстер). На нараді, що відбулася між ними в Лілієнталі (місто поряд з Бременом) 20 вересня 1800 р., було прийнято рішення, враховуючи складність поставленого завдання, залучити до роботи й інших європейських астрономів. Після приєднання до цієї групи інших європейських астрономів, вона складалася вже з 24 спостерігачів [16].

Саме до цього об'єднання і було запрошено приєднатися Й. Гута. У праці професора Левицького [1; 3] досить детально розповідається про відкриття чотирьох комет, зроблені Й. Гутом, починаючи з першої (2 грудня 1801 р.). Друга і третя комети були відкриті (або краще сказати «спостережені» або «перевідкриті») Й. Гутом у жовтні і листопаді 1805 р. Остання комета була відкрита ним 29 вересня 1807 р. Такі спостереження, «перевідкриття» надзвичайно важливі для з'ясування характеру руху комет, їх періодичності, змін стану, структури, властивостей. Тому дослідження Й. Гута були схвально сприйняті науковим співтовариством. Сучасні дані про комети та астрономічна література дозволяють уточнити, які саме комети спостерігав Й. Гут. Дві з них належать до дуже відомих з тих, що занесені до каталогу комет [15; 22]. Вони є періодичними, тобто такими, які через певний час повертаються до Землі і знову потрапляють у поле зору астрономів-спостерігачів і «перевідкриваються». Одна з таких комет – це комета Енке, відкрита ще П. Мешеном та Ш. Месьє у 1786 р. В сучасній інформації про цю комету повідомляється, що вона «20 жовтня 1805 р. була перевідкрита Ж. Понсом під час візуальних пошуків комет з 12-см рефрактором. В ту ж саму ніч (виділено нами. – В. С.) її перевідкрили Й. Гут у Франкфурті-на-Одері та А. Бувар у Парижі за допомогою невеликих телескопів» [4].

Друга періодична комета, перевідкрита Й. Гутом, – це відома комета Бієла [14]. Й. Гут спостерігав її 22 листопада 1806 р. [15]. Значимо, що спостереження цієї комети в багатьох історико-наукових працях відносять до листопада 1805 р., хоча в каталозі комет [15] зазначається листопад 1806 р. Серед інших двох комет одна – так звана Велика комета 1807 р., яка теж належить до відомих комет, внесених у відповідний каталог. Й. Гут визначав їх положення відносно зорь, намагався визначити орбіти, вивчав фізичні характеристики комет. Але його вимірювання не завжди були точними внаслідок різних причин (короткочасна спостережність комет, недостатня точність приладів тощо).

І все ж внесок його в дослідження комет був досить значним й це знайшло відображення й у сучасному Каталозі комет, і за часів

його життя. Як писав Левицький, «труды Гута по разысканию комет были оценены специалистами по достоинству и даже были вскоре удостоены награждения денежной премией. В 1805 году какой-то берлинский почитатель астрономии, пожелавший остаться неизвестным, передал в распоряжение Боде сперва 20, а затем еще 10 фридрихсдоров, с просьбою выдать их тому, кто к назначенному сроку сделает важное астрономическое исследование или открытие. На соискание премии было представлено 6 сочинений, и премия была разделена пополам между автором одного из них, знаменитым впоследствии, а в то время блестяще начинавшим свою ученую карьеру Ф. В. Бесселем, и Гутом. Последний получил половину премии «за открытие новых явлений на небе, т. е. двух комет 1805 года» [1; 3]. Нагадаємо, що Ф. В. Бессель надалі став відомим астрономом, автором кометної теорії.

Отже, перед переїздом до Харкова Й. Гут був досить відомим в Європі вченим, професором університету у Франкфурті-на-Одері, членом астрономічного співтовариства, листувався з відомими астрономами Боде, Гершелем та іншими. Але наполеонівські війни принесли в Німеччину негативне ставлення до університетів, які почали закривати. Крім того, значно погіршилися умови праці. Тому багато хто з німецьких професорів почав шукати щастя в іноземних університетах. Серед них був і Й. Гут, який прибув до Харкова у 20 серпня 1808 р. [1]. Між іншим, він був вибраний зі списку кандидатів на запрошення до Харкова, складеного академіком М. І. Фусом і наданого попечителю Харківського університету [1]. Сам академік Фус був фахівцем з механіки, астрономії, геодезії та математики, так що міг професійно оцінити рівень Й. Гута як професора.

Й. Гут був призначений професором кафедри прикладної математики. За даними О. Фесько, яка відстежила навчальну діяльність Й. Гута за виданням «Обозрение публичных чтений в Императорском Харьковском университете» у роки його перебування у Харкові, Й. Гут «викладав курси дослідної геометрії, механіки, гідравліки, оптики, прикладної математики, астрономії» [11].

Між іншим, розвиток подій в Німеччині підтверджував доцільність переїзду до Російської імперії. Наприклад, вже після від'їзду Й. Гута, астрономічна лабораторія одного з членів астрономічного співтовариства, зазначеного вище, І. І. Шретера, побудована ним у Ліленталі та обладнана необхідними інструментами, була спалена французами [13]. Тому не дивним здається те, що Й. Гут, виїжджаю-

чи до Харкова, забрав із собою і всі свої астрономічні прилади та інструменти.

Перебування Й. Гута в Харківському університеті поставило перед майбутніми дослідниками його діяльності досить важливе питання: «Наскільки виправданим було його запрошення у Харків?». Думки дослідників з цього питання неоднозначні. Так, російський дослідник Ф. А. Петров вказує на «таких слабо підготовлених вчених, як професор хімії Шнауберт; професор сільського господарства Август Нельдехен, узагалі не знайомий з агрокультурою Слобідської України; математик Йоганн Гут, який не витримав конкуренції з Т. Ф. Осиповським та переїхав у Дерпт у 1811 році, та медик В. Ф. Дрейсіг, який за 10 років свого перебування у Харкові так і не навчився жодного слова російською мовою» [8, с. 291]. Питання ці досить детально було розглянуто у статті [11], де її автор, полемізуючи з цього питання, пише: «Претензії стосовно компетентності групи вказаних німецьких професорів-природників, висловлені Ф. А. Петровим, можна було б вважати обґрунтованими, якби не внесення до цього переліку невдалих придбань університету прізвища Йоганна Гута, який був першим викладачем астрономії по кафедрі фізики Харківського університету і першим організатором астрономічної обсерваторії при університеті» [11]. Дослідниця слушно вказує на лист попечителя Харківського навчального округу Северина Потоцького до попечителя Дерптського університету Ф. І. Клінгера, в якому С. Потоцький писав щодо запрошення у 1810 р. Й. Гута до Дерптського університету: «Милостивый государь мой Федор Иванович! Отдавая полную справедливость отличительным способностям сего профессора, заслуживающего уважения от всякого ученого сословия, я при всем том не могу скрыть сомнения, чтобы Дерптский университет, имея, по ближайшему своему расположению от границы преимущество по вызову иностранных профессоров, нашел необходимостью пригласить к себе профессора из Российского университета» [Цит. за 11]. З листа випливає, що С. Потоцький не горів бажанням відпускати до Дерпта відомого вченого Й. Гута. Можливо, думка про те, що Т. Ф. Осиповський «витіснив» Й. Гута, виникла у дослідників у зв'язку з тим, що саме він читав його курс після від'їзду до Дерпта. Але за свідченням Д. Багалія, «по переведе профессора прикладной математики Гута в Дерптский университет, на его место был избран профессор Штейнгейзер, а так как неизвестно было когда он прибудет, то его курс временно поручен был профессору Осиповскому (курсив наш. – В. С.), так же точно преподавание гре-

ческой и французской словесности, за переводом Беллен де Баллю, временно поручено было профессору Дегурову, немецкий – Шаду, природного права (за смертью Терлаича) – экстраординарному профессору Лангу» [1, с. 237]. Підтвердженням визнання вчених заслуг Й. Гута було й обрання його почесним членом Харківського університету. Причому такий орган, як рада університету, «будучи удостоверен, что связь с учеными и мужами, кои отличались или ученостью или покровительством наукам и стремлением к распространению их, может много содействовать к чести благосостоянию сего университета» [1, с. 258], обрав серед інших почесним академіком і «профессора Дерптского университета Ивана Ивановича Гута». Нагадаю, що серед почесних професорів Харківського університету цього періоду ми зустрічаємо такі відомі прізвища, як Гейне, Гільберт, Цах та інші.

Між іншим, не витримують критики й деякі заяви щодо того, що за часів перебування у Харківському університеті Й. Гут не видрукував жодної статті. Він друкувався, але менше, ніж за часів перебування у німецьких університетах. І не всі статті були суто науковими. Та ж Ю. О. Фесько вказує принаймні на три його праці, що вийшли за цих часів: 1. *Einige physisch-astronomische Bemerkungen*. 2. *De eruditorum gloria* (О славе учёных) та 3. *Oda auf Alexander der Ersten Kaiser von Russland* [17–19]. Тобто стверджувати, що під час перебування у Харкові професор Й. Гут не мав жодної публікації, мабуть, є перебільшенням. Крім того, багато сил Й. Гут віддавав у цей час організації астрономічної обсерваторії.

Є непоодинокі свідчення того, що Й. Г. Гут вважався вченим достатньо високого рангу. Зокрема, ця теза звучить й у К. Роммеля в його спогадах, який надав таку характеристику Й. Гута: «...Гут, чудовий математик та астроном, завжди весела світська людина, яка залишила нас передчасно» [9, с. 124]. Вказують на значимість Й. Гута для Харківського університету астроном Г. В. Левицький, який писав: «...между своими товарищами, иностранцами-профессорами в Харькове (не специалистами-математиками), Гут считался хорошим математиком. Надо полагать, что подобное благоприятное мнение о Гуте как математике сложилось на основании отзывов о нем знавших его с этой стороны германских ученых» [3; 5], й інші дослідники.

Крім того, не слід забувати, що Й. Гут прибув до Харкова у другій половині 1808 р., а поїхав з нього вже у 1811 р., не пропрацювавши й повних трьох років. А звідси й зрозуміло, що на першому плані у Й. Гута стояли такі питання як налагодження навчальної роботи, оскільки професорів не вистачало і йому доводилося читати ті лек-

ції, які він і не дуже бажав читати. Про це свідчить, зокрема, й офіційна відмова Й. Гута читати деякі курси. В той же час Й. Гут проводив значну організаційно-навчальну й організаційно-наукову роботу. Одним з напрямів його діяльності стали метеорологічні спостереження, які він розпочав з 12 січня 1809 р. і проводив їх регулярно. Крім того, він висунув низку пропозицій щодо організації астрономічних та геодезичних досліджень.

У цьому контексті ми вимушені повторитися й навести велику цитату з праці Г. В. Левицького, який так описував ці ініціативи Й. Гута: «Уже в июле того же 1809 года Гут представил попечителю любопытный проект, сохранившийся в делах университета в переводе с немецкого оригинала. В этом проекте, составленном, как говорит Гут, вследствие «разговоров, коими Ваше Сиятельство меня удостоить изволили», а также «и для славы здешнего университета» предлагается организация при Харьковском университете и в Харьк. учебном округе астрономических, геодезических и метеорологических наблюдений и измерений. «Я думаю», говорит Гут, «что весьма бы много послужило к пользам университета, и много бы принесло славы оному, когда бы можно было часто объявлять в публичных местах и повременных изданиях важные и новые наблюдения, чинимые в Харькове и его учебном округе. Вследствие чего я бы нижайше предложил следующее.

1) Учредить небольшую обсерваторию для астрономических наблюдений временно до той поры, когда Вашему Сиятельству благоугодно будет соорудить здесь храм Урании, достойный сей богини, и который бы не токмо удовлетворял благородному любопытству ума, и почитанию всевышнего существа, но еще и обучению юных астрономов как относительно географии, так и мореходства.

2) Приказать учинить измерение целого градуса как по меридиану, так и параллельной линии Харькова так, чтобы город сей находился почти на середине оных.

3) Приказать производить метеорологические ежедневные наблюдения не только здесь в Харькове, но и во всех гимназиях округа Харьковского университета» [3; 5].

Перша пропозиція була реалізована завдяки тому, що Й. Гут, як вже вказувалося, вивіз з Німеччини обладнання своєї астрономічної обсерваторії і використав його для облаштування астрономічної обсерваторії в Харківському університеті. В 1810 році в університетському дворі було побудовано тимчасову астрономічну обсерваторію, в якій Й. Гут вів свої астрономічні спостереження. Г. В. Левиць-

кий та Д. І. Багалій дають докладний опис приладів Й. Гута [1; 3; 5]. Друга пропозиція була цікавою в тому контексті, що вона була першою в XIX столітті подібною пропозицією в Російській імперії. На жаль, складність цієї процедури, відсутність відповідних інструментів та від'їзд Й. Гута до Дерпта залишили цю ідею нереалізованою. Щодо третьої пропозиції, то думки дослідників життя Й. Гута розходяться. Відомо, що він сам проводив регулярні метеорологічні спостереження. А от чи вдалося йому організувати регулярні метеорологічні спостереження іншими дослідниками достеменно невідомо.

У 1811 р. Й. Гут переїздить до Дерпта і на певний час астрономічні спостереження у Харкові були припинені. Можливо, переїзд був пов'язаний і з такими причинами, як надто поганий клімат у Харкові, від дії якого померло багато іноземних професорів [1; 2], та невдоволеність жалуванням. На користь останнього припущення свідчить, зокрема, те, що група професорів (у томі числі й Й. Гут) у липні 1810 р. спрямувала клопотання до уряду з проханням підвищити розміри жilування. Але воно залишилось без відповіді, враховуючи й політичну ситуацію, пов'язану з війною проти Наполеона.

Відкриття університету в Дерпті (надалі – Юр'єв та Тарту) сприяло посиленню там астрономічних досліджень, які були нерозривно пов'язані з розвитком світової астрономії та астрономічних досліджень у Російській імперії. Між різними центрами астрономічних досліджень у Російській імперії відбувався постійний обмін вченими-астрономами, причому переважала міграція в двох основних напрямках: між Петербургом і Тарту та Тарту й Україною. Процес цей був двостороннім. За довгу історію Дерптської (Тартуської) астрономічної обсерваторії значна кількість її вихованців або співробітників поповнила ряди астрономічних обсерваторій України. У свою чергу, багато науковців з університетів України працювали в обсерваторії Тартуського університету. Тож не дивно, що саме до Дерптського (до того ж німецькомовного) університету переїхав Й. Гут.

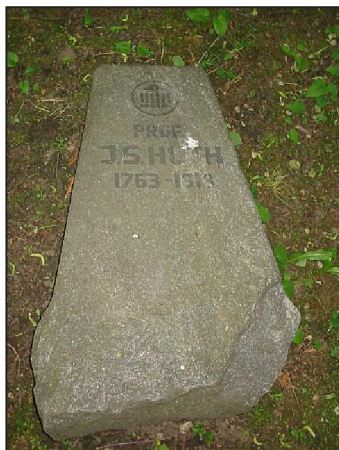
На той час з Дерпта (у 1809 р.) виїхав Й. В. Пфафф, який вже декілька років проводив у Дерпті астрономічні спостереження, хоча спеціальної обсерваторії ще не було побудовано. У Дерпті Й. Гут сам вже не займався науковою діяльністю, хоча з каталогу його видань [10] випливає, що він навіть опублікував під час перебування у Дерпті наукову працю [20]. Але він знову виявив організаційні здібності і багато зробив для того, щоб астрономічна обсерваторія, будівництво якої було завершено наприкінці 1810 р. (за іншими авторами, саме при Й. Гуті було завершено її будівництво), плідно працю-

вала. Він був першим директором цієї обсерваторії і перебував на цій посаді до 1818 р.

У 1813 р. спостерігачем цієї обсерваторії стає В. Я. Струве (F. G. W. Struve) – надалі визначний астроном зі світовим ім'ям. Й. Гут, який на той час вже мав проблеми зі здоров'ям, підтримував діяльність В. Я. Струве і в обсерваторії. Як написано у книзі [6]: «Профессор Гут только ни в чем не мешал Струве и предоставил обсерваторию в его полное распоряжение». Це надало можливість В. Я. Струве виявити себе і як організатора астрономічних досліджень, і як дослідника.

Й. С. Г. Гут помер у Дерпті 28 лютого (за старим стилем) 1818 р. На фотографії, взятій нами з сайту [7], представлений надгробок з могили Й. Гута в Тарту.

Ім'я Й. С. Гута, безперечно, увійшло в історію астрономії, історію науки в цілому. В його житті та науковій діяльності важливу роль відіграли як університети Німеччини, в яких він здобув собі наукове ім'я, так й університети Російської імперії (Харківський та Дерптський), працюючи в яких він приніс немало користі становленню досліджень з астрономії та університетської системи держави, яка стала його другою батьківщиною.

Бібліографічні посилання

1. Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. – Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданым материалам), ч. 1. (1802–1815 гг.) / Д. І. Багалій. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 1152 с.
2. Герман Ю. О. Историко-научный анализ научно-образовательной деятельности немецких ученых Харьковского университета в дореформенный период : дис... канд. ист. наук: 07.00.07. – 2008. – Рукопис.
3. 200 лет астрономии в Харьковском университете / под ред. проф. Ю. Г. Шкуратова. – Х. : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2008. – 632 с.
4. Комета Энке (2P) / Кометы в 2000 году. – Электронный ресурс : <http://schools.keldysh.ru/school1413/astronom/comet/yst.htm#t9>
5. Левицкий Г. В. Астрономы и Астрономическая обсерватория Харьковского университета от 1808 по 1842 год / Г. В. Левицкий // 200 лет астро-

номии в Харьковском университете / под ред. проф. Ю. Г. Шкуратова. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2008; Левицкий Г. В. Астрономы и астрономические обсерватории Харьковского университета от 1808 по 1842 год / Г. В. Левицкий // Зап. имп. Харьк. ун-та. – 1893. – Кн. 3. – С. 1–76 (паг. 3-я).

6. *Литвинова Е. Ф.* Василий Струве. Его жизнь и научная деятельность / Е. Ф. Литвинова. – СПб. : Изд-во Ф. Ф. Павленкова, 1893. – 84 с.

7. Могила Гута. Фото Л. Ланг 15.06.2003: Электронный ресурс : http://www.tartu.ee/?page_id=1443&lang_id=5&menu_id=6&lotus_url=/muinsus.nsf/d43698fc0ed052dec225687400524d2b/6d1b6dee035d5240c2256d490047f24b?OpenDocument

8. *Петров Ф. А.* Формирование системы университетского образования в России / Ф. А. Петров. – Т. 1: Российские университеты и Устав 1804 г. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 416 с.

9. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. // Україна в записках мандрівників і мемуарах (Вип. 1) / К.-Д. Роммель. – Х. : Майдан, 2001. – 236 с.

10. Труды Й. С. Г. Гута в бібліотеці Тартуського університету (Werke, bei Tartu University Library: Электронный ресурс : http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Sigismund_Gottfried_Huth

11. *Фесько Ю. О.* Німецькі вчені та їх внесок у становлення фізико-математичних наук у Харківському університеті першої половини XIX ст. / Ю. О. Фесько // Вісник нац. тех. ун-ту «Харківський політехнічний інститут» : зб. наук. праць. Тематичний випуск: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХПІ», 2008. – № 8. – С. 158–163.

12. Харьковский профессор изобрел «телефон». Интервью Алины Локучевей с доктором философии Владимиром Абашником // Вечерний Харьков. – 25 декабря 2011 г.

13. Шрегер Иоганн Иероним // Православная богословская энциклопедия / под ред. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – Т. 1–82. – СПб., 1890–1907.

14. 3 D Biela. – Электронный ресурс : <http://astro.savba.sk/cat/comets/003.ps>.

15. Catalogue of Comets. – Электронный ресурс : http://pds-smallbodies.astro.umd.edu/comet_data/comet.catalog

16. Foderà Serio G., Manara A. and P. Sicoli. Giuseppe Piazzi and the Discovery of Ceres / G. Foderà Serio, A. Manara, and P. Sicoli // Asteroids III. By William F. Bottke; Alberto Cellino; Paolo Paolicchi; Richard P. Binzel. – 2002. – P. 17–24.

17. *Huth J. S. G.* De eruditorum gloria // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета, бывшем 30 авг. 1809 г. – Х. : Тип ун-та, 1809. – С. 3–25 (О славе учёных).

18. *Huth J. S. G.* Einige physisch-astronomische Bemerkungen // Astr. Jahrb., 1810 (Некоторые физико-астрономические замечания).

19. *Huth J. S. G.* Oda auf Alexander der Ersten Kaiser von Russland // gloria // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета, бывшем 30 авг. 1809 г. – Х. : Тип ун-та, 1809. – С. 27–32.

20. *Huth J. S. G.* Astronomische Nachrichten und Bemerkungen, physische Beobachtungen des grossen Kometen von 1811, geographische Bestimmungen etc. // 1812 Astron. Jahrbuch. (Bode) Astron. Jahrbuch für das Jahr 1815, S. 104.

21. *Lambert J. H.* Abhandlung ueber einige akustische Instrumente. Aus dem Französischen... nebst Zusätzen über das so genannte Horn Alexanders des Großen, über Erfahrungen mit einem elliptischen Sprachrohre.... Berlin: Realschule 1796 Weitere Titel Titel des rezensierten Werkes : •Abhandlung ueber einige akustische Instrumente; Beteiligte Person(en) / Institution(en) Autor des rezensierten Werkes: •† Lambert, Johann Heinrich Erwähnte Person : •† Chladni, Ernst Florens Friedrich Übersetzer : •† Huth, Gottfried Verlag des rezensierten Werkes: •Realschule (Berlin) Datum Erscheinungsjahr des rez. Werkes : •1796. – Seitenbereich 358–359.

22. Les Cometes. Catalogue des cometes pereodiques. 2P Encke. – Электронный ресурс : http://astrosurf.com/cometes/catalogue/Com_catalogue.htm

23. *Poggendorff I. C.* Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften, Bd. 1–2. – Leipzig, 1859–1863.

24. Telephon – Электронный ресурс : <http://www.digitalis.uni-koeln.de/Feldhausm/feldhausm1147-1160.pdf>

25. *Schmidt W. H.* Wenceslaus Johann Gustav Karsten (1732–1787). Von Neubrandenburg nach Halle: Bewerbungen, Beziehungen, Berufungen (Erweiterte Fassung eines Vortrages zur DMV–Tagung 2002 in Halle) / W. H. Schmidt // Reports on Didactics and History of Mathematics. – Halle, 2004. – Report No. 02 (2004). – 36 с.

Надійшла до редколегії: 13.02.2012

УДК 94 (430+73) «18/19»

Kenneth W. Rock

Colorado State University

GERMANS FROM RUSSIA IN AMERICA: THE FIRST HUNDRED YEARS

Простежено процес заселення та розвитку поселень російських німців у Сполучених Штатах Америки 1870–1970 років.

Ключові слова: російські німці, Америка, поволзькі німці, причорноморські німці, меноніти.

20. *Huth J. S. G.* Astronomische Nachrichten und Bemerkungen, physische Beobachtungen des grossen Kometen von 1811, geographische Bestimmungen etc. // 1812 Astron. Jahrbuch. (Bode) Astron. Jahrbuch für das Jahr 1815, S. 104.

21. *Lambert J. H.* Abhandlung ueber einige akustische Instrumente. Aus dem Französischen... nebst Zusätzen über das so genannte Horn Alexanders des Großen, über Erfahrungen mit einem elliptischen Sprachrohre.... Berlin: Realschule 1796 Weitere Titel Titel des rezensierten Werkes : •Abhandlung ueber einige akustische Instrumente; Beteiligte Person(en) / Institution(en) Autor des rezensierten Werkes: •† Lambert, Johann Heinrich Erwähnte Person : •† Chladni, Ernst Florens Friedrich Übersetzer : •† Huth, Gottfried Verlag des rezensierten Werkes: •Realschule (Berlin) Datum Erscheinungsjahr des rez. Werkes : •1796. – Seitenbereich 358–359.

22. Les Cometes. Catalogue des cometes pereodiques. 2P Encke. – Электронный ресурс : http://astrosurf.com/cometes/catalogue/Com_catalogue.htm

23. *Poggendorff I. C.* Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften, Bd. 1–2. – Leipzig, 1859–1863.

24. Telephon – Электронный ресурс : <http://www.digitalis.uni-koeln.de/Feldhausm/feldhausm1147-1160.pdf>

25. *Schmidt W. H.* Wenceslaus Johann Gustav Karsten (1732–1787). Von Neubrandenburg nach Halle: Bewerbungen, Beziehungen, Berufungen (Erweiterte Fassung eines Vortrages zur DMV–Tagung 2002 in Halle) / W. H. Schmidt // Reports on Didactics and History of Mathematics. – Halle, 2004. – Report No. 02 (2004). – 36 с.

Надійшла до редколегії: 13.02.2012

УДК 94 (430+73) «18/19»

Kenneth W. Rock

Colorado State University

GERMANS FROM RUSSIA IN AMERICA: THE FIRST HUNDRED YEARS

Простежено процес заселення та розвитку поселень російських німців у Сполучених Штатах Америки 1870–1970 років.

Ключові слова: російські німці, Америка, поволзькі німці, причорноморські німці, меноніти.

Рассмотрен процесс заселения и развития поселений российских немцев в Соединенных Штатах Америки 1870–1970-х годов.

Ключевые слова: *российские немцы, Америка, поволжские немцы, причерноморские немцы, меннониты.*

The process of colonization and settlement of Germans from Russia in the United States of America from the 1870–1970s years are considered.

Key words: *Germans from Russia, America, Volga Germans, Black Sea Germans, Mennonites.*

Im Mittelpunkt des Beitrags stehen die Besiedlung und die Entwicklung der Siedlungen der Russlanddeutschen in den USA seit den 1870er bis in die 1970er Jahre.

Schlagwörter: *Russlanddeutsche, Amerika, Wolgadeutsche, Schwarzmeerdeutsche, Mennoniten.*

During the week of July 25–31, 1976, the Volga German residents of Ellis County, Kansas, staged their centennial celebration. Twinkling smiles on wizened faces reflected the conviviality of all ages as the younger paid homage to the oldest living residents of the six small colonies on the Kansas plains. Traditional German food in lavish abundance laden the tables while square dancing rhythms alternated with polkas. Masses were celebrated at the churches. Statues were dedicated to pioneer ancestors. Historical exhibits and centennial volumes vied for popularity with ethnic cookbooks, while buggy rides and ancient threshing machines competed with bratwurst and beer. At the centennial parade down Main Street in Hays, floats proclaiming «So war es mit unsere Leute im Jahre 1876» (displaying cooking, sewing and stone cutting) and others dedicated to their fathers' religious faith and desire for freedom intermingled with Shriners' motorcycles and horseback riding clubs. Many floats were emblazoned with patriotic slogans intertwined with banners of Old Glory. At night, thousands gathered to view the historical pageant entitled «Unsere Leute – Exodus to Freedom.» The «natives» and tourists who lined the streets witnessing the festivities could only applaud and marvel: «the «Rooshuns» had been here one hundred years [1].

The term «Russians» has always been a misnomer, and despite the preservation and celebration of ethnicity in Ellis County, one can no longer distinguish the descendants of Russian-German immigrants from other Americans reveling during America's bicentennial summer [2]. Assimilation and Americanization have transpired during the Russian-Germans' «first hundred years in America». Many of the younger

generation know little of their ethnic ancestry, which their parents often chose to forget.

Who are these Americans who call themselves simply «Unser Lait» – «Unsere Leute» – «Our People»? The Germans from Russia who arrived on the vast prairies of the trans-Missouri West in the mid-1870's were products of a double migration. Their forefathers from the Rhinelands,

Hesse, and the Palatinate had responded to the invitations issued in 1763 by Catherine II and by Alexander I in 1804 to populate and develop the economy of the tsarist empire's newly won Volga and Black Sea territories [3]. By 1773, some 23,000 Germans had established approximately 104 villages on the western hills (Bergseite) and eastern meadows (Wiesenseite) of the Volga River in the provinces of Samara and Saratov [4]. In the early nineteenth century, additional colonists – Evangelical, Roman Catholic and Mennonite – founded another 181 villages along the northern shores of the Black Sea from Bessarabia to the regions east of Odessa. Deprived of economic and material assistance by the remote St. Petersburg government, the settlers, particularly along the Volga, clustered in introverted, denominational villages where their agrarian, xenophobic peasant society tended to crystallize. Oral tradition, faith and folk songs kept alive their eighteenth century German dialects and customs. Secure in their rights of self-government, religion and language, the colonists prospered for a century on Russia's steppe frontier [5].

Emigration from their fields and villages was no issue among Russia's Germans until the 1870's, when thousands of Volga, Black Sea and Mennonite families left the land of the tsars. Immigration to the New World commenced in 1873, peaked in 1912, halted during the First World War, resumed in the early 1920's, and continued sporadically until after the Second World War. Approximately 116,000 Germans from Russia came to the United States between 1870 and 1914, while the total immigration to the United States to date probably encompasses some 300,000 persons [6].

The Great Reforms of the 1860's disrupted the hitherto introspective fabric of German life, particularly in the Ukraine, where some Germans owned large estates [7]. Rumors of impending «Russification» measures spread after June 1871, when St. Petersburg suspended colonial self-government, placed the villages directly under the Russian Ministry of the Interior, ordered that records hitherto kept in German must henceforth be written in Russian, and served notice that in the future Russian-German youth would be inducted into the army. Alexander II's ukaz of January 1874, subjecting all residents of the Russian Empire to military

service and conscription, commencing in November 1874, precipitated emigration. Conscription contradicted the Mennonite faith, while for other Russian-Germans, compulsory military service was viewed as a breach of Catherine's «eternal» promises. Many feared additional changes would come. However exaggerated such fears may have been, the military threat to German freedoms looms large in many family memories in America to this day [8].

Declining grain prices, severe droughts that struck in 1873 and 1875 and «land hunger» were also major economic factors prompting emigration. The latter was particularly true in the Volga region, where grants of land to individual male colonists in 1765 stood at about 42 acres but where increasing population and resulting subdivision had reduced holdings to approximately five acres by 1914 [9]. Faced by a declining economic position, and disturbed by political and social change, word of the Homestead Act in the United States and similar legislation in Mexico, South America and Canada offered the prospect of acquiring land elsewhere that could alleviate their dilemmas.

America's railroads played a major role in attracting Russian-Germans to what was then termed the «Great American Desert.» Since their profits depended upon the settlement and development of the vast expanses along their rights-of-way, the railroads advertised «land for the landless,» stationed recruiting agents in New York City, Baltimore and Philadelphia, offered reduced fares, provided «immigrant houses» for temporary settlement along their routes, and dispatched agents laden with handbills to Europe and Russia. The Northwestern and Northern Pacific Railroads drew Russian-Germans to the Dakotas, the Union Pacific and the Burlington attracted families to Nebraska and Colorado, while the Kansas Pacific and the Santa Fe recruited settlers for Kansas [10]. No one welcomed the immigrants from Russia more than did the railway officials eager to sell land, and for decades thereafter America's railroads provided employment for Russian-Germans reluctant to be farmers as well as transportation across state boundaries to other opportunities.

The famine which stalked Russia between 1891 and 1893 and the development of the sugar beet industry in America perpetuated Russian-German migration throughout the last decade of the nineteenth century and into the first decade of the twentieth century. Among the provinces devastated by the famine were Saratov and Samara, but whereas the Slavic peasantry accepted their fate, the Germans, who received letters and aid from more prosperous friends and relatives in the United States, decided to emigrate. Emigration alleviated the plight of those who remained and

drew Russian-Germans to Nebraska and Colorado, where the newly developing American sugar beet industry offered employment by the first decade of the twentieth century [11].

Space and time do not permit a detailed examination of settlement patterns in the United States, nor of those Russian-Germans who migrated to Canada and to Latin America [12]. Nonetheless, a few comments about the relocation in this country of the three major groups to emigrate from Russia – the Black Sea Germans, the Mennonites and the Volga Germans – will illuminate their impact upon America. The vast majority of immigrants were Volga and Black Sea Germans of the Evangelical faith. The remainder were Roman Catholics from the Volga and Black Sea. Probably no more than ten percent were Mennonites [13]. The major area of settlement became the American Middle West, plains topographically similar to the steppes they left behind.

Yankton, South Dakota, became the earliest permanent Russian-German community in the United States when in April 1873 approximately forty Black Sea German families purchased homesteads to create the Odessa settlement [14]. North-central South Dakota and southern North Dakota, from Aberdeen northwestward along the Missouri River, ultimately became the largest population center of Black Sea Germans in the United States as additional Protestant, Catholic and Mennonite families homesteaded on the Dakota prairies in the 1870's, 80's and 90's [15].

Mennonite scouts and community leaders arrived in America during the summers of 1872 and 1873; the first Mennonite families settled in Marion County, Kansas, in August 1873. A mass migration brought more than 6,000 persons to Marion and Harvey Counties of Kansas in 1874, where to this day the communities of Newton and Hillsboro remain important centers of Mennonite influence [16]. By 1876, large numbers of Roman Catholic Volga families had settled in Rush and Ellis Counties, Kansas, where they founded villages often termed the closest approximation in this country to the colonies left behind in Russia [17].

Nebraska's first Russian-German settlement was Sutton, where twenty Black Sea families purchased land from the Burlington Railroad in September 1873. Nearby Lincoln, which counted some 6,500 Volga German residents by 1914, then contained the largest concentration of these people in any one community. Both Sutton and Lincoln, however, can be characterized as points of destination and departure, particularly for Protestant Volga Germans while they searched for employment and

for land down the line in western Nebraska, Kansas and eastern Colorado [18].

A wandering people, the Germans from Russia established settlements far from the Midwest, where their descendants reside to this day. The 1880's saw the founding of communities in Ritzville, Washington (1881); Portland, Oregon (1882); Fresno, California (1886); and Denver, Colorado (1887). Many Volga Germans journeyed from Russia via Nebraska to eastern Colorado in the first decade of the twentieth century. Scattered groups can also be found in Iowa, Michigan, Minnesota, Ohio, Oklahoma, Texas, and Wisconsin [19].

The seven decades of the twentieth century have seen the steady assimilation of Russian-Germans into American society, but their mobility upward in the economic and social scale and acculturation into the American way of life have involved years of toil for most Russian-Germans. Similar to Czechoslovak and Scandinavian immigrants and unlike the Poles and Italians, who congregated in America's cities, the Germans from Russia remained essentially an agrarian people who labored long hours on the land, first as sharecroppers and renters and ultimately as landowners. Their toil and talents were major factors in the development of rural Midwestern America.

Numerous Black Sea immigrants of the 1870's to the Dakotas and Nebraska, as well as many Mennonites and Volga Germans in Kansas, having found willing buyers for their farms in Russia, arrived in America relatively solvent and could purchase homestead land. Such early groups were readily welcomed since the language barrier was easily overcome by the Germans' ability to pay cash on the line [20]. Life for some families may have begun in soddies, but before many years they were constructing their first frame homes. Generally speaking, the passing decades saw Russian-German homesteaders of the Great Plains surmount the blizzards, droughts, grasshoppers, and prairie fires as, using the latest agricultural machinery and techniques, they advanced materially and socially via grain farming and small town commerce [21].

Mennonite sagacity, business acumen and prosperity are perhaps the most renowned. They also made significant contributions to the overall abundance of America's grain production, for in 1874, Mennonites from the Black Sea brought to Kansas the hard «Turkey red» winter wheat with which they and their neighbors transformed America's ocean of grass into the grainery of the world [22]. Today their implement company at Hesston, Kansas, manufactures quality machinery that continues to revolutionize American farming. Although participating fully in American life, the

Mennonites, to a larger extent than the Black Sea or Volga Germans, consciously endeavored to maintain their distinctive faith, culture and traditions. They have long supported education and fostered scholarship to record their heritage [23].

The Volga German immigrants, more isolated from the outside world than the other two groups, and especially those who arrived later than the immigrants of the 1870's, had literally a harder row to hoe. Although most had been landholders in Russia, they came to the United States too late for homesteading. They could scarcely afford to buy land at 1900 prices, and often in order to pay back money borrowed for their passage to America, of necessity had to work for the railroads, in brickyards or cement plants or to become seasonal migrant laborers. Arriving in small midwestern towns bearing Russian passports and dressed in long sheepskin coats, felt boots, big-billed caps, their women wearing little black headshaws, they attracted considerable attention from the prairie residents. Although anyone addressing them recognized that their language was German, their outlandish garb and peculiar habits led the population to brand them «Rooshuns» [24]. The appellation was denied and resented but remained. Further complications arose when the Russian-Germans encountered Germans from the Kaiser's empire or from Austria-Hungary. Since Prussians, Rhinelanders, Bavarians, and Austro-Germans considered themselves to be culturally superior to the «ignorant Russians,» who could not speak «good German,» complexes developed among the tsar's former subjects. Many older immigrants turned inward among themselves and became «clannish»; others, ashamed, abandoned their German dialects and began to speak English – a reaction especially typical of children born to immigrant families in this country.

Cultural confusion was reinforced by the First World War, when anti-Germanism became strident throughout the United States. The Russian-Germans had been proud of their privileged status in Russia and with few exceptions overwhelmingly sympathized with the German cause. Overnight all Germans became «huns» and objects of American contempt. Super-patriots were especially vehement against anyone who spoke German, possessed unusual mannerisms, or was reluctant to enlist. Prohibited from speaking the German language, and harassed by their neighbors, many denied their German ancestry [25]. Names changed from Jacob to Jake,

Johann to John, Muller to Miller. Many – particularly the Mennonites – claimed to be «Dutch» rather than Deutsch; some now claimed to be «Poles,» while others became «Romanians.» Attitudes and identities

clouded further in 1923, when additional immigrants, who bore with them tales of dislocation and turmoil during the Bolshevik revolution and the ensuing civil war, bitterly denounced Russians. This hatred of the former countrymen had not been shared by the prewar immigrants. Uncertainty was further heightened when Ku Klux Klansmen burned crosses in Russian-German communities. As a result, many closed their lips and became a stateless people, not even responding to their children's questions about their origins. Hence the misconception held by numerous second generation beet laborers' children that their parents had come from «over the clouds,» a misunderstanding of vague references to a journey «uber die Wolga,» which untrained ears remembered as «uber die Wolken» [25].

A by-product of wartime and postwar pressures was the steady decline by Russian-Germans to cultivate the German language, especially among their children. Only the Mennonites and Catholics continued to support parochial schools, academies, or convents that emphasized language instruction. On the whole, by the 1920's, although parents spoke German to their children, the youth responded in English. A generation gap and inevitable assimilation had begun. «The old people will take their German world with them to the grave. The young will live in an American world» [27].

If lips were sealed about ethnic and geographic origins, the decades from 1900 to 1930 annually witnessed backbreaking labor and a slow amassing of capital. Proud, even if held in contempt, and pugnaciously independent, entire families would thin, hoe and top beets in the blistering fields on their hands and knees, their infants parked under umbrellas at the ends of the furrows, tended by younger children while parents and older children performed the «stoop labor.» «Arbeit, komm her, ich fress dich auf!» («Work, come here, I'll devour you!») was the century-old cry [28]. «Their real economic contribution was labor,» Ruth Amen, current president of the American Historical Society of Germans from Russia, has stated [29]. It is no exaggeration to claim that the Russian-German work ethic and strong patriarchal family ties were the keys to eventual economic achievement. Even in America it was customary for sons and daughters to work for their father until marriage. Many recall to this day the demanding harshness of the Hausvater as he drove his family endlessly on season after season [30]. Such labor was crowned with success, however, for by the 1920's many Russian-German families had become renters and landowners while Spanish-Americans and Mexicans gradually began to supplant them as migrant workers in the beet fields [31].

Life was not, of course, all beets. There was having to do and sheep to tend; apples, cherries, or peaches to pick; gardens to plant; potatoes to dig; houses to clean; and children to keep from falling into the rushing, life-giving-and life-taking – irrigation ditches. On Saturday evenings families escaped the stifling tarpaper shanties, the pig sheds and chicken coops, the shacks clustered near the sugar factories, often called «the jungles,» «little Saratov,» «the bottoms,» or «Russian corner,» and wandered along the shaded sidewalks and shopwindows of the «englischer» portion of town. There store-bought clothes were purchased, shoes and supplies were obtained, and glimpses could be seen of a less harsh American way of life, which many sons and daughters, yearning to escape from the «bottoms» and the hot sun of the beet fields, determined one day would be theirs.

On Sundays, church bells pealed for Protestants, Catholics and Mennonites alike. Unquestionably the «German churches» played a crucial role in the majority of Russian-German lives in the new country as well as the old. No community was complete until it had constructed its church, and the white frame churches of Colorado and Nebraska with their slightly «Russian» belfries, as well as the imposing limestone churches with their upthrusting spires of western Kansas, stand as the greatest architectural monuments to the first hundred years of «unsere Leute» in America [32]. Confirmation was a special event in the lives of Russian-German youths and maidens. German church yearbooks that feature page after page of young people in their annual confirmation finery often provide the only recorded «history» of many congregations [33]. Indeed, the closest approach to an intelligentsia among the Russian-Germans was the pastor and his sons or daughters among the Protestants and the priests, monks and nuns among the Roman Catholics. In Russia as well as in America, it has been the clergy and their offspring who have often chronicled unsere Leute's story [34].

After Sunday services, men and women gathered to exchange stories, and the men especially, as their «English» neighbors often noted, would chew and spit sunflower seeds [35]. Beyond the churches lay the cemetery, where faith mediated between life and death. The tombstones of small towns of Colorado, Nebraska and the Dakotas speak mutely in german infant mortality being a large part of their story-while the elaborate steel crosses in the Roman Catholic cemeteries of Ellis County, Kansas, are truly artistic creations of unsere Leute's folk art [36]. Religion also played a role in wedding ceremonies, where sons of the old country customs survived the longest, such as the groom's family calling on the bride's with beribboned canes or the tradition of pinning money on the bride's

dress as one danced with her. Neighbors throughout the early twentieth century Midwest were always aware of a two-to-three day «Rooshun» wedding and the sound of polka music at a «Dutch hop», although cultural erosion has whittled away such events as an occasional good time dance.

Hard-working, frugal, family-oriented, eager to get ahead on their own, most Russian-Germans had little use for institutions or social organizations. On the whole insurance and mutual aid societies played a minor role until assimilation into American society after the Second World War. «There wasn't any social life...they were too busy making a living...The evenings were spent at home reading, sewing, ironing and baking. The men...called on their neighbors or had neighbors come over to their porch... Often the women went with their husbands to visit friends, they took the baby along», a Russian-German from Nebraska was later to recall [37]. What social organization Russian-Germans possessed was almost exclusively along religious lines. Mennonites and Catholics kept to their churches, while Evangelical Russian-Germans, confronted by the myriad of Protestant churches in the United States, splintered among the Lutheran and Congregational churches that served to anchor their communities.

The most outstanding example of Russian-German association in this country prior to the Second World War occurred in 1920–1921, when word of starvation along the Volga inspired the American Volga German Relief Society, with chapters in Russian-German communities throughout the land. Mobilizing to send food, clothing and financial assistance to their former villages, the Society later disintegrated, despite the urgings of community leaders, when individual families were again able to contact their relatives directly. Yet even in this instance the Society was organized by local churches and was by no means a secular or civil club [38].

Beyond the local religious affiliation, many Russian-Germans maintained contact with the larger community through a weekly German-language newspaper. The oldest, most widely circulated, and most long-lived of such weeklies was the Dakota Free Press, established in 1874 by Black Sea Germans in Yankton, South Dakota, which continued publication until 1954. This paper, which linked immigrants in America with their home villages in Russia, by the 1930's was read by Russian-Germans in 32 American states, in Canada and in Argentina. South Dakota politicians termed it the «Bible of the Russian-Germans» [39]. The far-reaching influence of the Dakota Free Press among Russian-Germans has never been equaled. The Newsletters and Workpapers of the contemporary American Historical Society of Germans from Russia, both

widely circuited and, equally significant, published in English, are perhaps the nearest equivalent.

The all-pervading desire to own houses and land caused most Evangelical Russian-Germans to embrace the Republican Party in United States politics. Catholics, on the other hand, tended to vote the Democratic ticket. Such affiliations may also have reflected the fact that the midwestern Republican Party was dominated by Scandinavians and other Protestant elements, while the Irish, the other Roman Catholics of the region, were largely Democratic. «The Russian-Germans take such pleasure in the ownership of private property that socialistic notions seem totally incomprehensible to them,» one writer noted in 1930 [40]. Exaggerated as that may be, Russian-Germans remain primarily Republican by persuasion and highly suspicious of the Soviet Union. Antipathy mounted after 1923, when new immigrants related tales of hardship suffered during the Russian civil war, especially in the Black Sea villages, but it was Stalin's persecution of the kulaks and the deportation and despoliation of the German colonies that turned nearly all Russian-Germans against the Soviet regime. The «Reds» are still denounced for permanently separating families because most American Russian-Germans have been unable to locate or contact their relatives in Russia since 1931–1932. Older Russian-Germans to this day are reluctant to answer some interviewer's questions for fear that their responses may be passed on to the Communists.

Ambiguity toward their former homelands, economic achievement in the United States and the desire to escape what many, unjustly, considered a shameful past led Russian-Germans in increasing numbers to embrace the American way of life. Many began by celebrating American holidays, particularly the Fourth of July [41]. After patriotism came naturalization, and county records reveal that immigrant after immigrant opted for citizenship as the twentieth century progressed [42].

The 1930's brought difficulties, since the Depression and the dust storms wreaked hardship indiscriminate of ethnic origin. Although Russian-Germans suffered along with other Americans, some individual families improved their economic position. Unlike their neighbors who had been buying on credit and dealing on high-risk investments, Russian-Germans had constantly purchased on a cash basis and had studiously avoided banks. Less affected by the financial crisis, they were sometimes able to purchase land at lower prices, thus weathering the Depression in better condition than numerous «English» Americans. As one Russian-German remarked when questioned about the 1930's, «Life had always been hard, we didn't know we was poor. There was always something to

eat» [43]. But a Colorado farmer, also looking back, doubtless reflected majority opinion: «They wasn't good years» [44].

World War II saw thousands of young Russian-Germans join their fellow Americans serving Uncle Sam. Relatively little anti-German discrimination arose during this conflict, in itself an indication of the extent that assimilation had occurred since 1918. By the 1940's, America's Russian-Germans were not sentimentally attached to Germany; America was their country, they abhorred the Nazi crimes, and nearly all now spoke English. The 1940's saw German Evangelical and Reformed churches abandon regular worship services in the German language, an issue which caused friction and split many congregations. The more Americanized among them moved to the suburbs and reemerged as new congregations entitled, for example, Plymouth Congregational or Shepherd of the Hills Lutheran [45]. By the Seventies, only Kaffee Klatsches, transferred corner stones, elderly members, and occasional hymn singing remind contemporary congregations of their earlier German services [46].

Although Americans all, many aspects of the Russian-German heritage linger in thousands of families whose lives have been moulded by their doubly hyphenated heritage. Only in the 1930's did Russian-Germans in sizeable numbers enter nonagricultural occupations. Not until the 1940's did they tolerate nonethnic marriages. To this day the majority of Russian-German families are multiply interrelated, a factor which influences countless individual and family lives. Service in the Second World War, the G. I. Bill and the prosperity of the 1950's brought acceptance of interfaith marriages and the opportunity for increasing numbers of young Russian-German men and women to acquire a college education and to enter the professions [47]. That same prosperity, federal financial assistance, and wider intellectual horizons also enabled numerous families of Russian-German descent to make the transition from renters to landowners and subsequently to expand and improve their farms and businesses.

While it is impossible to ascertain the number of Russian-Germans living in the United States, estimates suggest that nearly one million reside in this country and in Canada [48]. In the past decade of awakened ethnic awareness, an emerging historical consciousness has arisen, which is fostering inquiry into unsere Leute's past. Inspired by the activities of the Landsmannschaft der Deutschen aus Russland in Germany, these organizations – the two leading ones are the North Dakota Historical Society of Germans from Russia and the American Historical Society of Germans from Russia – are holding conventions, assembling available manuscripts and publishing articles and books in English about their

people [49]. Scholars are pursuing similar goals; musicians are recording folk songs; families are congregating to sing, reminisce and share recipes; and, communities are celebrating their centennials, while at home, by letter and in libraries just «plain folks» are researching their family backgrounds [50]. The Ellis County centennial's patriotic symbolism and homage to ethnic ancestors summarize contemporary assimilation and attitudes of this wandering people [51]. In contrast to the lyrics that John Denver sings – «We didn't know who we were, we didn't know what we did, we were just on the road...» – America's Germans from Russia, by the 1970's, provide another vibrant chapter in the history of the «immigrant upraised» [52]. One grizzled Volga German in a Sterling, Colorado, nursing home put it this way: «We have Americans become» [53].

Bibliographical references

1. The precise terminology to describe the German immigrants from Russia is still a matter of controversy. German sources employ the term «Russlanddeutschen» which can be translated either «Russian-German» or «German-Russian», depending where one wishes to place the emphasis.

For a discussion of this problem see the June 1973 Newsletter of the American Historical Association of Germans from Russia (hereafter cited as AHSGR) and the article by Emma Schwabenland Haynes, «By What Name Should We Be Called?» AHSGR Work Paper No. 16 (Dec. 1974), pp. 33–34.

2. Catherine 11's manifesto of July 22, 1763, promised grants of land, freedom of religion, exemption from taxation for thirty years, and from involuntary military and civil service «for eternal time.» Alexander I's proclamation of February 20, 1804, invited «good, well-to-do farmers» to fructify Russian soil. See Karl Stumpp, *The German-Russians: Two Centuries of Pioneering*, trans. Joseph Height (Bonn: Atlantic-Forum, 1967), pp. 10-11 (hereafter cited as Stumpp, *The German-Russians*). A complete English translation can be found in Karl Stumpp, *The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763 to 1862* (Tubingen; Published in cooperation with the American Historical Society of Germans from Russia, 1972), pp. 15-18; see also Hattie Plum Williams, *The Czar's Germans: With Particular Reference to the Volga Germans*, ed. Emma S. Haynes, Phillip B. Legler and Gerda S. Walker (Denver, Colo.: World Press, 1975), pp. 31–42 (hereafter cited as Williams, *The Czar's Germans*).

3. Approximately 65 of these «mother colonies» were Evangelical; 38 were Roman Catholic (Stumpp, *The German-Russians*, pp. 14 and 20).

4. Estimates suggest that the Russian-German population of the colonies numbered about 450,000 by the 1870's. See Adam Giesinger, *From Catherine to Khrushchev: The Story of Russia's Germans* (Battleford, Sask., Canada: Marian Press, 1974), p. 372 (hereafter cited as Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*). The first reliable Russian census of 1897 placed the total German population in

Russia, including the Germans of the Baltic region, at 1,790,589 (Stumpp, *The German-Russians*, p. 20).

5. Strictly speaking, the first Germans from Russia in America were Black Sea Germans who arrived in 1849. Although little is known of these few families, a certain Johann Ludwig Bette of Johannestal sailed from Odessa on July 1, 1849, and arrived in the United States that autumn. He apparently settled on Kelleys Island in Lake Erie near Sandusky, Ohio, where he and his next of kin became winegrowers. Bette returned to the Black Sea region in 1872, where he influenced a number of other Black Sea Germans to emigrate to the United States. See Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, pp. 337–38, and Williams, *The Czar's Germans*, p. 180.

6. See Norman E. Saul, «The Migration of the Russian-Germans to Kansas,» *Kansas Historical Quarterly*, XL (Spring 1974), pp. 38–62 (hereafter cited as Saul, «The Migration»).

7. «They disliked it, but they went» into the Russian Army, a Russian-German told a member of Colorado State University's Germans from Russia Project staff (interview with Amalie Klein, Fort Collins, Colo., Sept. 18 and 25, 1975). Pictures abound of young Germans wearing tsar's uniform. Furthermore, after the initial emigration of the 1870's, the advent of the Russo-Turkish War of 1877-78 and the Russo-Japanese War of 1904-05 resulted in increased emigration. This suggests that the desire to avoid additional service in the tsar's legions contributed to Russian-German migration to the New World.

9. Stumpp, *The German-Russians*, pp. 24–25.

10. Williams, *The Czar's Germans*, p. 176. See also Saul, «The Migration,» pp. 38–62.

11. Williams, *The Czar's Germans*, p. 204.

12. See Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, pp. 337-71, and also the excellent study by Richard Sallet, *Russian-German Settlements in the United States*, trans. LaVern J. Rippley and Armand Bauer (Fargo: North Dakota Institute for Regional Studies, 1974) (hereafter cited as Sallet, *Russian-German Settlements*),

13. Employing the U. S. census figures for 1920, Sallet calculated that of the 303,000 Russian-Germans of the first and second generation then residing in the United States, approximately 79,000 were Evangelical Black Sea Germans, 37,000 were Catholic Black Sea Germans, 100,000 were Evangelical Volga Germans, 31,000 were Mennonites, and 37,000 were Volhynian and Lithuanian Germans (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 112).

14. See Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, p. 339; Sallet, *Russian-German Settlements*, pp. 22–23; and Williams, *The Czar's Germans*, p. 181.

15. The 1920 census figures gave North Dakota's Russian-German population as 69,985 and South Dakota's as 30,937 (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 112). On the Black Sea Germans of the Dakotas, see *ibid.*, pp. 21-41; Williams, *The Czar's Germans*, pp. 180–84; and Joseph S. Height, *Paradise on the Steppe:*

A Cultural History of the Kutschurgan, Beresan and Liebental Colonists, 1804–1944 (Bismarck: North Dakota Historical Society of Germans from Russia, 1972).

16. See Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, pp. 339–44, and Williams *The Czar's Germans*, p. 184–93 on Mennonite immigration and settlement.

17. The names of the six major villages are Catherine, Liebenthal, Munjor, Pfeifer, Schoenchen, and Victoria/Herzog. With Mennonites in Marion and Harvey Counties and Volga Germans in Rush, Ellis, Russell, and Burton Counties, the census of 1880 gave Kansas a Russian-German population of more than 8,000 (Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, p. 354). The 1920 census listed 31,512 Russian-Germans in Kansas (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 112).

18. Nebraska counted 22,421 Russian-Germans by 1920 (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 112). On the Volga Germans, see Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, pp. 339–47; Sallet, *Russian-German Settlements*, pp. 42–62; Williams, *The Czar's Germans*, pp. 193–204; the same author's *A Social Study of the Russian-Germans* (Lincoln: University of Nebraska Studies, XVI, 1916); and James R. Griess, *The German-Russians: Those Who Came to Sutton* (Hastings, Neb., n.p., 1968).

19. Washington and Oregon each possessed 11,000 Germans from Russia by 1920 (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 112).

20. Cash from the sale of land and possessions in Russia helped stave off bankruptcy for the Santa Fe and other railroads heavily in debt by the construction of roadbeds over empty space. Topeka and other Kansas towns prospered from the million dollars that the Mennonites poured into the state in 1874 purchasing livestock, wagons, teams, implements, and construction materials. See Norman E. Saul, «The Arrival of the Germans from Russia: A Centennial Perspective,» AHSGR Work Paper No. 21 (Fall 1975), pp. 4–11 (hereafter cited as Saul, «The Arrival).

21. See the intriguing family history on life in Kansas by Amy Brungardt Toepfer and Agnes Dreiling, *Conquering the Wind* (Garwood, N.J.: Victor C. Leiker, 1966). Typical of Black Sea German success stories was this report from North Dakota in 1910: «I came from Russia as a poor man, but now have 320 acres of land, a well-equipped farm, thirteen horses and a herd of beautiful cattle. My son is now in search of land. Since all the land in our region is claimed, young folks have to move farther west» (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 79).

22. See Raymond F. Wiebe, «Commemorative Stamp Recognizes Hard Red Winter Wheat,» AHSGR Work Paper No. 16 (Dec. 1974), pp. 25–27.

23. Among the many informative volumes on the Mennonites, see Clarence Hiebert (comp. and ed.), *Brothers in Deed to Brothers in Need: A Scrap-book about Mennonite Immigrants from Russia, 1870–1885* (Newton, Kan.: Faith and Life Press, 1974); James C. Juhnke, *A People of Two Kingdoms: The Political Acculturation of the Kansas Mennonites* (Newton, Kan.: Faith and Life Press, 1975); Walter Quiring and Helen Bartel, *In the Fullness of Time: 150 Years of Mennonite Sojourn in Russia* (Waterloo, Ont., Canada: Reeve Bean Limited,

1974); and C. Henry Smith, *The Story of the Mennonites* (4th ed.; Newton, Kans.: Mennonite Publication Office, 195777).

24. Saul, «The Arrival,» pp. 7–11.

25. Such harassment included the beating of many who could not «talk English.» Windows were broken, dogs were poisoned and houses were burned. Some were forced to march in loyalty parades, carrying the American flag. To prove their loyalty, many were forced to kiss the banner. Others were pressured to purchase war bonds and had to borrow heavily from banks to do so. See Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 102.

26. See Timothy J. Kloberdanz, «They Came Over the Clouds: Colorado's Germans from Russia,» *Empire; Magazine of the Denver Post* (May 30, 1976), pp. 10–14.

27. Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 108.

28. Timothy J. Kloberdanz, «The Volga Germans in Old Russia and in West-ern North America: Their Changing World View,» *Anthropological Quarterly*, XLVIII (Oct. 1975), pp. 209–22 (hereafter cited as Kloherdanz, «The Volga Germans»).

29. Dorothy Weyer Creigh, «The Germans from Russia in Hastings, Nebraska,» *AHSGR Work Paper No. 17* (Apr. 1975), pp. 38–42 (hereafter cited as Creigh, «The Germans from Russia in Hastings»).

30. See the excellent novel by Hope Williams Sykes, *Second Hoeing* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1935) about beet laborer families in northern Colorado.

31. Robert G. Dunbar, «History of Agriculture,» in *Colorado and Its People*, ed. Leroy R. Hafen (2 vols.; New York: Lewis Historical Publishing Co., 1948), II, 142. Estimates for 1930 suggest that 50 percent of Colorado's Germans from Russia had become beet farmers, while a pioneering study asserted that as early as 1910 «probably 75 percent of all the farms between Sterling and Denver were operated by Volga Germans» (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 51).

32. See Robert Hickman Adams, *White Churches of the Plains: Examples from Colorado* (Boulder: Colorado Associated Universities Press, 1970);

Grace Muilenburg and Ada Swineford, *Land of the Post Rock* (Lawrence: University Press of Kansas, 1975); and William C. Sherman, «Prairie Architecture of the Russian-German Settlers,» in Sallet, *Russian-German Settlements*, pp. 185–95.

33. See, for example, Chester G. Krieger (ed.), *First German Congregational Church; Diamond Jubilee 1894–1969* (Denver, Colo.: Schwartz Printing Co., 1969).

34. See, among others, George P. Aberle, *From the Steppes to the Prairie* (Bismarek, N.D.: Bismarek Tribune Co., 1964); Gerhard Bonwetsch, *Geschichte der deutschen Kolonien an der Wolga* (Stuttgart: J. Engelhord Nachf., 1919); P. Conrad Keller, *The German Colonies in South Russia*, trans. Anthony Becker (2 vols.; Saskatoon, Sask. Canada: The Western Producer, 1968, 1973); Francis S. Laing, «German-Russian Settlements in Ellis County, Kansas,» *Kansas Historical Collections*, XI (Topeka, Kans.: 1909–1910), pp. 489–528; and, Emma

D. Schwabenland, «German-Russians on the Volga and in the United States» (unpublished Master's thesis, University of Colorado, 1929).

35. Because of the universality of this practice, early twentieth century Americans often termed sunflower seeds «Russian popcorn» or «Rooshun peanuts.»

36. Samuel J. Sackett, «Steel Crosses in German Catholic Cemeteries in Ellis, Rush and Russell Counties», *Heritage of Kansas*, IX, Nos. 2 and 3 (1976), pp. 82–93.

37. Creigh, «The Germans from Russia in Hastings», p. 39. Sallet noted that the Verein, or club, which played such an important role in Reich German society, had no counterpart in the Volga or Black Sea villages (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 98).

38. *Ibid.*, p. 99. See also Emma D. Schwabenland, *A History of the Volga Relief Society* (Portland, Ore.: A. E. Kern, 1942).

39. The *Auslanddeutsche*, bi-monthly of the *Deutsche Ausland Institut* in Stuttgart, noted in 1920: «The Dakota Free Press is the recognized organ of the Russian-Germans in America and perhaps the whole world. As such, it offers largely the private correspondence of its readers. Although this correspondence is often superficial and rather insignificant as far as its content is concerned, beneath the surface it has great importance because the identity and continuity of the German ethnical [sic.] group who emigrated from Russia has been thereby maintained for nearly fifty years» (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 93). On other German language periodicals, see Karl J. R. Arndt and May E. Olson, *German-American Newspapers and Periodicals, 1732–1955* (Heidelberg: Quelle & Meyer, 1961).

40. Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 97.

41. A Black Sea German from North Dakota noted as early as July 1905: «To my great joy, a son was born to me on the Fourth of July. Since he got his first glimpse of daylight on Independence Day, he ought someday to become a genuine man of freedom and do special honor to the country of his birth» (Sallet, *Russian-German Settlements*, p. 107).

42. Another Black Sea German wrote from Washington in 1910: «I came from Russia eight months ago. I have been going to an English school for three months, am now eighteen years old and tomorrow I shall declare my intention to become an American citizen» (*ibid.*).

43. Interview with Mrs. Harold Henkel, Longmont, Colo., Apr. 19, 1976.

44. Henry Schwindt, Timnath, Colo., farmer as cited in the *Triangle Review* (Fort Collins, Colo.), Jan. 21, 1976, p. 1.

45. These two examples are from Fort Collins, Colo.

46. The years 1947–1954 witnessed the last major exodus of Russian-Germans from the Soviet Union to the West. Although no statistics are available, approximately one-quarter of the 104,646 German refugees and displaced persons of the post-World War II era are estimated to be dislocated Germans from Russia. Many settled in West Germany, Canada, South America, and a few came to the

United States, where they joined urban Russian-German communities (Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, p. 371). Two small colonies are reported to be in northern Africa and others in Australia.

47. Ruth Amen, in reviewing the membership of the AHSGR, recently noted: «I thought it would be interesting in terms of education to look through our membership in this American Historical Society of Germans from Russia to see just what people do. We have 37 who have indicated that they are doctors; 17 dentists; and 48 nurses. Engineers, 42. Three of these are aeronautical engineers. We have 22 research analysts and 16 librarians; accountant bookkeepers; 24 lawyers; 37 in the clergy; 97 public school teachers; college professors 53...» (cited in Creigh, «The Germans from Russia in Hastings.» p. 41).

48. Giesinger believes that some 300,000 Russian-Germans left Russia from 1870 to 1970, roughly three times the number who migrated to Russia a century before. Their descendants today probably number some one-and-a-half million in the Americas, 600,000 in the United States, 350,000 in Canada, and 600,000 in South America. This is nearly as many as the Soviet census of 1970 indicated still reside in the Soviet Union (Giesinger, *From Catherine to Khrushchev*, p. 371).

49. The American Historical Society of Germans from Russia was founded in Greeley, Colo., in 1968. National headquarters are now located in Lincoln, Neb., while local chapters range from California throughout the Midwest.

50. See, for example, Kenneth W. Rock, «The Colorado Germans from Russia Study Project.» *The Social Science Journal*, XII, No. 2 (Apr. 1976), pp. 119–26.

51. At this point it is hard to resist citing the Hays City Sentinel of June 22, 1877, which provided prophetic insight into a century of Russian German history: «As we stood the other day on the public square of Hartsouk [sic., Herzog/Victoria] and witnessed the nice frame dwellings, the numerous mortar whitewashed cabins, each surrounded by well fenced, thrifty beautiful gardens, every villager at work as busy as bees, we felt our Russian neighbors have struck a heavier blow for the development of this country than any other people.... It was a fortunate thing for this country when they struck here, as they ensure the utilizations [sic.] by dogged persevering industry our Western prairies, so long left as waste. It is true our neighbors are queer, and have their own odd way of doing things. We have, we know indecorously laughed in the Sentinel at their uncouth European notions. We take it all back. We are thoroughly converted to the Russian cause. They will win, as sure as the water of Big Creek runs down stream» (cited by Saul, «The Arrival.» pp. 9–10).

52. See Andrew F. Rolle, *The Immigrant Upraised; Italian Adventures and Colonists in an Expanding America* (Norman: University of Oklahoma Press, 19687).

53. Kloberdanz, «The Volga Germans.» p. 219.

Стаття була вперше опублікована у 1976 р. у збірнику Колорадського державного університету, Форт Коллінз, Колорадо.

Надійшла до редколегії 11.12.2012

УДК 94 (71+73): 286.12

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В США ТА КАНАДІ НАПЕРЕДОДНІ ІММІГРАЦІЇ МЕНОНІТІВ

Зроблено історичний нарис політичної та економічної ситуації, що склалася в США та Канаді перед початком імміграції першої хвилі переселенців з Росії.

Ключові слова: меноніти, імміграція, США, Канада, політика «відкритих дверей».

Представлен исторический очерк политической и экономической ситуации, которая сложилась в США и Канаде перед началом иммиграции первой волны переселенцев из России.

Ключевые слова: меннониты, иммиграция, США, Канада, политика «открытых дверей».

The article presents a historical review of political and economic situation that prevailed in the U.S. and Canada before the first wave of immigration from Russia.

Key words: Mennonites, immigration, the United States, Canada, the policy of «open door».

Der Autor konzentriert sich auf die politische und wirtschaftliche Situation, die sich in den USA und Kanada am Vorabend der ersten Einwanderungswelle aus Russland herausgebildet hat.

Schlagwörter: Mennoniten, Einwanderung, USA, Kanada, Politik der «offenen Türen».

У завдання статті входить реконструкція історичної ситуації, яка склалася в США та Канаді на початку 70-х рр. XIX ст., з метою дослідити зацікавленість урядів держав до імміграції менонітських громад.

У колонізації Канади та Сполучених Штатів другої половини XIX ст. можна знайти багато спільного. Для обох країн характерна велика кількість іммігрантів, схожі закони, кліматичні умови та етапи колонізації. Але незважаючи на зовнішню подібність колонізацій-

УДК 94 (71+73): 286.12

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В США ТА КАНАДІ НАПЕРЕДОДНІ ІММІГРАЦІЇ МЕНОНІТІВ

Зроблено історичний нарис політичної та економічної ситуації, що склалася в США та Канаді перед початком імміграції першої хвилі переселенців з Росії.

Ключові слова: меноніти, імміграція, США, Канада, політика «відкритих дверей».

Представлен исторический очерк политической и экономической ситуации, которая сложилась в США и Канаде перед началом иммиграции первой волны переселенцев из России.

Ключевые слова: меннониты, иммиграция, США, Канада, политика «открытых дверей».

The article presents a historical review of political and economic situation that prevailed in the U.S. and Canada before the first wave of immigration from Russia.

Key words: Mennonites, immigration, the United States, Canada, the policy of «open door».

Der Autor konzentriert sich auf die politische und wirtschaftliche Situation, die sich in den USA und Kanada am Vorabend der ersten Einwanderungswelle aus Russland herausgebildet hat.

Schlagwörter: Mennoniten, Einwanderung, USA, Kanada, Politik der «offenen Türen».

У завдання статті входить реконструкція історичної ситуації, яка склалася в США та Канаді на початку 70-х рр. XIX ст., з метою дослідити зацікавленість урядів держав до імміграції менонітських громад.

У колонізації Канади та Сполучених Штатів другої половини XIX ст. можна знайти багато спільного. Для обох країн характерна велика кількість іммігрантів, схожі закони, кліматичні умови та етапи колонізації. Але незважаючи на зовнішню подібність колонізацій-

них процесів, кожна держава мала свої особливості. Саме їх ми проаналізуємо.

До початку переселення менонітів у Північну Америку історія США як держави нараховувала близько 100 років, а Домініон Канада – всього 7 років.

США

Політика територіальних придбань Сполучених Штатів Америки почалася у 1803 р. з покупки у Франції Луїзіани при правлінні третього президента США Томаса Джефферсона (1801–1809 рр.). Практично одночасно з боку Федерального уряду почалися дії, спрямовані на контроль придбаних земель: картографування, вивчення кліматичних і географічних умов, етнографічні й геологічні дослідження нових територій. Потім послідовно були створені Бюро по справах індіанців, Земельне управління, геологічна та лісова служби США. З 1837 р. почалася здійснюватися політика витиснення індіанців у резервації, відповідно до Акта Конгресу [17], підписаного президентом Ендрю Джексонем у 1830 р. Таким чином, до 1842 р. США придбали близько 1790 тис. км² землі [19, с. 155–156]. Згодом Сполучені Штати анексували Техас (1845 р.). Потім, унаслідок війни з Мексикою (1846–1848 рр.), під їх контроль потрапили землі Нової Мексики й Верхньої Каліфорнії (сучасні штати Нью-Мексико, Аризона, Невада, Юта і Каліфорнія). Після Громадянської війни (1861–1865 рр.) інтенсивно освоювалися землі Середнього Заходу, включаючи Мінесоту, Канзас і Небраску. Стратегічною політикою стало об'єднання всіх територій від Атлантичного до Тихого океану в єдину державу з розвиненою інфраструктурою. Для досягнення цієї мети було прийнято ряд законодавчих дій, послідовно спрямованих на суцільне освоєння земель. Насамперед, законом про гомстед 1862 р. [29], уряд США офіційно узаконив право на власність земель, раніше стихійно захоплених приватними особами. До того ж відтепер будь-який поселенець, заплативши 10 доларів податку, одержував земельну ділянку в 160 акр. (64 га), що після п'яти років обробки ставала приватною власністю. За ціною 1,25 долара за акр можна було додатково купити ділянку землі такого ж розміру. Після Громадянської війни як винагороду за службу усім колишнім військовослужбовцям армії Півночі надавалася безкоштовно земельна ділянка [5]. Іншим іммігрантам, у тому числі іммігрувавшим після Громадянської війни, також відкривалася можливість одержання землі відповідно до закону про гомстед 1862 р. Ліберальна земельна політика уряду США, в результаті якої 285 млн. акр. землі було роздано і більше 700 млн. акр. про-

дано [14], виявилася досить ефективною. Вона сприяла потужному припливу іммігрантів і істотно прискорила освоєння західних територій країни.

Іншою формою земельної політики стала безкоштовна передача земель приватним компаніям для будівництва залізниць (Акт Морріла 1862 р.) [22]. Компанії, які будували перші трансконтинентальні – Тихоокеанську і Центральну (Union Pacific and Central Pacific) залізниці, отримали 45 млн. акрів землі [25, с. 366], а в цілому компаніям було надано 174 млн. акрів [9]. Передбачалося, що земля повинна бути освоєна або реалізована для сільськогосподарських цілей протягом п'яти років після завершення будівництва. Із цієї ж причини, а також у зв'язку з нестачею коштів для будівництва, залізничні компанії прагнули продати її максимально швидко. Вони розгорнули інтенсивну рекламну кампанію, аби реалізувати землі максимальній кількості поселенців і, таким чином, не тільки отримати гроші, а й збільшити власний ринок надання транспортних послуг. Крім того, практика швидкого заселення прилеглих до залізниць земель дозволяла щонайкраще охороняти лінії залізниць від індіанців, які вороже ставилися до нововведень білих чужинців. Активну рекламну кампанію по залученню іммігрантів проводили також штати й території Середнього Заходу, зацікавлені у припливі населення. Необхідно зазначити, що територія могла одержати статус штату тільки у тому випадку, якщо щільність населення перевищувала 2 людини на квадратну милю [1, с. 75–76]. Так, Канзас був організований у територію в 1854 р., а став штатом у 1861 р., Мінесота стала штатом у 1858 р., Небраска – у 1867 р. Таким чином, фронтір, тобто прикордонна область із низькою щільністю поселенців-піонерів, вихідців з європейських країн, послідовно переміщувався на Захід, підготовляючи чергову територію для комплексного освоєння. Для захисту поселенців і залізниць від індіанців створювалися форти. Місія збройних сил полягала у тому, щоб перемістити індіанців у резервації. Цей процес на території США тривав аж до 1890-х рр. [9].

До функцій федерального управління землею входило комплексне регулювання земельних ресурсів, призначених для сільськогосподарського освоєння й будівництва залізниць, а крім того, для цільових програм, за якими виділялися спеціальні фонди: для будівництва шкіл, установ і т.п. Непродуктивну землю уряд часто виділяв для лісонасаджень, а унікальні ландшафти – для створення національних парків. Таким чином, на Середньому Заході до 1874 р. мало місце планомірне освоєння прерій в обстановці діловитості й запо-

взятливості: фермери шукали нові родючі області, торговці – нові ринки збуту, робітники – більш високу оплату праці. Центром ділової активності стала залізниця і прилеглі до неї землі. Будівництво першої трансконтинентальної магістралі почалося з 1862 р. і завершилося у травні 1869 р. Перетинання материка від океану до океану скоротилося із чотирьох місяців до одного тижня [9]. Це істотно прискорило розвиток Середнього Заходу й тихоокеанського узбережжя. Слідом за сільськогосподарським освоєнням територій активізувався промисловий розвиток провінцій. Американська промисловість була досить добре захищена від конкуренції імпортованих товарів високими митами, рівень яких досягав 60 % вартості товару [2]. Така митна політика сприяла підвищенню цін усередині країни, що компенсувалося більш високою, ніж у Європі, заробітною платнею. Крім того, митні бар'єри разом з містким внутрішнім ринком створювали умови для одержання високого прибутку, що залучало в країну іноземні капітали. Уже в 1874 р. експорт США перевищив імпорт [2]. Вигідною для американської економіки була також та обставина, що США перебували на значному віддаленні від своїх головних європейських економічних конкурентів і сусідили з економічно слабкими державами Латинської Америки. Швидкий і динамічний розвиток сільського господарства й промисловості в США став можливим у першу чергу завдяки залученню величезної кількості іммігрантів, які самі по собі стали активною трудовою інвестицією в економіку, а крім того, привозили із собою чималі кошти, на які купували землю, сільхозобладнання й усе необхідне для життя, тобто робили прямі грошові вливання. Після закінчення Громадянської війни з 1865 р. до 1874 р. у країну прибуло більш ніж три мільйони іммігрантів [7, с. 487].

З розвитком економіки загострювалися протиріччя, властиві ринковому капіталізму, що призвело до затяжної економічної кризи, яка розпочалася в 1873 р. (за рік до імміграції менонітів), тривала до 1878 р. і супроводжувалася крахом ряду банків [2] і загальним спадом в економіці.

У Сполучених Штатах до 1875 р. не існувало єдиного законодавства стосовно імміграції. Перший імміграційний акт 1864 р. [10], по суті, створював імміграційну службу США і був спрямований на захоплення імміграції шляхом надання інформаційних послуг іммігрантам, а також забезпечував їхню реєстрацію. Доступ до країни не ускладнювався формальностями, урядова політика «відкритих дверей» дозволяла безперешкодно залучати велику кількість іммігрантів. Другий акт 1875 р. [31] також був ліберальним, уводячи обме-

ження з доступу в країну лише злочинцям і повіям. Після прийняття закону про гомстед у 1862 р. спостерігався стабільний приріст в'їжджаючих до країни [15, с. 488]. Конгрес США, визначивши стратегію колонізації Середнього Заходу і прийнявши необхідні для виконання цього завдання закони, рішення всіх тактичних проблем, пов'язаних із заселенням територій, поклав на адміністрації штатів і залізниць. Протягом п'яти років до переселення менонітів США послідовно щорічно приймали від 350 до 450 тис. іммігрантів. Тому держава не визнала за необхідне приймати спеціальні законодавчі акти щодо привілеїв для 10 тис. менонітів, хоча переговори із цього приводу велися й обговорювалися навіть у Конгресі [27, с. 147–148; 18, с. 146; 11, с. 178–221]. Таким чином, меноніти могли розраховувати тільки на ті права, які надавалися й усім іншим іммігрантам, не претендуючи на виняток. У той же час штати Небраска, Канзас і Мінесота, а також адміністрація залізниць, які були безпосередньо зацікавлені у кваліфікованих хліборобах і прямих фінансових інвестиціях, особливо в умовах економічної кризи 1873 р., навпаки, зробили все можливе для залучення менонітів на свої території.

Канада

Домініон Канада створений 1 липня 1867 р., коли англійський парламент прийняв Акт про Британську Північну Америку [28, с. 132–136]. Спочатку Домініон включав чотири провінції на Атлантичному узбережжі. Величезна внутрішня незасвоєна територія з низькою щільністю населення (Земля Руперта) не мала статусу держави і належала компанії Гудзонової затоки (КГЗ). Передбачалося, що надалі вона ввійде до складу Домініону [26].

Історично склалося так, що у 60-х рр. XIX ст. окремі внутрішні території майбутньої Канадської Федерації мали досить розвинені відносини зі США, і цей економічний і географічно логічний розвиток міг мати продовження. В уряді Канади й у метрополії були сильні побоювання щодо політичної інтеграції цих територій у США внаслідок продовження таких відносин. Реальною була й військова експансія США, що підтверджувалося багаторазовими виступами та заявами з боку ділових кіл і високопоставлених осіб Сполучених Штатів про зацікавленість освоєння просторів і надр цих територій. Поступова експансія підтверджувалася кількарізковими випадками проникнення збройних загонів на територію з метою торгівлі спиртним з індіанцями, а також провокаціями, наприклад нападом на плем'я піджанів у 1870 р., жертвами якої стали 170 чол. [6, с. 27]. Тому в керівництві Канади й Великобританії взяли гору погляди щодо швидкого

встановлення державного контролю над цією територією і дій, спрямованих на якнайшвидший розвиток економіки внутрішніх районів західного напрямку. Це означало розвиток торговельних відносин і необхідність термінового будівництва комунікацій та інфраструктури по цьому вектору. Побоювання, викликані політикою США, прискорили процес передачі Манітоби під юрисдикцію Канади. Зроблено це було поспіхом, без інформаційної й інфраструктурної підготовки [24, с. 47], що викликало хвилювання серед населення Манітоби і призвело до повстання її мешканців у 1869–1870 рр.

Угода про поступку Землі Руперта Домініону досягнута в 1869 р. Для практичних дій освоєння територій необхідно було створити правову базу у вигляді основних земельних законів. 14 квітня 1872 р. такий закон був прийнятий (Земельний Закон Канади) [12, с. 34–35]. Однак Закон не враховував прав місцевого населення майбутньої провінції Манітоби, основну частину якої складала франко- і англійська метиси, нащадки французьких і англійських мисливців, промисловців і купців, які мали низку поселень у долині ріки Ред Рівер. Конфлікт розгорнувся унаслідок того, що восени 1869 р., коли правління КГЗ вже не існувало, уряд Канади, не одержавши законних прав на землю, направив на Ред Рівер загін з метою межкування земель, очолюваний полковником С. Деннісом. Рішення урядовців становили безпосередню загрозу місцевим жителям, адже ті вважали землю своєю, а деякі з поселенців мали патенти на власність від КГЗ. Населення Ред Рівер становило приблизно 10 тис. чол. Франкомовні метиси створили Національний комітет для захисту своїх прав, і, спираючись на швидко створений збройний загін, наполягли на припиненні межкування землі. Через події на Ред Рівер дата офіційної передачі Землі Руперта уряду Канади була перенесена на більш пізній строк.

Тим часом Національний комітет скликав Конвент франко- і англійських жителів (по 12 делегатів від кожної громади) і взяв на себе обов'язки тимчасового уряду. 1 грудня 1869 р. Конвент прийняв «Перелік прав» [30, с. 160–162], що визначив умови входження регіону до Конфедерації Канади. Конвент проголосив також «Декларацію народу Землі Руперта і Південного Заходу», в якому, зокрема, йшлося: «... ми всілякими силами будемо протидіяти становленню в нашій місцевості інших законів. Якщо уряд Канади буде нав'язувати нам свою політику силою зброї, ми заздалегідь оголошуємо протест і попереджаємо усіх, хто буде відповідальним перед Богом і людьми за незліченні лиха, які можуть викликати цей нічим не виправданий

курс. У той же час ми висловлюємося за вступ до переговорів із урядом Канади, щоб досягти умови про прийнятний уряд і процвітання нашого народу» [4, с. 43–44].

Уряд Канади, стурбований розвитком подій, почав переговори, направивши до поселенців трьох представників, які не мали, однак, офіційних повноважень. Розчарований цією обставиною, Конвент визначив і направив трьох своїх делегатів для переговорів із прем'єр-міністром Дж. Макдональдом. У силу політичних обставин офіційних переговорів не відбулося, але уряд у цілому прийняв пропозицію Конвенту про входження поселень на Ред Рівер до складу Конфедерації.

Тим часом 12 травня 1870 р. Палатою громад Домініону був прийнятий Манітобський Акт [20], де відображено основні положення «Переліку прав». Відповідно до цього документа, провінція отримала право мати дві офіційні мови – французьку і англійську, метисам виділялося у власність 1400 тис. акрів землі. Також було вирішено, що право на землю будуть мати всі, хто займав її до розмежування. Однак уряд Домініону не забув волелюбні прагнення своїх нових підданих і розглядав місцеве керівництво як заколотників. Захопивши Манітобу військовою силою і призначивши губернатора, влада запровадила тверду великодержавну політику серед місцевого населення.

Слід зазначити, що не всі поселенці були прихильниками входження до Домініону. Певні кола Сполучених Штатів підтримували сепаратистів, які бажали приєднати території до США [4, с. 27]. Ця обставина була однією із причин невизнання Домініоном місцевого уряду Манітоби і стала додатковим доводом до найшвидшого врегулювання кордонів зі США. Будівництво залізниці як комунікативного засобу, який забезпечував швидку доставку військових, у цих обставинах стало життєвою необхідністю й одним з національних пріоритетів. Залізниця, разом із захисними митами, заселенням великих територій Середнього Заходу, мала стати фактором економічної і територіальної незалежності нової держави. Значення залізниці як засобу зовнішньої і внутрішньої безпеки держави підкреслено в матеріалах меморандуму 1886 р. «Про імперську перспективу Канадської Тихоокеанської залізниці» [21]. Організація будівництва залізниці була апробована у США. Одним з важливих її елементів стало прийняття Закону (Акта землі) і надання 50 млн. акрів Тихоокеанському залізничному синдикату.

Домініон було створено за часів уряду Дж. А. Макдональда (1857–1873 рр.) на тлі світового економічного підйому. У період 1868–1873 рр. експорт і прибутки країни майже подвоїлися [24, с. 48]. Тому Федеральний уряд погодився на капіталовкладення 100 млн. доларів у будівництво залізниці, наявність якої стало однією з умов входження у Домініон Британської Колумбії [24, с. 47]. У 1871 р. суперечки між США й Великобританією було узгоджено відповідно до Вашингтонської угоди [32], у тому числі обговорено факт трансконтинентального Домініону.

Наприкінці 1873 р. економічний підйом закінчився і змінився світовою депресією. Це призвело до різкого зниження обсягів зовнішньої торгівлі. Експорт зменшився на 20 % у порівнянні з піком 1873 р. Депресія швидко позначилася на зниженні національного доходу, у той час як державний борг продовжував збільшуватися. Природно, скоротилися асигнування на будівництво залізниці. Стагнація економіки тривала до 1879 р. Це призвело до того, що Федеральний уряд змушений був переглянути програму розвитку країни. Уряд А. Маккензі (1873–1878 рр.) оголосив будівництво залізниці суспільною роботою, що означало фінансування програми за рахунок регіонів. Головна мета уряду – прагнення поновлення угоди зі США про взаємну торгівлю, не була ратифікована сенатом США у 1874 р. Внаслідок цього уряд Канади був змушений змінити стратегію у своїй економічній політиці [3, с. 64]. Вашингтонська угода 1871 р. дала Сполученим Штатам привілеї в рибній ловлі біля берегів Канади в Атлантичному океані, навігації і спільному використанні каналів на Великих озерах. Уряд Канади сподівався на взаємні поступки в торговельних відносинах, але ці очікування не виправдалися. Американська промисловість у 1870-х рр. ще не мала істотних переваг над промисловістю Канади внаслідок високої заробітної плати (успадкованої від часів Громадянської війни), що збільшувала собівартість продукції. Тому канадська промисловість могла у той час конкурувати на північноамериканському ринку. Але оскільки США не йшли на взаємні торговельні поступки, то в політичних і ділових колах Канади зростало розуміння необхідності термінового введення захисних заходів щодо власного ринку, тим більше що ціновий рівень імпорту в Канаду між 1873–1879 рр. знизився на 26 %, у той час як ціновий рівень експорту впав усього на 8 % [24, с. 51]. Це негативно позначилося на промисловості й торгівлі країни.

Третій елемент стратегії з державотворення полягав у заселенні й освоєнні земель Середнього Заходу. У цьому питанні неможли-

во було обійтися без залучення іммігрантів. Спочатку, відповідно до конституції 1867 р., федеральні і провінційні уряди спільно відповідали за імміграцію і розвиток сільського господарства країни. Однак після початку депресії в 1873 р. участь провінцій у залученні іммігрантів через брак коштів припинилася. Тому тільки федеральний уряд продовжував займатися цим питанням [8]. Історично склалося так, що ще з 1852 р. питаннями імміграції займалося Міністерство землеробства, у функції якого входило створення імміграційних і інформаційних агентств, які намагалися залучити переселенців переважно з Англії, Шотландії й Ірландії. Провінція Квебек, зі свого боку, залучала франкомовних європейців. У 1869 р. консервативний уряд Д. Макдональда прийняв перший канадський імміграційний закон [16], який заохочував в'їзд іноземців і активізував агітацію щодо імміграції в Європі. Зусилля з вербування були поширені на Німеччину і скандинавські країни, підкреслюючи етнічні переваги уряду [8]. Були введені фінансові стимули агентам із залучення іммігрантів, а самі вони могли перетинати Атлантику за зниженою ціною. Однак, незважаючи на всі ці зусилля і понесені витрати на залучення переселенців, ця політика не давала очікуваного ефекту. У 1870-х рр. Сполучені Штати були більш привабливими для імміграції, аніж Домініон Канада. Згідно з даними, наведеними в «Енциклопедії канадського народу» [8], в останній третині XIX ст. у Канаду в'їхало від 1 до 1,5 млн. іммігрантів, а емігрувало з Канади від 1,2 до 2 млн., причому більшість – у США. Тому готовність великої групи менонітів оселитися у преріях Манітоби для уряду Домініону була досить бажаною, і міністерство землеробства, в особі Дж. Лоу, прийняло усі умови менонітів стосовно їхніх прав і свобод [23, с. 4–5]. Крім того, меноніти цілеспрямовано прагнули займатися сільським господарством у первозданих преріях із метою вирощування злакових у місцевості, на думку експертів уряду, мало придатній для цього, і, у випадку успіху, такий експеримент послужив би вагомим доводом до залучення нових поселенців. Колонії менонітів вирішували ще два важливих для уряду тактичних завдання. По-перше, прикордонна зі Сполученими Штатами смуга довжиною 70 км була б досить щільно заселена колоністами, які мали пільги саме у Канаді і не мали їх у США, що не давало підстав для сепаратистських настроїв. По-друге, нещодавно район заколотників Ред Рівер ізолювався іншомовними неконфліктними поселенцями, що в сукупності слугувало зміцненню державного суверенітету і стабільності регіону.

Таким чином, політика залучення іммігрантів Сполученими Штатами Америки зумовлена стратегією розширення й об'єднання держави на просторі від Атлантичного до Тихого океанів, коли внутрішні території мали потребу у величезній кількості робочих рук і фінансових інвестиціях, що залучалися до економіки держави завдяки поселенцям. На тлі потоку в'їжджаючих до країни іммігрантів невелика група менонітів, незважаючи на їх чітку сільськогосподарську спрямованість, не отримала привілеїв щодо автономних поселень і пільг стосовно військової повинності, які вони прохали в конгресі США. Вони могли розраховувати тільки на такі ж права, які надавалися всім іншим іммігрантам.

Політика залучення іммігрантів до Канади була схожа на політику США, а стратегія освоєння внутрішніх територій загалом повторювала стратегію США. Але через суворі кліматичні умови й відсутність інфраструктури запропоновані землі приваблювали мало поселенців. Окрім того, агітація з залучення іммігрантів до Канади почалася на десять років пізніше, ніж у США. Таким чином, інформаційне змагання Канада програвала. Тому умови, на яких меноніти могли б почати переселення до Канади, висунуті менонітськими делегатами на переговорах з представниками уряду Домініону, були повністю задоволені. Обидві сторони одержували вигоду від угоди. Меноніти здобували особливе положення, законодавчо узаконену територію для виняткового використання співтовариством і повну релігійну, культурну й господарську автономію, а також зобов'язання уряду не примушувати їх до військової повинності та прийняття присяги. Такий статус у сукупності з малонаселеністю території дозволяв прогнозувати досить тривале спокійне життя співтовариству, що сприяло його консолідації. Для Домініону заселення Півдня Манітоби означало не тільки початок економічного розвитку провінції, але й можливість врегулювання прикордонних конфліктів із Сполученими Штатами, а також умиротворення неконфліктними іншомовними поселенцями нещодавно заколотного регіону Ред Рівер, що забезпечувало стабілізацію регіону.

Бібліографічні посилання

1. *Замятина Н. Ю.* Зона освоєния (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // *Общественные науки и современность.* – 1998. – № 5. – С. 75–88.
2. *Промышленность [Електронний ресурс]: История США: в 4 т. / [ред. Г. Н. Севостьянов].* – Т. 2. – М. : Наука, 1985. – Режим доступа : http://www.history.vuzlib.net/book_o071_page_7.html.

3. *Сороко-Цюпа О. С.* История Канады: учебное пособие для студентов вузов / О. С. Сороко-Цюпа. – М. : Высшая школа, 1985. – 304 с.

4. *Суанкей Б.* Габриэль Дюмон и восстание 1885 г. в Саскачеване / Бен Суанкей. – М. : Прогресс, 1980. – 141 с.

5. *Фоменко А.* Иммиграция в США в XIX веке [Электронный ресурс] / А. Фоменко. – Режим доступа : <http://revolution.allbest.ru/history/00003232.html>.

6. *Ходченко О. С.* Становлення системи освіти менонітів у Північній Америці (1874–1929 рр.) // Вісник Дніпропетр. нац. ун-ту: наук. зб. – № 1/1. – Т. 17, 2009. – С. 131–139.

7. *Шлепаков А. Н.* Иммиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М. : Мысль, 1966. – 501 с.

8. A Policy Made in Canada / The Encyclopedia of Canada's Peoples / Immigration Policy / Harold Troper [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.multiculturalcanada.ca/Encyclopedia/A-Z/12>.

9. American Old West. [Электронный ресурс] / from Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступа : http://en.wikipedia.org/wiki/American_Old_West.

10. An Act to Encourage Immigration, July 4, 1864 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nytimes.com/1864/08/03/news/an-act-to-encourage-immigration.html>.

11. Debates in the United States Congress, (43rd Congress, 1st Session) 1873–74 / The Congressional Debates on the Mennonite Immigration from Russia, 1873–74 [ed. by Dr. Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1946. – Jul. – Vol. XX. – P. 178–221.

12. Dominion lands act // Brothers in Deed to Brothers in Need a Scrapbook about Mennonite immigrants from Russia. 1870–1885 / [compl. and ed. by C. Hiebert] / – Newton. – KS: Faith and Life Press. – 1974. – P. 34–35.

13. From the Steppes to the Prairies, 1874–1949 / [ed. by C. Krahn]. – Newton, Kan. : Mennonite Publication Office, 1949. – 115 p.

14. *Hine R. V.* The American West / R. V. Hine, J. M. Faragher. – New Haven; L., 2000. – 334 p.

15. Historical Statistics of the United States. Colonial times to 1957, Washington 1961 // Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М. : Мысль, 1966. – С. 488–501.

16. Immigration Act, 1869 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.canadiana.org/citm/specifique/immigration_e.html#1869.

17. Indian Removal Act, May 28, 1830., Sess. 1, ch. 148, 4 Stat. 411 // A Century of Lawmaking for a New Nation: U.S. Congressional Documents and Debates, 1774–1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=llsl&fileName=004/llsl004.db&recNum=458>.

18. *Jay Cooke.* Trustee of the Northern Pacific Railroad, introducing M. L. Hiller to President Grant, July 31, 1873. (Filed with petition of August 8, 1873.) / President Grant and the Mennonite immigration from Russia / [ed. by Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1935. – Jul. – Vol. IX. – P. 146.

19. *Josephy Alvin M.* The American Heritage History of The Great West, Simon and Shuster, New York, 1965, p. 155–156 [Электронный ресурс] / American Old West / from Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступа : http://en.wikipedia.org/wiki/American_Old_West.
20. Manitoba Act, 1870 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/ma_1870.html.
21. Memorandum on the Canadian Pacific Railway from an Imperial perspective 1886, by Captain L. Darwin [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://data2.collectionscanada.gc.ca/e/e001/e000008052.jpg>.
22. Morrill Land Grant Colleges Act, ch. 130, 12 Stat. 503, July 2, 1862: // A Century of Lawmaking for a New Nation: U.S. Congressional Documents and Debates, 1774–1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=llsl&fileName=012/llsl012.db&recNum=534>.
23. Privileges granted by the Canadian Government to prospective Mennonite Immigrants in a Letter by the Secretary of Agriculture dated July 26, 1873 // Sources on Mennonite Immigration from Russia in the 1870's / [ed. by Dr. Ernst Correll]. – Reprint from Mennonite Quarterly Review October, 1950, Issue. – P. 4–5.
24. Report of the royal commission on dominion-provincial relations. – Book 1. Canada: 1867–1939. – Ottawa : King's Printer, 1940. – 169 p.
25. *Roske R. J.* Everyman's Eden. A History of California / R. J. Roske. – N.Y.; L., 1968. – 624 p.
26. Rupert's Land Act, 1868 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://victoria.tc.ca/history/etext/ruperts.land.act.html>.
27. Telegram from Jay Cooke to Hamilton Fish, August 13, 1873; Telegram from Hamilton Fish to Jay Cooke, August 13, 1873; M. L. Hiller to Hamilton Fish, August 29, 1873; Hamilton Fish to M. L. Hiller, September 5, 1873/ President Grant and the Mennonite immigration from Russia / [ed. by Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1935. – Jul. – Vol. IX. – P. 147–148.
28. The British North America Act, 1867 // Canadian History in Documents, 1763–1966 / [ed. by J. M. Bliss]. – Toronto : The Ryerson press, 1966. – P. 132–136.
29. The Homestead Act of 1862 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.archives.gov/education/lessons/homestead-act/documents>.
30. The Métis «List of Rights» // Canadian History in Documents, 1763–1966 / ed. by J. M. Bliss]. – Toronto : The Ryerson press, 1966. – P. 160–162.
31. The Page Act of 1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://w3.uchastings.edu/wingate/pageact.htm>.
32. Treaty of Washington, May 8, 1871 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.canadahistory.com/sections/documents/usrelations/treatyofwashington.htm>.

Надійшла до редколегії 25.02.2012

17. Там само. – Арк. 31.

18. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927. – С. 41.

19. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп.1, спр. 130, арк. 82.

20. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. – С. 41.
Назв. праця.

21. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп.1, спр. 1, арк. 2.

22. Там само.

Надійшла до редколегії: 02.02.2012

УДК 94(430): 355 »1919/1933»

С. О. Моїсеєнко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАГАЛЬНИЙ СТАН ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА НІМЕЧЧИНИ ДОБИ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919–1933 рр.)

Розглянуто основні риси німецького воєнного мистецтва доби Веймарської республіки (1919–1933 рр.) та його роль у загальному розвитку воєнно-політичної стратегії Німеччини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.).

Ключові слова: Г. фон Сект, рейхсвер, воєнне мистецтво, стратегія, доктрина.

Рассмотрены основные черты немецкого военного искусства времен Веймарской республики (1919–1933 гг.) и его роль в общем развитии военно-политической стратегии Германии межвоенного периода (1918–1939 гг.).

Ключевые слова: Г. фон Сект, рейхсвер, военное искусство, стратегия, доктрина.

The main features of German's military art during the period of the Weimar Republic (1919 – 1933) and their role in the general development of military-political strategy of German during the interwar years (1918 – 1939) are examined.

Key words: H. von Seeckt, Reichswehr, military art, strategy, doctrine.

Es werden die Wesenszüge der deutschen Militärkunst während der Weimarer Republik (1919–1933) und deren Rolle in der allgemeinen Entwicklung

der militärpolitischen Strategie Deutschlands in der Zwischenkriegszeit (1918–1939) behandelt.

Schlagwörter: H. von Seeckt, Reichswehr, Militärkunst, Strategie, Doktrin.

Одним з найважливіших пріоритетів кожної держави є воєнно-стратегічне планування, яке втілюється у прогресивній та гнучкій щодо викликів часу воєнній доктрині та має рефлексувати до панівних наративів воєнного мистецтва в цілому. У значній мірі саме від цього залежатиме існування держави як суб'єкта міжнародного публічного права та учасника економічного процесу, що особливо актуалізувалося в роки Першої та Другої світової воєн, які стали імперативами глобалізації в сучасному розумінні цього слова. Дослідження розвитку воєнного мистецтва Веймарської республіки є нагальним, адже воно стало одним з детермінуючих факторів у процесі зростання воєнно-політичної могутності Німецького рейху після встановлення нацистської диктатури. Разом з тим доводиться констатувати, що розгляд німецького воєнного мистецтва в міжвоєнний період доволі часто зводиться лише до періоду з 1933 до 1939 рр., отже цілком виправданною є теза про певний історіографічний вакуум даної проблематики.

Метою даної статті є з'ясування ступеня розвитку воєнного мистецтва Німеччини в 1919–1933 рр. та розгляд його характерних рис.

Дослідження проблеми формування доктринальних положень воєнно-стратегічного планування доби Веймарської республіки та окремих складових німецького воєнного мистецтва (тактики, стратегії) здійснене переважно у зарубіжних наукових розвідках В. Гьорліца [3], Дж. Корума [8], Б. Ліддел Харта [9], Г. Рота [12]. Ці праці доповнюються значним фактологічним матеріалом щодо структури збройних сил та діяльності окремих військових керівників, який представлений у доробку сучасних російських дослідників К. Залеського [5] та О. Пленкова [11].

Документальні джерела з обраної проблеми представлені Версальським мирним договором [1], як лейтмотивом нової воєнної стратегії, та звітами Червоної армії 1920-х рр. щодо стану німецьких збройних сил [2; 6]. Для більш широкого огляду процесу прийняття рішень, тобто стратегії індивідуальної та колективної дії, було залучено наратив К. Клаузевиця [7], А. Гітлера [4], Е. Манштейна [10].

Версальський договір більше ніж на десятиліття призупинив воєнно-стратегічне планування Німеччини, адже він дуже жорстко

регламентував кількість збройних сил чи наявність певних видів озброєння. Як згадував Е. фон Манштейн, перший план стратегічного розгортання (який, власне, і є результатом стратегічного планування) було розглянуто лише у 1937 р., коли вермахт являв собою реальну воєнну силу, але навіть тоді цей план будувався в рамках стратегічної оборони [10, с. 62]. У березні 1919 р. німецький уряд прийняв закон про відновлення і реорганізацію німецької армії, яка стала добровільною, довівши її чисельність до 400 тис. чол. Також, згідно з цим законом, президент Еберт ставав Верховним головнокомандуючим армії, а Носке, який був міністром рейхсвера, мав діяти в якості його представника в країні та за кордоном; тепер військові підпадали під цивільну юрисдикцію, а воєнним міністром не міг бути військовий. Функція збройних сил полягала у захисті рейху та забезпеченні внутрішнього порядку [3, с. 210]. Але навіть такий варіант 400-тисячного «тимчасового рейхсверу», що склався з 24 «рейхсвербригад» [10, с. 29] в очах переможців не мав права на існування. Наміри німецького уряду перекреслила V частина Версальського договору; зокрема ст. 160 фіксувала, що до 31 березня 1920 р. німецька армія має нараховувати не більше 7 піхотних та 3 кавалерійських дивізій, загальна ж чисельність не повинна перевищувати 100 тис. чол. (включаючи офіцерів, чисельність яких не має перевищувати 4 тис. чол.), а основним завданням збройних сил, як і в березневому законі про рейхсвер, має стати підтримання порядку в державі і роль прикордонної поліції [1, с. 63–65]. Комплектації збройних сил торкалися ст. 173–179 договору, де зокрема визначався строк служби рядових та унтер-офіцерів – 12 років, офіцерства – 25 років (ті ж офіцери, які будуть залишені на службі, мають служити щонайменше до 45-річного віку). Також у ст. 181–197 передбачалося значне скорочення флоту (не більше 6 броненосців, 6 легких крейсерів, 12 контр-міноносців, 12 міноносців), заборона підводної флотилії, повна заборона авіації та дирижаблів (ст. 198–202) [1, с. 67–78].

Однак у контексті стратегічного планування головним є те, що німецькі керманічі, незважаючи на заборони, змогли в завуальованому вигляді зберегти генеральний штаб попри положення ст. 160 Версальського договору: «Німецький Великий Генеральний штаб і всі інші подібні формування мають бути розпущені і не можуть бути відновлені ні в якій формі» [1, с. 64]. На протигагу цьому рішенню майбутній архітектор нової німецької воєнної доктрини Ганс фон Сект створює та очолює *Truppenamt* (нім. «Воєнне управління»), яке стає носієм «духу» кайзерівського генштабу, а отже, можна казати

про тяглість німецької військової традиції. Однак на противагу очільнику військового управління було створено посаду головнокомандуючого сухопутних військ, який прямо підпорядковувався військовому міністру Носке. Головнокомандуючим сухопутними силами, а де-факто і головнокомандуючим рейхсверу, став давній опонент Секта генерал В. Рейнхардт [5, с. 255–256], щоправда його було знято з посади в березні 1920 р. після придушення Каппівського путчу, а Г. фон Сект, по суті, стає одноосібним керівником рейхсверу до жовтня 1926 р. [3, с. 213–214].

Фактично всі заходи щодо військового будівництва, вироблення нових стратегічних і тактичних прийомів ведення війни, які в 1935 р. органічно перейшли у вермахт, пов'язані з ім'ям Ганса фон Секта, адже встановилася справжня «доба Секта» у військовому мистецтві Німеччини.

Підготовка військових кадрів, як виконавців політичної волі влади, обов'язково повинна була мати теоретичний базис, певний доктринальний алгоритм, який поступово вироблявся завдяки талантам фон Секта. Характерною рисою стратегічної візії Секта стало те, що він порвав з німецькою військовою традицією в питанні масової армії, адже ідею чисельної переваги послідовно відстоював ще К. Клаузевіц: «...чисельна перевага є важливіший фактор бою, але вона має бути достатньо великою, щоб бути протиположною усім іншим супутнім обставинам» [7, с. 179]. Натомість Сект любив концепцію малочисельної, елітної, професійної армії, яка б була заснована на принципах добровільного комплектування [8]. Очільник рейхсверу мислив діалектичним законом переходу кількості в якість, а тому на перший план висуває концепцію компактної, професійної сили, яка буде більш керованою та оснащеною, ніж масова інертна армія, відтак – більш ефективно буде використовувати власну маневреність, як запоруку перемоги [9, с. 24–25]. Цілком логічний висновок, враховуючи реалії Веймарської доби, коли оснащення мільйонної армії могло вважатися фантастичним.

Головним тактичним керівництвом для рейхсверу стала армійська настанова (статут) «Керування та бій об'єднаних родів військ» (нім. «Führung und Gefecht der verbundenen Waffen»), перша частина якої вийшла у 1921 р., друга – у 1923 р. [2, с. 12]. Прикметно, що ця настанова, незважаючи на встановлення Версальським договором мінімальної чисельності збройних сил, має здебільшого наступальний характер [6, с. 407–408]. Характерною рисою статуту було те, що у полеміці військових «людина – техніка» на перший план ви-

сувається саме людина, а не військова техніка, що, звісно, не свідчило про заперечення технократичних тенденцій міжвоєнного періоду, а радше було реакцією на численні обмеження у сфері використання сучасних технічних засобів ведення війни [2, с. 11–12]. Отже, саме піхота залишається «царицею полів» та рушійною силою бою. У той же час обмежена чисельність збройних сил створювала можливість обирати кращий «людський матеріал». А через те, що Версальський договір ніяк не регламентував співвідношення солдат та унтер-офіцерів, у рейхсвері на двох солдат був один унтер-офіцер. Більше того, згадані категорії військових готувалися таким чином, щоб у випадку мобілізації одразу зайняти високу посаду та нести за неї відповідальність [11, с. 12]. Ці заходи значною мірою сприяли тому, що рядовий та унтер-офіцерський склад рейхсверу міг легко переформатувати своє воєнне мислення з тактичного до оперативного чи навіть стратегічного рівня.

Виходячи з панівного положення піхоти, цілком логічним було те, що літаки і танки 1920-х ще не розглядалися, як окремі види збройних сил, а радше як засоби підтримки піхоти [8], що значною мірою суперечить з імперативами маневреності та мобільності рейхсверу. Цікаво, що у «Mein Kampf» Гітлер доволі критично поставився до цих обставин: «Загальній моторизації світу, яка в найближчій війні зіграє вирішальну роль, ми не змогли б протиставити майже нічого. Сама Німеччина в цій важливій царині ганебно відстала» [4, с. 671]. Прикметно, що на фоні доволі байдужого ставлення до сучасної військової техніки, фон Сект демонструє дещо епігонське розуміння ролі кавалерії у майбутніх війнах, яке відбулося і в тексті статуту: «дні кавалерії, відповідним чином підготовленої, озброєної та діючої сучасними методами, ще не злічені» та що «її знамена ще довго будуть майорити на вітрах майбутнього» [9, с. 27–28]. Хоча цілком можливо, що Сект лише намагався компенсувати кавалерією жадану маневреність та мобільність на тлі певного технологічного вакууму післявоєнного рейхсверу. Також слід враховувати, що кількість кавалерії в рамках наявних 100-тисячних збройних сил ніяким чином не регламентувалася умовами Версальського договору, а отже, залежала від існуючих на той час вподобань очільників Воєнного управління. Загалом на початку 1920-х рр. вся кіннота рейхсверу була зведена у 3 кавалерійські дивізії [2, с. 9], як того і вимагав Версальський договір.

Сект, як і більшість колишніх офіцерів кайзерівської армії, був вихований у традиціях, започаткованих А. фон Шліффеном, який ви-

значав лейтмотив війни у розгромі живої сили супротивника шляхом концентрованих флангових атак [12, с. 150]. Відтак, у статуті рейхсверу очевидно є рефлексія до наративу початку ХХ ст., а отже, найбільш ефективним вважалося охоплення одного чи двох флангів супротивника та удар у тил, що вважалося запорукою перемоги [2, с. 13]. Враховуючи той факт, що при сучасних мільйонних арміях потенційного ворога та багатокілометрових фронтах не завжди можливо провести флангову атаку, розглядалася можливість фронтального прориву, який має бути поєднаним з глибоким просуненням вглиб позиції ворога, що створює вищезгадані фланги, але вже в тилу супротивника, та позбавляє його стратегічної ініціативи [8]. На слушне зауваження, що фронтальний прорив потребує значних людських ресурсів, що не відповідає тезі про компактну армію, фон Сект висуває тезу про те, що будь-яка дія має базуватися на раптовості та принципі гнучкості. Останній реалізується шляхом максимального залучення резервів там, де досягнуто успіх, навіть якщо це призведе до перенесення першопочаткового центру тяжіння операції [9, с. 24]. Загалом статут рейхсверу передбачав такі види бою: зустрічний бій, атаки позицій супротивника у маневровій війні, в позиційній війні та атака довготривалих укріплень; оборона у маневровій війні, в позиційній війні та оборона довготривалих укріплень; і, нарешті, зтяжний бій [2, с. 27].

Слід зазначити, що вже на початку 1920-х рр. всі чудово розуміли, що даний статут розроблявся саме для мільйонної армії [6, с. 390] і не випадково в передмові до нього Сект доволі сміливо заявив, що в основу статуту покладені міць, озброєння та спорядження великої держави, а не 100-тисячної армії, встановленої Версальським договором, а отже, німецька армія не має боятися наступу [2, с. 12]. На підтвердження цієї тези, з 1925 р. Сект почав розробляти та втілювати в життя «Великий план» (нім. «der große Plan»), який передбачав поступове збільшення чисельності збройних сил [5, с. 260]. Зокрема, загальну чисельність рейхсверу планувалося збільшити до 2,8–3 мільйонів чоловік (102 дивізії), а кількість генералів планувалося збільшити з 42 до 252. Ці заходи ніяк не суперечили концепції компактної армії і були прагматичною реакцією на виклики часу (французька окупація Рура 1923 р.), що свідчить про значну гнучкість воєнного мислення фон Секта [11, с. 24]. Як бачимо, в цих статутних імперативах починає чітко окреслюватися майбутня стратегія знищення – бліцкригу. Разом з тим Сект скептично ставився до ідеї Шліффена, що повне оточення супротивника є самоціллю операції і не випадко-

во зазначив: «Канни – ще ні одне слово не було для нас настільки катастрофічним, як це» [17, с. 158]. Звісно, у рядах рейхсверу відбувалася певна дискусія стосовно концептуального наповнення воєнної доктрини, запропонованої фон Сектом. Зокрема, дослідник Дж. Корум виділяє такі напрямки німецької воєнної думки: психологічна школа (Юнгер, Гессе), оборонна школа (Рейнхардт, Куль), теорія тотальної війни (Штюльпнагель) [8]. Разом з тим саме інтерпретація Секта була закладена у воєнну доктрину Веймарської республіки.

Треба зазначити, що разом з задекларованим наступальним принципом німецької воєнної доктрини, детермінуючий вислів К. Клаузевіца, що війна є продовженням політики іншим, насильницьким шляхом [7, с. 3], отримав у фон Секта дещо іншого наповнення. Він застерігав: «Твердження, що війна є продовженням політики іншими засобами, стало звичайним словесним штампом і тому не може не вважатися небезпечним. Можна сказати інакше, і це буде чистою правдою: війна є банкрутством політики» [9, с. 29–30]. Отже, Сект відходить від традиційної полеміки щодо примату воєнної чи політичної доцільності у великій стратегії та висловлює певний пацифізм, що, ймовірно, є ретрансляцією активно впроваджуваного ним принципу аполітичності рейхсверу, бажання абстрагувати армію від «банкрутства політики» часів Листопадової революції 1918 р.

Довгострокове стратегічне планування Німеччини доби Веймарської республіки значним чином залежало від внутрішньополітичної та економічної стабільності. Слід зазначити, що класичний план стратегічного розгортання було відкинуто, значною мірою через рефлексію до досвіду Першої світової війни, коли Німеччина стала певною «заручницею» власного планування. Також враховуючи невелику чисельність збройних сил, у будь-який критичний момент їх можна було оперативнo транспортувати в необхідний пункт шляхом залізничних перевезень, проводити рекогносцировку та вже на місці приймати рішення [10, с. 61–62]. Таким чином, стратегічне планування зводилося до експромту, який у даному випадку не можна вважати авантюрою, зважаючи на високий рівень воєнної підготовки рядового та унтер-офіцерського складу, що давало всі підстави приймати компетентні та виважені рішення на місці ймовірного бою. Довгострокова стратегія Німеччини ставила перед рейхсвером такі завдання: створення елітної, ефективної, мобільної армії; підготовка резервів; виробництво запасів зброї, а також промислова мобілізація. Всі програми в певній мірі були успішними, однак найбільших успі-

хів було досягнуто у створенні ефективної маневрової армії, найменших – у створенні резервів [8].

Послідовно втілюючи в життя нові принципи підготовки військових кадрів, рейхсвер значно збільшив свою воєнну міць, поступово роблячи вагомим місце Німеччини у великій європейській політиці. Військове будівництво доби Веймарської республіки виявило весь комплекс проблем і протиріч воєнного мистецтва Німеччини міжвоєнного періоду, адже воно розвивалося за дуже скрутної стратегічної та геополітичної ситуації. Саме в цей час починає домінувати примат наступу, який згодом буде реалізовано в стратегії знищення. Воєнна думка кайзерівського офіцерства, яку акумулював Г. фон Сект, дозволила рейхсверу, незважаючи на лещата Версальського договору, розвивати самобутню та передову воєнну доктрину, яка дозволила створити ефективний фундамент для подальшого переозброєння і всебічної підготовки до майбутньої війни.

Бібліографічні посилання

1. Версальский мирный договор. Полный перевод с французского подлинника / под ред. Ю. Ключникова, А. Сабанина. – М. : Издание Литиздата НКВД, 1925. – 198 с.
2. *Герберт А.* Обучение и тактическая подготовка германской армии / А. Герберт. – М. : Изд. Разведывательного управления Штаба Рабоче-крестьянской Красной армии, 1925. – 161 с.
3. *Гёрлиц В.* Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Гёрлиц; [пер. с англ. С. В. Лисогорского]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 478 с.
4. *Гитлер А.* Моя борьба / А. Гитлер; [пер. с нем.]. – Харьков : Свитовид, 2003. – 703 с.
5. *Залесский К. А.* Военная элита Германии. 1870–1945. Энциклопедический справочник / К. А. Залесский. – М. : Вече, 2011. – 560 с.
6. Иностранные армии / под ред. М. Рыбакова, В. Сухова, И. Троицкого. – М. : Высший военно-редакционный совет, 1923. – 523 с.
7. *Клаузевиц К. фон.* О войне / К. фон Клаузевиц; [пер. с нем.]. – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2007. – 864 с.
8. *Корум Дж. С.* «Корни блицкрига»: Ганс фон Зект и германская военная реформа [Электронный ресурс] / Дж. С. Корум; [пер. с англ.]. – Режим доступа : http://militera.lib.ru/research/corum_j_s/index.html.
9. *Лидделл Харт Б.* Битвы Третьего рейха. Воспоминания высших чинов генералитета нацистской Германии / Б. Лидделл Харт; [пер. с англ. С. В. Лисогорского]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 367 с.
10. *Манштейн Э. фон.* Солдат XX века / Э. фон Манштейн; [пер. с нем. Е. В. Пономарева]. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 654 с.

11. Пленков О. Ю. Третий Рейх. Война: до критической черты / О. Ю. Пленков. – СПб. : Изд. Дом «Нева», 2005. – 384 с.

12. Roth G. Operational Thought from Schlieffen to Manstein / G. Roth // Historical Perspectives of the Operational Art / Michael D. Krause and R. Cody Phillips, general editors. – Washington, D.C. : Center of Military History, 2005. – P. 149–166.

Надійшла до редколегії 17.02.2012

УДК 94 (430): 32

Ю. А. Герман

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОТРАЖЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ КАРЛА ЯСПЕРСА И МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА В ЧАСТНОЙ ПЕРЕПИСКЕ

Розглянуто погляди німецьких філософів К. Ясперса та М. Хайдеггера щодо сучасної їм політичної ситуації у Німеччині, що відображені в їх приватному листуванні. Зроблено висновок про необхідність застосування системного підходу та комплексного аналізу політичних переваг філософів, а також про неприпустимість перенесення політичних уподобань дослідників на оцінку філософських та політичних ідей, зокрема М. Хайдеггера.

Ключові слова: К. Ясперс, М. Хайдеггер, націонал-соціалізм, філософія, політичні погляди.

Рассмотрены взгляды немецких философов К. Ясперса и М. Хайдеггера, отраженные в их частной переписке, в отношении современной им политической ситуации в Германии. Сделан вывод о необходимости применения системного подхода и комплексного рассмотрения политических предпочтений философов и недопустимости перенесения политических предпочтений исследователей на оценку философских и политических идей, в частности М. Хайдеггера.

Ключевые слова: К. Ясперс, М. Хайдеггер, национал-социализм, философия, политические взгляды.

The reflected in private correspondence views of the German philosophers Karl Jaspers and Martin Heidegger on contemporary political situation in

11. Пленков О. Ю. Третий Рейх. Война: до критической черты / О. Ю. Пленков. – СПб. : Изд. Дом «Нева», 2005. – 384 с.

12. Roth G. Operational Thought from Schlieffen to Manstein / G. Roth // Historical Perspectives of the Operational Art / Michael D. Krause and R. Cody Phillips, general editors. – Washington, D.C. : Center of Military History, 2005. – P. 149–166.

Надійшла до редколегії 17.02.2012

УДК 94 (430): 32

Ю. А. Герман

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОТРАЖЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ КАРЛА ЯСПЕРСА И МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА В ЧАСТНОЙ ПЕРЕПИСКЕ

Розглянуто погляди німецьких філософів К. Ясперса та М. Хайдеггера щодо сучасної їм політичної ситуації у Німеччині, що відображені в їх приватному листуванні. Зроблено висновок про необхідність застосування системного підходу та комплексного аналізу політичних переваг філософів, а також про неприпустимість перенесення політичних уподобань дослідників на оцінку філософських та політичних ідей, зокрема М. Хайдеггера.

Ключові слова: К. Ясперс, М. Хайдеггер, націонал-соціалізм, філософія, політичні погляди.

Рассмотрены взгляды немецких философов К. Ясперса и М. Хайдеггера, отраженные в их частной переписке, в отношении современной им политической ситуации в Германии. Сделан вывод о необходимости применения системного подхода и комплексного рассмотрения политических предпочтений философов и недопустимости перенесения политических предпочтений исследователей на оценку философских и политических идей, в частности М. Хайдеггера.

Ключевые слова: К. Ясперс, М. Хайдеггер, национал-социализм, философия, политические взгляды.

The reflected in private correspondence views of the German philosophers Karl Jaspers and Martin Heidegger on contemporary political situation in

Germany of that time are considered. It is concluded about the necessity of applying the systematic approach and an integrated consideration of the political preferences of philosophers as well as about the inadmissibility of transferring the political preferences of the researchers on assessing the philosophical and political ideas, in particular Heidegger's.

Key words: Karl Jaspers, Martin Heidegger, national socialism, philosophy, political views.

Behandelt wird die Sicht der deutschen Philosophen K. Jaspers und Martin Heidegger auf die zeitgenössische politische Lage in Deutschland in deren privaten Briefwechsel. Der Autor kommt dabei zu dem Schluss, dass es erforderlich ist, die politischen Präferenzen der beiden Philosophen systematisch und umfassend zu analysieren. Es ist nach Meinung des Verfassers unzulässig, wenn die Forscher ihre eigenen politischen Vorlieben auf die Bewertung der philosophischen und politischen Ansichten, zum Beispiel von M. Heidegger, übertragen.

Schlagwörter: K. Jaspers, M. Heidegger, National-Sozialismus, Philosophie, politische Ansichten.

Карл Ясперс и Мартин Хайдеггер принадлежат к той категории мыслителей, чьи идеи, труды, отношения к жизни, политике интересуют исследователей с завидным динамизмом. Расширение проблематики исследования творчества немецких философов, настойчивые поиски аутентичного понимания их трудов являются предметом научного дискурса современных авторов. И если чисто философские, экзистенциальные категории К. Ясперса и М. Хайдеггера получили многогранное отражение в работах последователей и исследователей, то в отношении политических взглядов ученых, с нашей точки зрения, расставлены не все точки над «i».

Система политических взглядов К. Ясперса и М. Хайдеггера в последнее время становится достаточно популярной темой в среде европейских и отечественных ученых. Среди авторов этого направления – Э. Файе [1], Д. Филлипс [2], А. Богомолов [4], А. Борозняк [5] и др. Особый интерес вызывает эта проблематика в связи с тем, что пик творческой активности ученых пришелся на сложный и противоречивый период в истории Германии – падение Веймарской республики, установление национал-социалистической диктатуры, Вторая мировая война. И, если политическая позиция К. Ясперса однозначно толкуется как «политический морализм», поскольку он всегда призывал современников к диалогу, к национальному согласию, к преодолению барьеров предвзятости и недоверия, к воспитанию умения «мысленно становиться на точку зрения другого», «пробиться друг к другу, говорить друг с другом, попытаться убедить друг дру-

га» [6], то взаимоотношения М. Хайдеггера с нацизмом не получили до сих пор однозначного толкования. Диапазон оценок связи М. Хайдеггера с национал-социализмом колеблется от крайне радикальных, как выводы Э. Файе о том, что не только Хайдеггер был нацистом, но и вся его философия пропитана национал-социализмом, и поэтому его нельзя считать не только великим мыслителем, но и мыслителем вообще [1, с. 516], до лояльных сентенций Р. Сафрански. Последний в своем исследовании биографии М. Хайдеггера писал: «Хайдеггер воспринял революцию 1933 года как коллективный побег из пещеры, как прорыв в то открытое пространство, которое прежде открывалось лишь индивидуальному философскому вопрошанию и мышлению. Для него вместе с революцией 1933 года пришел исторический миг подлинности. Хайдеггер, конечно, реагировал на действительные политические события, и его деятельность развертывалась в реальной политической сфере – однако управляла его реакциями и действиями сила философского воображения. И эта сила философского воображения превращала сферу политической жизни в подмостки историко-философского театра, на которых разыгрывалась пьеса из репертуара истории бытия» [7].

Именно в силу указанных обстоятельств вопрос об истинной сущности политических предпочтений немецких философов требует объективности и применения системной методологии для всестороннего рассмотрения их творчества. Одним из путей в этом направлении есть извлечение интересующей исследователя информации из частной переписки ученых.

Цель данной статьи – анализ политических взглядов К. Ясперса и М. Хайдеггера, отраженных в их частной переписке.

Частная переписка является существенным источником для исследователя. Особые условия в разное время придают ей разный характер и значение. Есть исторические периоды и группы вопросов, для которых переписка является одним из основных источников. Это определяется, прежде всего, наличными условиями классовых и политических отношений, уровнем развития печати, цензуры и т. д. Переписка становится в этом случае одним из важнейших источников для изучения истории общественной мысли и общественных настроений. Наряду с этим переписка лиц, занимавших видное место в системе управления, является важным источником государственно-политической истории, а деятелей науки, литературы, искусства – ценным источником истории культуры [8]. Важным моментом, о котором нельзя забывать и который необходимо прини-

мать во внимание при анализе переписки обоих ученых – это факт, что переписка велась, прежде всего, между друзьями, которые в своих посланиях друг к другу были достаточно откровенными и искренними. Возможно, именно поэтому тот многолетний перерыв в их эпистолярном общении можно предположительно истолковать как нежелание привносить налет недосказанности и лицемерия во всё-таки сложные отношения двух философов.

Вот как в письме, датированном мартом 1950 г., возобновляет общение с К. Ясперсом М. Хайдеггер: «Дорогой Ясперс! Я не приезжал в Ваш дом с 1933 года не потому, что там была еврейская женщина, а потому, что мне просто было стыдно. С тех пор я не бывал не только в Вашем доме, но и в городе Гейдельберге, который я ценю как таковой только благодаря Вашей дружбе... Я и сегодня не хотел бы ступить на землю Гейдельберга прежде, чем встречу с Вами по-доброму, но с неизбежным чувством боли. Приветствую Вас сердечно. Ваш Мартин Хайдеггер» [10, с. 271].

Эти строки во многом опровергают категоричные выводы, в частности, Алекса Стайнера о том, что и к концу своей жизни Хайдеггер думал о нацизме, как о политическом движении, которое шло по верному пути. Если оно потерпело неудачу, так это потому, что его лидеры не могли с достаточной решимостью осознать сущность технологии [11]. К. Ясперс в своих ощущениях от политических предпочтений друга отзывается великодушно: «Вы простите мне, если я выскажу то, о чем иногда думал: казалось, по отношению к национал-социалистским явлениям Вы вели себя как ребенок, мечтающий, не знающий, что он делает, слепо и бездумно вовлекаясь в предприятие, которое видится ему совсем иным, нежели оно есть в реальности, а затем в недоумении стоит перед развалинами и опять плывет по воле волн» [10, с. 273].

Отличается от Хайдеггеровского и понимание некоторыми исследователями сущности его административной деятельности на посту ректора университета Фрейбурга. Позиция Э. Файе состоит в твердом убеждении в том, что, будучи ректором указанного университета, М. Хайдеггер принимал активное участие в антисемитских мероприятиях, и его целью было вовсе не уберечь университетскую автономию от политического влияния нацистов, а как раз наоборот – самоутвердиться в политизированном учебном заведении посредством участия в национал-социалистической революции. Факт отстранения М. Хайдеггера с поста ректора уже через год после назначения, счи-

тает Э. Файе, никак не означал разрыв философа с нацистской идеологией [1].

Безусловно, исследовательские и политические намерения Э. Файе направлены против ревизионистских попыток некоторых авторов простить и даже оправдать отношения М. Хайдеггера с национал-социализмом. Тем не менее, с нашей точки зрения, категоричность альтернативы поведения для философа, выдвигаемой Э. Файе – если не принимать нацизм, то необходимо непременно против него бороться [1, р. 497], не принимает в расчет всю сложность и многогранность ситуации, в которой оказался Хайдеггер.

В апреле 1950 г. М. Хайдеггер напишет К. Ясперсу: «Зимой 1932–1933 года я ушел в отпуск, обещанный берлинским приглашением в 1930 году. Когда я вернулся из хижины, меня буквально со всех сторон принялись толкать к ректорству. Еще утром в день выборов я пошел в университет и заявил снятому ректору фон Мёллендорфу, который хорошо знал меня как соседа и очень хотел видеть своим преемником, а также проректору прелату Зауэру, что я не могу и не хочу занимать эту должность. Оба ответили, что отказаться мне уже нельзя, поскольку все подготовлено для возможно более единодушного голосования и в случае моего отказа есть угроза, что назначат никудышного «старого бойца» из национал-социалистов. Но даже и сказав «да», я не видел ничего далее университета и не замечал, что происходит в действительности. Ни на миг мне даже в голову не пришло, что теперь мое имя может оказать такое «воздействие» на немецкую и мировую общественность и повлияет на многих молодых людей. Только на днях бывший ректор Политехнического университета в Карлсруэ рассказал мне и моей жене, как студенты в Берлине тогда целыми днями обсуждали мое вступление на пост ректора. А я мечтал и думал, по сути, о «том» университете, который мне грезился. Вместе с тем я сразу угодил в сложную систему должности, влияний, борьбы за власть, групповщины, увлекся и – хотя всего на несколько месяцев – впал, как говорит моя жена, в «опьянение властью». Только начиная с Рождества 1933 года я стал прозревать и в феврале, несмотря на протесты, сложил с себя полномочия и отказался участвовать в торжественной церемонии передачи должности моему преемнику, который с 1946 года вновь занимает свое место. Разумеется, по поводу этого шага – не в пример обсуждению моего вступления в должность ректора – отечественная и зарубежная пресса хранила гробовое молчание... То, что я сейчас говорю, не может ничего оправдать, может лишь объяснить, как год от года, чем ярче

выявлялось зло, рос и стыд, что когда-то я прямо и косвенно в этом участвовал» [10, с. 275–276].

Современники оценивали М. Хайдеггера как харизматичного и неформального профессора [12]. В силу этого можно предположить, что подобные заявления, изложенные в письме к другу, есть не только попытка оправдать себя перед последователями и современниками, но и истинное отношение философа к сложной истории своей жизни.

Переписка ученых, пусть и состоявших в дружеских отношениях, не была пронизана угодничеством и слепой верой в неизбежность высказываемых друг другом идей. Критическое отношение к сказанному, стремление обогатить философские поиски своего коллеги – вот, что обращает на себя внимание при изучении эпистолярного наследия К. Ясперса и М. Хайдеггера. Это обстоятельство, и вероятно, неспособность К. Ясперса до конца простить другу уклон в сторону национал-социалистической идеологии объясняют некоторую резкость в письме 1952 г.: «Дорогой Хайдеггер! Более двух лет прошло с тех пор, как я писал Вам в последний раз: я все еще хочу ответить на Ваши последние письма... Я не писал Вам, поскольку откладывал письмо, не считая его абсолютно срочным. Но задержка эта была вызвана не только небрежностью, не только множеством вставших передо мной вопросов (однажды Вами перечисленных: с чего начать?); главной причиной было замешательство, обусловленное содержанием Ваших последних писем, Вашими словами о 1933-м и последующих годах, с которыми мои воспоминания не вполне совпадают, а еще – ненужными сплетнями насчет Гейдельберга ... Вы высказываете решительные суждения о современных процессах: «Дело зла не завершилось», – да, верно, так я думаю вместе с Вами с 1945 года. Но Вы полагаете, что это зло находится в своей «всемирной фазе» и усматриваете его в Сталине и соответствующих реальностях. Вы пишете: «Сталину незачем объявлять войну. Он каждый день выигрывает сражение. Но «люди» этого не видят. Никакой возможности уклониться нет и у нас. И каждое слово, каждый труд сам по себе уже есть контратака, хоть все это разыгрывается и не в сфере «политического», которую уже давно заслонили иные бытийные отношения и которая ведет мнимое существование». Мне страшно читать такое. Если бы Вы сейчас сидели передо мной, то, как и десятилетия назад, на Вас бы обрушился поток моего красноречия, гневный, призывающий к разуму. Меня беспокоят следующие вопросы: не поощряет ли такой взгляд на вещи гибель – в силу его неопределенности? Не

упускаем ли мы из-за иллюзии величия подобных воззрений то, что еще можно сделать? Как получается, что в одном месте Вы печатаете крайне позитивное суждение о марксизме, не высказывая одновременно со всей ясностью, что признаете силу зла? Не следует ли каждому из нас выступить против этой власти, прежде всего там, где она нам явлена, и не следует ли тому, кто против нее высказывается, говорить ясно и конкретно? Не есть ли эта власть зла в Германии то, что постоянно росло и на самом деле способствует победе Сталина, так называемый «новый национализм», возврат старой модели мышления и всех призраков, которые, несмотря на свою ничтожность, губят нас? И не является ли, далее, философия, прозревающая и поэтизирующая в таких фразах Вашего письма, рождающая видения ужасного, победы тоталитарного – в силу того, что отрывается от действительности? Точно также, как философия до 1933 года во многом на деле подготовила приход Гитлера? Не происходит ли сегодня нечто сходное?» [10, с. 286–287]. Видим, что позиция М. Хайдеггера вызывает у Ясперса серьезные сомнения, однако это, судя из письма, ни в коем случае не обозначает разрыв между ними, скорее наоборот – импульс к философствованию.

Анализ переписки двух, без преувеличения, оригинальных немецких философов Карла Ясперса и Мартина Хайдеггера позволяет высказать мысль не только о целесообразности использования комплексного подхода к анализу творческого наследия ученых и, особенно к оценке их политических взглядов, но и о его необходимости. Привлечение в качестве источника частных писем позволяет не только исследовать становление философских концепций ученых в динамике, но и проследить процесс понимания ими текущей политической ситуации в современной им Германии.

Библиографические ссылки

1. *Faye E.* Heidegger: L'introduction du nazisme dans la philosophie / Faye E. – Paris : Albin Michel, 2005. – 567 pp.
2. *Phillips J.* Heidegger's Volk: Between National Socialism and Poetry / J. Phillips. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – 278 pp.
3. *Wolin R.* The Seduction of Unreason: The Intellectual Romance with Fascism from Nietzsche to Postmodernism / R. Wolin. – Princeton : Princeton University Press, 2004. – 375 pp.
4. *Богомолов А. С.* Некоторые проблемы послевоенной эволюции экзистенциализма К. Ясперса / А. С. Богомолов // Вестник МГУ. Философия. – 1966. – № 1. – С. 70–78.

5. *Борозняк А. И.* «Неудобный господин Ясперс», или О политической ответственности интеллигенции / А. И. Борозняк // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 5. – М. : ИВИ РАН, 2001. – С. 178–186.

6. *Тукфатулина С. Г.* Исторические и социально-политические взгляды Карла Ясперса как мыслителя своей эпохи : дис. канд. ист. наук : 07.00.03 Всеобщая история (соответствующего периода) / С. Г. Тукфатулина. – Владикавказ, 2004. – С. 3.

7. *Сафрански Р.* Хайдеггер германский мастер и его время / Р. Сафрански. – М. : Молодая гвардия, Серебряные нити, 2002. – С. 320–321.

8. *Никитин С. А.* Источниковедение истории СССР XIX века (до начала 90-х годов) : Курс источниковедения истории СССР / С. А. Никитин. – Т. 2. – М. : ОГИЗ, 1940. – С. 144.

9. *Мошнин В. Ф.* Социально-экономическая концепция К. Ясперса / В. Ф. Мошнин. – М. : Наука, 1979. – 204 с.

10. *Мартин Хайдеггер / Карл Ясперс.* Переписка 1920–1963 / пер. с нем. И. Михайлова; под. ред. Н. Федоровой. – М. : Ad Marginem, 2001. – С. 271.

11. *Стайнер А.* Дело Мартина Хайдеггера, философа и нациста // <http://berkovich-zametki.com/Forum2/viewtopic.php?F=6&t=33>.

12. *Miller M.* Martin Heidegger // Martin Heidegger and National Socialism / Eds. G. Neske, E. Kettering. P. 178–179.

Надійшла до редколегії 10.02.2012

УДК 94 (430) «18/19»

С. С. Троян

*Ровенский институт славяноведения
Киевского славистического университета*

GERMANSKAJA MITTELEUROPA KONCA XIX – NACHALA XX VEKA: ISTORICHESKAJA RETROSPEKTIVA

Зроблено аналіз класичної німецької концепції створення Середньої Європи (Mitteleuropa) кінця XIX – початку XX ст. Здійснено науковий аналіз різних проєктів Миттельєвропи: від поглядів учених і публіцистів до ідей фінансово-промислових і політичних кіл. Особливу увагу приділено сутності та міжнародному резонансу концепції Середньої Європи Фрідріха Науманна.

Ключові слова: Німеччина, Миттельєвропа, зовнішня політика, інтеграція, Перша світова війна.

Дан анализ классической германской концепции создания Средней Европы (Mitteleuropa) конца XIX – начала XX вв. осуществлен научный анализ различных проектов Миттельєвропы: от воззрений ученых и публицистов до идей финансово-промышленных и политических кругов. Особое внимание уделено сущности и международному резонансу концепции Средней Европы Фридриха Науманна.

Ключевые слова: Германия, Миттельєвропа, внешняя политика, интеграция, Первая мировая война.

This article analyzes the classical German concept about middle of Europe (Mitteleuropa) late XIX-th – early XX-th centuries. A scientific analysis of the various projects about Mitteleuropa from views of scientists and journalists to the ideas of financial-industrial and political circles are made. Particular attention is paid to the entity and the international resonance of the Middle Europe concept by Friedrich Naumann.

Key words: Germany, Mitteleuropa, foreign policy, integration, First World War.

Der Beitrag ist der Analyse der klassischen deutschen Konzeption von Mitteleuropa von Ende des 19.-Anfang des 20. Jh. gewidmet. Es werden dabei unterschiedliche Projekte zur Gestaltung Mitteleuropas, angefangen von den Ansichten von Wissenschaftlern und Publizisten bis hin zu den Ideen der Kreise aus Politik und Finanzwirtschaft analysiert. Besondere Aufmerksamkeit gilt dem Wesen der Konzeption Mitteleuropas und der internationalen Rezeption des mitteleuropäischen Projekts von Friedrich Naumann.

Schlagwörter: Deutschland, Mitteleuropa, Außenpolitik, Integration, Erster Weltkrieg.

В последние годы Европа переживает сложный период исторического развития. Для него характерно расширение и углубление интеграционных процессов, материализация идеи общественного дома, социально-экономические и политические преобразования в восточноевропейских государствах. Более глубокое понимание особенностей переживаемого момента с необходимостью требует серьезных знаний исторического прошлого народов Европы, особенно на переломных судьбоносных этапах развития, какими были конец XIX и начало XX века с его войнами и революционными потрясениями. Именно тогда появились новые факторы и тенденции в международных отношениях, во многом определившие облик нашего столетия и сохраняющие свое значения сегодня.

Не удивительно, что в современных условиях усилился интерес к стремлению Германии создать Серединную Европу (нем. – *Mitteuropa*, рус. – *Миттельевропа*, *Серединная Европа*, *Срединная Европа*). С одной стороны, это не были планы узкой группы политиков и военных. Идея, как представляется, находила отклик в различных слоях немецкого общества. Международный резонанс проекты «Миттельевропы» получили после выхода в свет в 1915 г. одноименной книги Фридриха Науманна. С другой – Германия в условиях военно-политического поражения и краха империи уже неспособна была на завершающем этапе Первой мировой войны и во время послевоенных международных конференций каким-либо образом активно и эффективно реагировать и тем более влиять на судьбу проекта *Mitteuropa*.

Именно обозначенные два главных вектора составляют предмет научного интереса и соответствующего анализа в предлагаемой статье. При этом отметим, что в разное время мы уже обращались к различным аспектам темы [1]. Развивая и углубляя отдельные из них, мы далее стремимся подать синтезу видения германским государством и немецким обществом теоретических оснований и путей практической реализации серединноевропейских планов по «берлинскому сценарию».

* * *

Германский рейхсканцлер начала прошлого столетия Бернхард фон Бюлов в работе «Державная Германия» вспоминает: «В середине XIX века, когда я был посланником в Риме, мой английский коллега сэр Клэр Форз сказал мне: «Как хорошо и легко было в области политики, когда весь европейский трибунал составляли Англия, Франция и Россия и частью Австрия». Эти прекрасные дни прош-

ли. Европа допустила в свою среду нового члена, у которого есть не только свои интересы, но и возможность поддержать их силой» [2]. С наибольшей полнотой далекоидущие планы Германии были отражены в проектах территориальной экспансии и межгосударственной интеграции, выдвинутых политическими кругами и в значительной степени получивших поддержку в немецком обществе во второй половине XIX – начале XX вв.

Особенно позиции сторонников активизации континентальной политики империи Гогенцоллернов усилились после отставки рейхсканцлера Отто фон Бисмарка в марте 1890 г. [3]. Новый канцлер Лео фон Каприви после подписания Гельголанд-Занзибарского соглашения с Англией взял на вооружение провозглашенный тем же Бисмарком еще в декабре 1888 г. лозунг: «Моя карта Африки находится в Европе» [4]. Сущность его плана состояла в создании, прежде всего, мощной континентальной «Великой Германии», дополненной заокеанской колониальной периферией. Наиболее полное изложение подобных планов обнаружено, например, в фондах Архива внешней политики Российской империи МИД РФ [5, л. 1–23]. Так, в основу проекта неизвестного автора, датируемого второй половиной 70-х годов XIX в., были положены идеи о преимуществе немецкого народа и особой миссии немцев в истории человеческого общества.

Автор проекта считал, что «Великая Германия» должна возникнуть в результате подписания Германской империей договоров с Францией, Великобританией, Россией, Австро-Венгрией и передачи ей ряда территориальных владений этих государств. В частности, по договору Германии и Австро-Венгрии к первой должны были отойти Восточная Галиция и Буковина, входившие в состав дуалистической монархии и населенные, в основном, украинцами [5, л. 20–21]. Известный автор проекта пришел к выводу, что путем «вышеописанной борьбы и государственных договоров немецкий народ добьется «места под солнцем», которое он заслужил своими военными доблестями, своим значением в мировой торговле и своей общей культурой» [5, л. 19]. Разумеется, подобные планы, вызвали интерес германских официальных кругов и быстро находили положительное восприятие в обществе, дополняясь новыми политическими и хозяйственными проектами.

Главное внимание германские политические круги сосредоточили на плане, который заключался в создании «Великой Германии» непосредственно в Европе. Идейным обоснованием подобных планов стала уже упоминаемая концепция Серединой Евро-

пы (Mitteleuropa). Известный экономист В. Зомбарт с целью доказать необходимость «жизненного пространства» для Германии и «закономерность» создания Серединной Европы утверждал: «Немецкому народу уже не хватает места, и хозяйство его вынуждено все больше искать себе базиса на земле зарубежных стран» [6].

* * *

Говоря о различных проектах Миттельевропы надо иметь в виду один очень важный момент, которому не всегда придают должное значение историки [7]. Дело в том, что имеется несколько вариантов толкования концепции Серединной Европы. Так, известный германист А. С. Ерусалимский дал такое определение: «Планы Серединной Европы предусматривали создание в Центральной и Юго-Восточной Европе тесного блока государств (Австро-Венгрии, Болгарии, Украины, Румынии, Турции др.), над которыми германский империализм должен был установить свое непосредственное экономическое, политическое и военное господство» [8]. Российские историки И. И. Астафьев и В. К. Волков писали в этой связи: «В основе ... концепции Серединной Европы лежала мысль о создании экономико-политического блока европейских государств под гегемонией Германии» [9]. Речь здесь идет практически о создании таможенного союза. Еще одно толкование принадлежит авторам «Германской истории»: «Создание Серединной Европы имело целью объединить под руководством Германии все страны Центральной Европы, включая Австро-Венгрию, Бельгию, часть Франции, а также Польшу и Прибалтику» [10].

Как видим, авторами приводятся различные географические границы Серединной Европы; нет принципиальной ясности относительно характера такого объединения под эгидой Германии. Это связано с тем, что в Германии было несколько существенно отличающихся друг от друга точек зрения на Серединную Европу и их нельзя механически объединять. Однако все они, как еще в начале XX века справедливо полагал профессор Харьковского университета В. Бузескул, сравнивали Германию с сердцем. Подобно тому, как сердце посредством циркуляции крови обновляет стареющие части и укрепляет молодые, так и Германия имеет миссию в истории посредством распространения немецкой крови омолодить истощенную старую Европу [11]. При этом важнейшая роль отводилась германской восточной политике, в том числе и в направлении территорий монархии Габсбургов.

Так, германская экспансия на Восток занимала важное место во взглядах профессора теологии и востоковеда Пауля де Лагарда-Беттихера. Он провозгласил планы германизации обширных славянских земель основой немецкого мирового господства. В эту сферу предполагалось включить и Восточную Галицию, Буковину, Правобережную Украину. Хотя бы «из чувства долга, – писал Лагард, – немцы должны были помочь украинцам, полякам, чехам, сербам исчезнуть с лица Европы» [12, s. 33]. Он предлагал систематически направлять немецких переселенцев-колонистов на украинские земли, находящиеся в составе австрийской короны. По его мнению, эта колонизация даст возможность проявиться «лучшим чертам германского характера... Осуществлять ее трудно, но необходимо, если Германская империя хочет продлить свое существование» [13]. При этом Австрия должна была стать форпостом германизма и служить авангардом для борьбы «германской Европы с Россией». В целом программу Лагарда можно суммировать так: Серединная Европа, «которая будет называться Германией», включает колонизованную Австрийскую империю и вообще проживающих не в Германии немцев (эта «часть германской нации должна быть вовлечена в органическое единство с тремя другими частями») и станет державой, контролирующей Европу [12, s. 34–36].

Уже ранние пропагандисты Серединной Европы считали, что центральное географическое положение Германии дает ей якобы право претендовать на руководство другими европейскими государствами. В связи с этим весьма характерны работы немецких ученых Г. Даниэля и Ф. Ратцеля. Богослов, педагог и географ Даниэль издал «Руководство по географии», в котором отмечалось, что Германия – «страна срединная», «сердце Европы» и как сердце нуждается в целом теле, так Германия нуждается в целом мире. В лице Германии всему миру «дан географический и исторический объединительный пункт» [14]. Она призвана богом осчастливить человечество германизмом и своей культурой, которая якобы существенно отличается от культуры западных и восточных народов.

Что касается появившихся на рубеже XIX–XX вв. работ географа Ф. Ратцеля, то именно в них был предложен термин Срединная Европа, которая вовсе не совпадает с географическим понятием Центральная Европа. Под ней Ратцель понимал обширную территорию, расположенную между Альпами, Северным и Балтийским морями; от Атлантического океана до Черного моря, то есть по существу всю Западную и Центральную Европу. Задача Германии состоит «в спло-

чении и обеспечении за собой сил Срединной Европы» [15]. Ратцель не устанавливал восточных границ Миттельевропы, что не случайно: он считал их «географически не определенными и это имело особое значение для Германии» [15, с. 5–6]. Понятно, что данный факт недвусмысленно указывал на Россию как объект либо экспансии руководимой Германией Серединной Европы, частью которой рассматривалась и Австро-Венгерская монархия, либо влиятельной европейской силы, с которой нужно было договариваться о размежевании сфер влияния.

Во втором случае позиция Ф. Ратцеля смыкается с несколько наивными по форме изложения, но показательными по содержанию политическими взглядами бранденбургского служащего-дворянина. Они были изложены в весьма интересной брошюре «Европа в свете прошедшего, настоящего, будущего. Политический обзор. Клич наименования прусского консерватора». Обращаясь ко всем державам и народам Европы, автор патетически восклицал: «Россия – страна соболей и бриллиантов, ты не европейская земля! ... Тебе не удалось еще вступить во владение Турцией. Франция и Англия с помощью предательства Австрии заставили тебя покинуть гордые твои планы. Но времена мести придут и для тебя! Австрия – государство, которое не имеет никакой жизненности. Навеки уничтоженная, как немецкое государство, славянским оно быть не может. Что же сообщнее с природою, как не то, чтобы немецкие земли возвратились к их племени, а остальные достались России? И северная часть Турции и Черное море принадлежат тебе, Россия! Но южная нет. И Балтийское море не тебе принадлежит! Твои немецкие провинции вздыхают под кнутом. Обрусить их ты не можешь, потому что никакая немецкая земля не теряет своего старогерманского типа, – а потому отдай нам немецких детей!» [16]. При этом автор предлагал посадить на трон в Польше, Венгрии и Трансильвании румынского короля Карла из династии Гогенцоллернов и «соединить корону Польши и голову Гогенцоллерна». Книга заканчивается словами: «Пруссия – ты сердце Европы, ты будешь господствовать в Европе и цвести под Гогенцоллернами, как сильное христианско-монархическое государство во славу Бога» [16, с. 658]. Фактически перед нами не что иное, как образчик раздела Европы между Россией и Германией, включение в состав последней обширных европейских территорий, в том числе и принадлежащих монархии Габсбургов.

На опасности для основ европейского строя со стороны России настаивал и известный немецкий дипломат и публицист Константин

Францц. Он считал, что удержать Россию могут лишь Пруссия и Австрия в союзе между собой и во главе всего западного мира. «Только соединенный запад, – отмечал автор, – может образовать преграду России и притом с той стороны, с которой она наиболее уязвима, т.е. с западной. Пусть вытеснят Россию за Двину и Днестр и покажут ей силу, ежеминутно готовую к нападению, – и Россия будет также мало думать о переходе через Гималаи, как через Балканы» [17]. В своих последних работах, как например «Мировая политика» [18], К.Францц развил эту мысль. Он указывал на образование европейской федерации во главе с Германией (при обязательном участии Голландии, Бельгии, Швейцарии и Австрии) против России как на историческую и политическую необходимость. В такой федерации именно кайзеровская Германия и двуединая Австро-Венгерская империя должны быть пограничными стражами европейской цивилизации.

Таким образом, к рубежу XIX–XX вв. в Германии под Миттельевропой в большинстве случаев подразумевали политический или экономический союз в первую очередь центральноевропейских государств под главенством короны Гогенцоллернов. Особое место в планах создания Серединной Европы отводилось союзу Германии и Австрии как оплоту германизма против славянства. По мнению идеологов серединноевропейского объединения, в состав или сферу влияния Германии должны были отойти западные районы Российской империи, Юго-Восточная Европа, Турция и Ближний Восток. То есть уже в период вызревания предпосылок Первой мировой войны германские вариации планов создания Миттельевропы обязательно в той или иной степени учитывали необходимость включения в ее сферу Австро-Венгрии под контролем империи Вильгельма II.

* * *

Одновременно планы Берлина относительно монархии Габсбургов в контексте концепции Серединной Европы приобрели еще более экспансионистский характер в связи с образованием и деятельностью Пангерманского союза. Усилия этой весьма влиятельной организации были направлены на превращение пангерманизма в политическую реальность. В основе программы союза лежали три задачи:

1) развитие националистических и империалистических тенденций, а также всемерное ограничение прав национальных меньшинств в Германии;

2) активное проведение Германией широкомасштабной колониальной политики;

3) территориальное расширение Германской империи в центральной Европе.

Как писал историограф Пангерманского союза А. Крук, «все, до сих пор упоминаемые планы – относились они к Турции или к Африке – были, в основном, только дополнением к большой главной цели пангерманского жизненного пространства: Срединной Европы» [19]. Под Миттельевропой пангерманцы на первых порах понимали создание срединно-европейского таможенного союза в составе Немецкого таможенного союза, Австрии, Венгрии, Боснии и Герцеговины, Голландии, Бельгии, Швейцарии, Румынии; всех немецких и бельгийских колоний; а также Польши, Прибалтики и Украины [20]. Они заявляли: «Создание срединно-европейского таможенного союза является большой задачей для современного поколения» [21]. Представители такой точки зрения (Э. Хассе, П. Самасса, П. Ден, Ф. Блей) настаивали в первую очередь на активной континентальной политике вплоть до установления неограниченного господства Германии в Европе. Они считали, что современная Германия, встав твердой ногой на «ограниченную национальную почву» и сплотив свои силы, должна готовиться к новому, более мощному «мировому полету». Задачи всех немецких патриотов должны быть направлены к полной германизации империи, созданию «сильного национального ядра», а затем уже «распространению его влияния на области, имеющие с ним органическую связь» [22]. Характерна в этом отношении мысль Бюлова. «Задача нашего поколения, – писал он, – одновременно оберегать наше континентальное положение, являющееся основой нашего мирового престижа, и развивать наши заокеанские интересы. Германии следует вести осторожную и умеренную мировую политику» [23].

За лозунгами «германизации империи», необходимости образования сильного «национального ядра» скрывались материальные, экономические и политические интересы господствующих слоев немецкого общества. В условиях подготовки материальных предпосылок мировой войны сторонники «Великой Германии» поняли важность создания в Европе под своей эгидой мощного в экономическом и политическом отношении блока, который явился бы базой для достижения мирового господства германской монополистической буржуазии. Стремясь к переделу мира, пангерманцы приняли активное участие в разработке планов Срединной Европы.

Начало разработки пангерманских планов *Mittleuropa* связывают с появлением анонимной брошюры «Великая Германия и Сре-

динная Европа в 1950 году» (опубликована в Берлине в 1895 г. под псевдонимом «Пангерманец»; небезосновательно полагают, что настоящим автором был председатель Пангерманского союза Э. Хассе) [24]. В ней последовательно излагалась программа экономического, политического и военного устройства срединноевропейского объединения. По мнению Пангерманца, в центре Европы планировалось создание Великогерманской конфедерации во главе с императором и в составе малогерманской империи, Голландии, Бельгии, Швейцарии, Австрийской империи и Великогерманского таможенного союза. Господствующее положение конфедерации отводилось Германии. Все подданные конфедерации одновременно являлись бы подданными входящих в нее государств. Однако в будущем только немецкие граждане будут иметь право избирать и быть избранными в земельные, государственные и имперские представительные органы, служить в армии и на флоте, выполнять различные юридические функции, приобретать собственность путем покупки и обмена. Таким образом, пропагандируя возникновение нового объединения на политической карте Европы, автор защищал практические интересы Германской империи. Члены конфедерации, формально хотя и пользовались равноправием, но на деле подчинялись прусским традициям и находились в полной политической зависимости от Германии. Зависимость экономическая определялась наличием подчинявшего себе всю хозяйственную сферу Великогерманского таможенного союза.

Исключительное значение пангерманцы придавали Юго-Восточной Европе и особенно Австро-Венгрии, считая, что «необходимо вновь оживить старый «Дранг нах Остен» [25]. Они предлагали отделить от Австро-Венгрии Галицию и Буковину, которые бы создали ядро Польского и Русинского (Украинского) королевств, причем последнее дополнялось за счет Бессарабии и Валахии. С помощью личной унии Габсбурги удерживали бы под своим контролем русинское государство. Кроме того, русинское королевство должно было принять евреев и славян, которые покинут Германскую империю [24, s. 8].

Вышеизложенные идеи получили развитие в произведениях Председателя Пангерманского союза Эрнста Хассе. В работе «Германская мировая политика» он пришел к выводу о необходимости установления равновесия «между экономическими интересами и мировой мощью». В противном случае, «экономическая зависимость Германии от внешних рынков грозит немецкой индустрии большой

бедой и равносильна уничтожению немецкого духа мышления, культуры и всего прочего» [26]. Хассе отмечал: «Мы должны проводить мировую политику и колониальную политику. Мы боремся не только за господство на внутреннем рынке, но и за господство на мировом рынке» [27]. В виде первоочередного объекта немецкой колонизации он рассматривал соседние европейские страны, которые войдут в состав Серединной Европы под эгидой Германии. Рассуждения Хассе завершаются бездоказательным предположением, что, войдя в состав Миттельевропы, малые союзные государства получают неизмеримое преимущество перед прочими европейскими странами, так как будут находиться в «правомерном и правомочном союзе с великой, могучей, сытой Германской империей» [28].

Лидер пангерманцев развил тезис о германском национальном государстве, считая единственно нормальными естественными границами германий языковые: «Все, что еще есть немецкое, должно быть нашим» [27, s. 52–53]. Таким образом он обосновывал притязания Германии на Австрию и другие территории, населенные немцами. Он видел величие Австрии в слиянии с Германией, с тем, чтобы потом распространить влияние объединенного немецкого государства на Турцию: «От Гамбурга до Константинополя с гаванями в Балтийском и Северном морях». Далее Хассе говорил о создании огромного союза государств передней Азии под протекторатом Германской империи [27, s. 87–88, 154]. При этом профессор считал, что прежде всего Германии необходимо утвердиться в Центральной Европе. Серьезную опасность для существования и процветания Германской империи имел славянский мир, а тогда закономерно, что его будущее «лежало в крови» [29]. То есть для Хассе, как, впрочем, и большинства других немецких пангерманцев, вполне очевидным было подчинение влиянию короны Гогенцоллернов территорий дуалистической монархии Габсбургов.

* * *

Пангерманские планы создания Серединной Европы получили в Германии широкую известность и распространение накануне Первой мировой войны. Исходя из потребностей промышленников и финансистов, пангерманцы расширили географические рамки предполагаемого объединения *Mittleuropa*, включив в него и Турцию. Они детально разрабатывали проекты его экономического и политического устройства. Согласно замыслу создателей, предполагаемые Великогерманская конфедерация и Великогерманский таможенный союз должны были обеспечить преимущества малым странам по сравне-

нию с другими европейскими государствами, не входившими в их состав. Однако программа устройства Серединной Европы, в частности решение вопроса о правах граждан, со всей очевидностью показала несостоятельность подобных заявлений. Фактически младшие союзники обрекались на полное экономическое и политическое подчинение интересам Германии. Что касается России, то ее пангерманцы считали главным врагом и предлагали закрыть в национальных границах, отторгнув часть территории на западе. В целом представители пангерманского движения рассматривали Серединную Европу как важнейший этап к созданию «Великой Германии».

Постепенно идея Серединной Европы перемещается из области академического обсуждения в сферу практической пропаганды. Выражая точку зрения ряда представителей крупного германского капитала, национал-либерал Г. Меллер еще 18 декабря 1891 г. заявил с трибуны рейхстага: «Германия должна способствовать торгово-политическому объединению Центральной Европы для противодействия влиянию стран Востока и Крайнего Запада» [30]. В 1904 г. профессор из Бреслау (Вроцлав) Ю. Вольф создал Серединноевропейский экономический союз. Он ставил целью пропаганду таможенной унии Германии, Австро-Венгрии, Румынии, Франции, Голландии, Бельгии и Швейцарии. Задачи этой организации были изложены в первом параграфе ее устава. В документе подчеркивалось, что «союз, решительно отклоняя стремление к каким бы то ни было политическим целям, намеревается привлечь внимание общества и правительства к таким проблемам народнохозяйственной жизни, по отношению к которым средневропейские государства имеют не противоречивые, а взаимно согласованные, интересы. При этом как право экономического суверенитета отдельных государств, так и вся область политики остаются незатронутыми» [31]. Осторожная политика Серединноевропейского экономического союза вызвала недовольство части его фундаторов. Это привело к тому, что в 1913 г. вице-президент рейхстага профессор А. Пааше организовал Немецко-австро-венгерский экономический союз, который ставил перед собой исключительно практическую цель – создание экономического объединения Германской и Австро-Венгерской монархий.

Таким образом, накануне войны 1914–1918 годов идея Миттельевропы все глубже проникает в среду немецкого торгово-промышленного капитала. Правда, там были существенные расхождения в оценке роли и значения Серединной Европы. Первая группа представителей немецкой индустрии и банков выражала интересы

рейнско-вестфальских магнатов горно-металлургической промышленности и своего главного соперника видел в лице французского монополистического капитала. Последний, контролируя большие запасы руды, вел борьбу с германскими металлургическими монополиями за внешние сферы влияния. Руководитель концерна Г. Тиссен считал, в этой связи, что захват новых сырьевых центров и связанный с ним расцвет промышленности требует создания «крупного среднеевропейского таможенного союза, который охватит Германию с ее новыми областями, а также Голландию, Францию, Данию, Швейцарию, Австрию, Венгрию и балканские страны» [32].

Во вторую группу входили представители электротехнической, химической, машиностроительной, судостроительной отраслей промышленности и связанных с ними крупных банков. Главным выразителем ее интересов был один из руководителей Берлинского торгового общества представитель Всеобщего электрического товарищества (АЭГ) Вальтер Ратенау. Он выступал против прямых аннексионистских планов ультраимпериалистов. Ратенау отмечал: «Завоевание колоний, раздел Франции, ликвидация английского мирового государства – это мечты, которые возбужденному воображению кажутся осуществимыми» [32, s. 829]. Центральным пунктом его программы была «объединенная под германским руководством Средняя Европа, политически и экономически противостоящая Англии, Америке и России» [32, s. 829]. Ратенау понимал под Миттельевропой не просто механическое объединение ряда государств путем аннексии, но, прежде, их экономическое сотрудничество с целью облегчить поиски рынков сбыта для германской промышленности. Со временем речь могла пойти об экономической интеграции развитых капиталистических государств, прообразом которой он считал Серединную Европу. Ратенау и стоящая за ним группа промышленников рассматривали организацию европейского экономического сообщества в качестве главной цели будущей войны.

25 июля 1912 г. Ратенау в беседе с рейхсканцлером Т. Бетман-Гольвегом изложил проект таможенной унии Германии с Австро-Венгрией, Италией, Швейцарией, Бельгией, Нидерландами. Причем эта уния предлагалась в партнерстве с Англией. Причину такой позиции объяснил немецкий исследователь Ю. Кучинский. Он следующим образом описывал ситуацию кануна войны: «Электрические и химические монополии, безусловно, имели большие успехи в агрессивной экономической борьбе за мировое господство благодаря экспорту товаров и капитала, а также огромным международным свя-

зям. Поэтому они имели больше времени для подготовки к мировой войне, нежели монополии «угля-железа-стали»... «АЭГ» было особенно тесно связано с американским монополистическим капиталом, а «Сименс» – с английским» [33]. Несмотря на расхождения в методах реализации планов Срединной Европы, обе группы монополистов стремились к мировому господству германского империализма. Тот же Ратенау накануне войны настаивал: «Нам нужны колонии; при будущем перераспределении мы должны получить все необходимое, чтобы насытить себя приблизительно так, как наши соседи» [34].

Серединноевропейские планы крупного германского капитала накануне мировой войны дополнялись различными военно-политическими проектами. Примером могут служить балканские планы Германии. Следует заметить, что экономическое противоборство Австро-Венгрии с Германией на Балканах отражалось и на политических отношениях союзников. Фактически до 1912 г. в Берлине и в Вене в балканском вопросе отсутствовало единство. Только после создания на Балканском полуострове военно-политического союза под эгидой России произошел поворот к сближению позиций партнеров по Центральной коалиции. Газета венских правительственных кругов «*Neue freie Presse*» сравнивала Балканский союз с «кинжалом, направленным в сердце Австро-Венгрии», а Вильгельм II называл его «славянским чудовищем». «Если это славянское чудовище развалится, война между балканскими славянами... нанесет удар панславизму» [4, Vd. 35, № 13373], – отмечал он.

Вопреки всем прогнозам, война 1912 года закончилась полным поражением Турции. В Австро-Венгрии долго не могли прийти в себя после победы Сербии и ее союзников. Германский посол в Вене фон Чиршки писал: «С беспокойством, в полной растерянности смотрят здесь на неожиданную победу славян и всюду задают один и тот же вопрос: что будет с Австрией?... Некоторые... утверждают, что после крушения Турции настанет очередь Австро-Венгрии» [4, Vd. 33, № 12402]. В состоянии шока находились и берлинские политики. «Поражение Турции, – заявил канцлер Бетман-Гольвег, – является и поражением немцев» [35]. Это поражение также окончательно вывело из себя германского кайзера, и он носился с невероятными планами, что было в целом характерно для его натуры. На данный факт, в частности, обращал внимание князь Бюлов. Он писал, что Вильгельм II «обладал больше фантазией, нежели bon sens (здравым

смыслом. – С. Т.) и его подвижной ум был склонен к резким и скачкообразным переменам и фантастическим построениям» [36].

Одним из таких чисто умозрительных построений был план создания «Соединенных Штатов балканских государств» – военно-политического блока на Балканах под эгидой монархии Габсбургов, направленного против России. Но это только часть планов Вильгельма. В дальнейшем он стремился к объединению под руководством Центральной коалиции балканского блока в союзе с Османской империей. На полях докладной записки статс-секретаря А. Кидерлен-Вехтера император отмечал: «Если балканские страны будут умнее, они вступят в союз с Турцией. Наша политика – действовать в указанном направлении вместе с Австрией» [4, Bd. 33, № 12320]. В конечном итоге Вильгельм хотел установления тройственного военного союза Австро-Венгрия – Турция – Болгария. В этой связи он написал: «Австрия должна заключить с Турцией и Болгарией военный союз, а мы должны помогать укрепить их... Австрия станет руководящей силой на Балканах и в Средиземноморье... С Россией на Балканах будет покончено. И она окажется запертой в Одессе. Благодаря этому Тройственный союз станет господствовать в Средиземном море, будет протянута рука к самой вершине халифата, а затем к управлению всем магометанским миром» [4, Bd, № 12468]. Однако очень скоро со всей очевидностью проявилась нереальность этого плана. Позднее в Потсдамском дворце обсуждался новый проект создания на Балканах военно-политического союза под эгидой Германии и Австро-Венгрии. На этот раз Вильгельм вынашивал идею объединения Сербии, Греции, Румынии и Турции против России, считая «эту комбинацию под австрийским руководством естественной и более целесообразной» [4, Bd, 34, т. II, № 12937, 12941]. Однако и этот план не отличался реализмом и, естественно, не был осуществлен на практике.

В 1913 году пропаганда войны в Германии и Австро-Венгрии усилилась. Начальник германского генерального штаба Гельмут Мольтке вновь выдвинул геополитическую идею борьбы «высшей германской расы» против славянства. В письме Конраду фон Гетцендорфу он открыто заявлял: «Я придерживаюсь того взгляда, что рано или поздно придет европейская война, в которой речь будет идти в первую очередь о борьбе между германством и славянством. Подготавливаться к этому – долг всех государств, являющихся знаменосцами германской культуры... Для ее ведения необходимы концентрация всех сил, использование всех шансов. Но прежде всего, полное

понимание народами необходимости этого всемирно-исторического решения» [4, № 12824].

Фактически эта точка зрения была призывом к реализации на практике известной идеи руководителей Пангерманского союза о восточных рубежах Германии. Так, Хассе прямо заявил, что границы Германской империи и Русского государства не вечны. Он предлагал создать буферные державы как на западе, так и на востоке. Такими государствами, по мысли Хассе, на востоке должны были стать Польша, Финляндия и Прибалтика. Руководитель Пангерманского союза откровенно заявил, что путь, который открыт перед политическим влиянием Германии, ведет на Восток. Данную точку зрения полностью разделял член пангерманской организации профессор нескольких университетов Георг фон Белов. В 1914 г. он написал, что средневековая немецкая держава совершила «большую ошибку», прекратив натиск на Восток и отказавшись от «германизации Восточной Европы». Белов пришел к выводу, что задача нового времени заключается в расширении немецкой агрессии в восточном направлении [37].

В результате сентябрьская программа военных целей Бетман-Гольвега представляла собой синтез требований Пангерманского союза, военно-политических кругов и обеих групп крупного капитала. В памятной записке канцлера «О направляющих линиях политики при заключении мира» от 9 сентября 1914 г. наиболее полно раскрывались содержание и сущность Серединной Европы: «Нужно достичь образования срединноевропейского хозяйственного союза, включающего Францию, Бельгию, Голландию Данию, Австро-Венгрию, Польшу и, возможно, Италию, Швецию и Норвегию путем коллективных таможенных соглашений. Этот союз, наверное, без общего конституционного управления, при внешнем равноправии его членов, но фактически под немецким руководством должен стабилизировать экономическое господство Германии в Центральной Европе» [38].

Это был типичный пример соединения двух методов экспансии – «мирного» экономического и захватнического аннексионистского. Центральное место в программе Бетман-Гольвега заняла идея «Серединной Европы». По определению представителя гамбургской исторической школы Ф. Фишера, она была «современной экономической формой применения власти и одновременно скреплением континентальных целей, расширением базиса Германии на континенте в качестве предпосылки ее «мировой политики» [39]. Концепция Митте-

льверопы также имела целью успокоить общественность в стране и за ее пределами, подтвердить мысль об оборонном характере войны со стороны Германии и завуалировать ее гегемонистские устремления в Европе и в мире.

* * *

В годы Первой мировой войны наиболее популярной в Германии становится концепция Срединной Европы, которую выдвигали и обосновывали представители «либерального империализма» – М. Вебер, Ф. Науманн, П. Рорбах, Г. Онкен, Ф. Мейнеке, Г. Дельбрюк, Ф. Лист. Все они считали, что Германия должна была вступить в мировую войну, чтобы утвердиться в качестве великой державы. Но поскольку война не сулила ей реальных возможностей заокеанской колониальной экспансии, то «либеральные империалисты» обращали свои взоры на Европу. Именно здесь должен был возникнуть ряд полусамостоятельных государств – сателлитов Германии. Кроме того, наряду с военно-стратегическими соображениями немаловажным побудительным мотивом было расширение экономического «жизненного пространства». Оно заключалось в увеличении возможностей приложения германского капитала и открытии новых рынков, в том числе и за счет привлечения в сферу... влияния территорий Дунайской монархии.

Идейным вдохновителем «либерального империализма» по праву считается известный германский социолог Макс Вебер. Он открыто провозглашал, что перед Германией встают «культурные задачи» в отношении западнославянских народов, прежде всего поляков. Он требовал, чтобы Германия стала освободительницей малых народов от «русской деспотии» и желал образования якобы самостоятельных польского, литовского, латвийского и украинского национальных государств. Германия должна была получить право сооружать военные укрепления на восточных границах Польского государства, а Австро-Венгрия – на его южных границах. Также предусматривалось разместить германские военные гарнизоны в Латвии и Литве. Далее Вебер предлагал эти полугосударственные образования поставить в экономическую зависимость от Германии при помощи таможенного союза [40]. Одновременно в подобную форму зависимости должна была попасть и монархия Габсбургов. Это означало бы полную гегемонию империи Гогенцоллернов как в восточной части Центральной Европы, так и в целом в границах Mitteleuropa.

Для обоснования аннексионистских планов Германии «либеральные империалисты» широко использовали центральное положение

страны в Европе. В этом отношении характерна вышедшая в Штутгарте в 1914 г. книга историка Ф. Мейнеке «Германское возвышение в 1914 году». Вслед за Даниэлем он считал, что географическое положение Германии определило ее судьбоносное значение в мировом развитии: «Наше своеобразное, зажатое, континентальное положение вынуждает нас к сплочению во всех отношениях – военном, хозяйственном, социально-политическом... Нас зажали, и мы благодаря этому стали сильными» [41]. С целью установления удобного империалистическим кругам порядка Мейнеке предлагал такую организацию Срединной Европы, при которой живущие западнее России народы объединились бы вокруг Германии и Австрии. Руководящая роль в этом блоке отводилась империи Вильгельма II [41, с. 82–83].

И все же, говоря о представителях «либерального империализма», следует особо выделить известного публициста Пауля Рорбах и пастора Фридриха Науманна, внесших весомый вклад в концептуальное оформление середнеевропейской идеи. Они относились к тем, кто исходил из «империалистического понимания германской политики», основывавшейся на базисе крупной промышленности и мировой торговли. Одновременно идеологи не разделяли «крайние пангерманистские притязания» и не ссылались «на predeterminedное свыше расовое и национальное превосходство германского народа» [42].

Рорбах изложил свои взгляды в работе «Война и германская политика». Он в целом поддерживал мнение, что «судьбы мировой политики Германии должны быть решены на материке Европы» [42, с. 83]. Здесь Рорбах выделил две главные цели, непосредственно связанные с судьбами Австро-Венгрии. Публицист считал: необходимо приложить максимум усилий, чтобы не только удержать Дунайскую монархию от распада, но и существенно укрепить ее. В подтверждение можно привести следующие его мысли: «Если государство Габсбургов распадется, то в ближайшее время нам одним придется выдерживать тяжкий натиск славянства с Россией во главе. Поддерживая и обороняя Австрию, мы заботимся о прочности нашего собственного существования. Нужно добиться того, чтобы Сербия потеряла способность наносить вред. Если Россия захочет вмешаться и удержать Австрию от карательной экспедиции против Сербии, то мы совместно с Австрией должны будем сделать отсюда все необходимые, хотя бы даже самые крайние выводы. Австро-Венгрия должна быть сохранена как великая держава» [42, с. 87]. Рорбах считал, что

Германия, отказавшись от поддержки Австро-Венгрии, собственными руками разрушила бы главный оплот в борьбе против России и славянского мира.

Немецкий публицист также полагал, что Россию необходимо отрезать от морей и в интересах европейской безопасности подвергнуть разделу, «ибо русская политика в течение продолжительного времени служит угрозой миру и существованию двух центральных европейских держав: Германии и Австро-Венгрии». Только таким образом, как считал Рорбах, «может быть обеспечена средняя Европа» [42, с. 88], ядро которой должен составить союз Германской и Австро-Венгерской монархий.

Особая роль в популяризации сединноевропейской идеи среди широких слоев немецкого населения принадлежала в годы глобального мирового конфликта пастору и влиятельному публицисту Фридриху Науманну [7]. Шумную славу и популярность принесла ему опубликованная в 1915 году книга «Mittleuropa». Работа, переведенная вскоре на основные европейские языки, призвана была популяризовать идею великой Германской империи, возрожденной после «долгого сна» [65]. Не случайно в кругах российской дипломатии эту книгу называли «евангелием» движения за Миттельевропу [5, оп. 470, д. 68, 1916, л. 2]. В своей работе Науманн писал, что конечной целью германского империализма является возрождение средневековой Римской империи немецкой нации. Именно Первая мировая война дает толчок этому объединению: «Теперь или никогда должно быть создано одно целое между Востоком и Западом, должна образоваться Срединная Европа между Россией и западными державами» [44].

Будущая Срединная Европа будет особым типом хозяйства, в котором получит полное развитие германская форма капитализма, представляющая собой переходную ступень к социализму и резко отличающаяся от английской разновидности капитализма. По мысли Науманна, всей Срединной Европой должна быть воспринята прусская военная дисциплина, способствующая успехам немецкой экономической системы. Центром пропагандируемой Науманном Миттельевропы явилась бы федерация Германии и Австро-Венгрии [43, с. 139]. Следовательно, прежде всего речь шла о захвате Германией западно- и южнославянских земель, а также других территорий, входивших в состав Дунайской монархии. Науманн писал об этом как о само собой разумеющейся потребности и необходимости. Он считал, что у Австро-Венгрии просто нет другого выхода, ибо такое ре-

шение диктовалось ей «неумолимой необходимостью собственного сохранения». Науманн полагал, что в условиях военного времени необходимо воздержаться от «расплывчатых планов» и говорил только о слиянии Германии с Австро-Венгрией: «Эти два государства должны быть объединены прежде, чем вообще возможно будет думать о каком-либо успешном обращении к другим странам» [44, с. 104].

На страницах книги читаем: «По существу Срединная Европа будет немецкой; она будет пользоваться для мировых сношений немецким языком, но с первого дня своего существования она должна будет считаться также с национальными особенностями входящих в нее народностей». «Вокруг планетных государств, – писал далее Науманн, – плывет еще неорганизованная масса мелкого национально-го элемента в виде комет... Но поздно или рано каждой из них придется куда-нибудь примкнуть» [44, с. 24, 69, 94]. В центре Европы такой «планетной» державой была Германия, в связи с чем публицист подчеркивал: «Срединную Европу заполняли немцы и притягивали к себе лежащие на окраинах народности» [44, с. 39]. Крайне сожалел о том, что в свое время не удалось онемечить чехов, Науманн предлагал сделать срединноевропейским центром Прагу, морским – Гамбург, биржевым – Берлин, а юридическим – Вену [44, с. 24, 63, 125].

Науманн хорошо осознавал всю сложность задачи по реализации на практике концепции Миттельевропы. Препятствий оказалось так много, что счел нужным апеллировать ради осуществления манящего его идеала даже к помощи иррациональных, сверхчувственных сил. «Ты, история прошлого, – патетически восклицал Науманн, – ты, чудесный хаос, ты, вереница образов, мы просим вас: помогите нам! Если вы захотите, вы сможете облегчить нам нашу задачу! Придите же вы, герои истории, вы, вещие прорицатели грядущих судеб народов, откройте таинственный смысл в исканиях и борьбе за Срединную Европу!» [43, с. 58].

Появление этой книги вызвало не только одобрение в германском обществе. В различных кругах высказывались и иные точки зрения на Mitteleuropa и пути ее достижения, не получившие, однако, столь широкого распространения и поддержки как концепция Науманна. Давая оценку его работе, берлинская газета «Vorwärts», между прочим, писала: «Мы тоже выступаем за Срединную Европу, но нас отличает от Науманна как обоснование наших стремлений, так и... формулировка наших целей. Для нас германско-австрийское сближение имеет ценность и значение только как переход к высшей фор-

ме организации всей Европы и в дальнейшем всего мира. Наши планы начинаются там, где кончаются планы Науманна» [45].

Собственный взгляд на создание Миттельевропы, отличительный от науманновского, имел историк Г. Онкен. В изданной в годы Первой мировой войны книге «Старая и новая Серединная Европа» он писал: «Мы составляем сердце Европы, в которое направлены все стрелы» [46]. Онкен подчеркивал особое положение Германии: она зажата между Францией и Россией и ей угрожает война на два фронта, что осознал уже Бисмарк. Выход историк видел в создании средневропейского блока под руководством Германии. Первая мировая война подтвердила, по мнению автора, правильность этого вывода. В ходе ее выработался уже новый вариант Миттельевропы: «Новая Серединная Европа родилась в огне мировой войны» [46, s. 101]. Под впечатлением германских побед Онкен отмечал: «Война... доказала глубочайший смысл вещей: географически замкнутое единство, естественная основа союза Центральных держав, стало источником и мерой их военных достижений». В результате «середина Европы предстала перед миром как неразрывное единство, способное не только отстоять свою жизнь, но после этого перейти уже к определению основных линий общей жизненной программы будущего» [46, s. 90, 93].

Автор расходился с Науманном в понимании Серединной Европы. Отдавая должное «заслугам» и «патриотизму» последнего, он возражал против создания союзного государства и против хозяйственной автаркии в понимании Науманна, предостерегая от увлечения средневропейской хозяйственной организацией. По мнению Онкена, будущая *MittelEuropa*, в отличие от старой, должна была состоять из могущественного блока центральноевропейских государств, дополненного колониальной империей. «Новая Миттельевропа должна, вынуждена будет искать свое необходимое хозяйственное дополнение в замкнутой колониальной империи» [46, s. 101], – писал историк. Таким образом, понятие Серединной Европы необычайно расширялось, хотя ее ядро, «сердце и мозг», по-прежнему должны были составить Германия и Австро-Венгрия. Именно им отводилась руководящая роль в целой системе серединноевропейских государств.

Заметим, однако, что предпочтением и авторитетом пользовались все-таки идеи Науманна, отличавшиеся большим реализмом и обоснованностью. При этом издание книги было только первым шагом на пути реализации далеко идущих планов. Вскоре при поддержке единомышленников Науманн основал Рабочий комитет для Митте-

льевропы. Кроме того, он был участником Среднеевропейского хозяйственного союза, представляющего интересы влиятельных деловых кругов. Кстати, в течение 1915–1916 годов промышленники Германии и Австро-Венгрии неоднократно собирались на консультативные встречи, где обсуждались назревшие экономические и политические проблемы. Несколько позднее, в 1917 году, при поддержке пангерманских кругов в Австрии были созданы Немецкий народный совет (Deutsches Volksrat) и Немецкий зарубежный институт (Deutsches Auslandsinstitut), внешнеполитическая ориентация которых не вызывала сомнений. Венцом подобных организаций стала возникшая тогда еще независимая ассоциация Австро-Венгерский центр (Mittelstelle für Österreich-Ungarn) [47].

Деятельность этих объединений и самого Науманна по созданию Миттельевропы была настолько активной, что уже после окончания Первой мировой войны Й. Редлих в своем дневнике 21 января 1919 г. записал: «Сегодня утром ко мне прибыл из Берлина доктор Шотт, который сказал, что Науманн станет президентом Немецкой республики. Он думает, что только теперь наступил благоприятный момент для создания Срединной Европы [48].

Популярность концепции Миттельевропы, изложенной Науманном на страницах одноименной книги, объясняется тем, что она вобрала в себя пангерманские идеи расширения границ Германии за счет других государств, а также планы Ратенау, связанные с экономическим объединением Европы. При этом Науманн попытался соединить желания и цели всех слоев немецкого общества. Он писал: «Если я думаю о Срединной Европе, то в первую очередь я думаю ... о широкой массе, о всем нашем общем народе, о всех его слоях, ... ибо только на здоровой, воспитанной, сытой массе может быть создана военная, финансовая и культурная Срединная Европа, о которой мы мечтаем» [44, с. 82].

Естественно, что за пределами Германии, особенно в России, Англии, Франции, равно как и в самой Австро-Венгрии, с опаской относились к любым планам, в основе которых лежали различные экспансионистские идеи, предусматривающие возможность установления германского господства не только в Европе, но и в мире. Это замечание в полной мере можно отнести также к проектам Миттельевропы, – включая весь их спектр от «ультраимпериалистических» до «либеральных». Не удивительно, что еще до Первой мировой войны появились планы противодействия срединноевропейской идее, хотя

в то время они были направлены не столько против нее, а прежде всего – в целом германской экспансии в Европе. Практические шаги с целью воспрепятствовать воплощению в жизнь германской концепции Срединной Европы активно предпринимались в странах Антанты уже во время мировой войны, особенно начиная с 1916 года. Серьезные коллизии вызвала она и в фактически объятой коллапсом дуалистической монархии Габсбургов.

* * *

1 августа 1914 года началась бескомпромиссная борьба за осуществление середнеевропейской идеи, которая, по мнению германских политиков, перед лицом всего мира должна была показать свою жизнеспособность. Одно из центральных мест в экспансионистских планах Берлина отводилось Австро-Венгрии. Монархия Франца-Йозефа должна была служить «мостом», соединяющим Германию с Балканским полуостровом и Османской империей, обеспечивая, таким образом, беспрепятственное продвижение вглубь Азиатского континента и к британским колониям к востоку от Суэца. С другой стороны, Австро-Венгрия рассматривалась здесь как форпост германизма в Центральной и Юго-Восточной Европе, призванный защитить немецкие тылы на Адриатике и Балканах. И, наконец, без тесного военно-политического и экономического сотрудничества с Габсбургами сколько-нибудь эффективное противодействие России – единственному серьезному противнику германской экспансии на просторах Евразии – было попросту невозможно.

Вместе с тем в Германии с нарастающей тревогой наблюдали за ростом дезинтеграционных процессов в многонациональной Австро-Венгерской империи, которые угрожали не только ее существованию, но и ставили под сомнение саму возможность практической реализации далеко идущих планов Берлина. Поэтому единственный выход для монархии Габсбургов видели в ее присоединении к Германии в рамках более крупного государственного объединения. При этом на Вильгельмштрассе особо опасались «славянизации» Австро-Венгрии. Здесь не сомневались, что любая трансформация дуалистической системы в триалистическую не только усилит в ней центробежные тенденции, но и серьезно ослабит влияние господствующих наций. Германский посол в Риме фон Ягов в беседе с британским коллегой Р. Роддом сказал, что с прусской точки зрения подобные изменения неприемлемы для Германской империи [49]. Заметим в этой связи, что о возможности каких-либо серьезных перемен

в Австро-Венгрии тогда мало кто говорил, хотя многие наблюдатели указывали на застарелые «болезни» империи. Так, русский посол в Вене Н. Гирс сообщал в МИД 17 июля 1913 г.: «По колкому замечанию одного иностранного публициста в Австро-Венгрии только тогда все обстоит благополучно, когда все нормально. Не присоединяясь к такому взгляду, я тем не менее считаю..., что местным затруднениям, встречаемым правительством в деле управления, отнюдь не следует придавать преувеличенного значения: они объясняются этнографической и бытовой своеобразностью населяющих двуединую монархию народов... Пока жив Император Франц-Йосиф, внутренние неполадки едва-ли приведут к серьезному государственному кризису» [5, оп. 470, д. 2, 1913, л. II].

В начальный период войны вопросы объединения обеих империй (значительно расширенных в результате завоеваний) анализировались в многочисленных меморандумах германских политиков и дипломатов. Они обсуждались также в ходе встреч кайзера Вильгельма II с Францем-Йозефом, во время совещаний высших гражданских и военных сановников [50]. Наряду с этим практиковались консультации и встречи парламентариев двух стран, в ходе которых отработывалась тактическая линия в регионе. Так, на совещаниях, проходивших в марте 1915 года в Вене, некоторые политики предлагали постепенно «вывести» Галицию, Буковину и Далмацию из-под имперской власти, усилив здесь германское влияние путем предоставления различных преимуществ немецкому населению, в частности в области языка и образования. Лидер Немецкого народного союза в Цислейтании Г. Гросе также считал, что цели Германии в Европе недостижимы, пока «славянство не будет побеждено силой оружия» [47, s. 221, 225].

В Берлине исходили из того, что ни в коем случае нельзя допустить ослабления в Европе «собственной группы». «В этом лежит причина такого факта, что сохранение союза с Дунайской монархией оставалось краеугольным камнем нашей политики» [51], – отмечал впоследствии германский рейхсканцлер Т. Бетман-Гольвег. Вместе с тем в Германии и в Австро-Венгрии имелись достаточно серьезные возражения против тесного экономического сближения обеих стран. Так, в ходе предварительного обсуждения этой проблемы прусско-немецкой правительственной бюрократией было высказано следующее заключение: «Наша промышленная деятельность сегодня организована так, что нашему промышленному сбыту, безуслов-

но, должен открываться весь мир, а именно территории большого значения – Великобритания, США, и в особенности Россия ... Предложение образовать таможенный союз с Австро-Венгрией и другими срединноевропейскими государствами нельзя рекомендовать с точки зрения нашей хозяйственной политики. Как третий путь остается продолжение нашей бывшей торгово-политической системы» [52].

* * *

Таким образом, комплексная концепция Миттельевропы как синтеза идейных построений и практических форм их реализации с обязательным включением в сферу влияния Германской империи прежде всего ее союзницы в лице Габсбургской монархии, представленная пангерманскими, «либерально империалистическими», промышленными и банковскими кругами, была положена в основу имперской военно-политической программы, изложенной канцлером Бетман-Гольвегом в сентябре 1914 года.

В поисках адекватного ответа германским схемам Срединной Европы в западных столицах особое внимание уделяли сложным этническим и национальным проблемам региона, сфокусированным в Австро-Венгрии. Именно с учетом дезинтеграционных процессов в Дунайской монархии, особенно в последние годы мирового конфликта, разрабатывались основы стратегии и тактики держав Антанты и США в Центральной и Юго-Восточной Европе. Немаловажное значение в связи с этим придавалось заключению сепаратного мира с Веной. В данном контексте следует рассматривать и программы военных целей, выдвигаемые союзниками на разных этапах войны.

Двойственность относительно Австро-Венгрии стала исчезать по мере того, как с середины 1918 г. на Западе в противовес Габсбургам решили поддержать освободительные устремления неравноправных народов империи и их политических представителей. Рассматривая создание в регионе независимых государств как важнейшее условие окончательного крушения срединноевропейской идеи и планов Берлина по образованию под своей эгидой могущественного объединения в лице *Mitteleuropa*, многие политики всерьез надеялись преобразовать национальные импульсы в экономически и политически жизнеспособный союз государств. Однако проекты, направленные на образование в Дунайском бассейне конфедеративной системы, так и не стали реальностью, ибо узко понятый национализм победил соображения здравого смысла и экономической целесообразности. Очень точно по этому поводу высказался В. П. Фисанов: «...послед-

ние годы существования Австро-Венгерской империи были тем гордiveвым узлом истории, разрубив который европейцы вопреки всем ожиданиям не почувствовали себя счастливей» [53].

Однако жизнь продолжалась, и новые вызовы требовали новых ответов. С пониманием этого очень быстро столкнулись как победители, так и побежденные в Великой войне 1914–1918 гг. Преодолеть последствия пангерманской имперской идеи удалось далеко не сразу. Отрадно, что вскоре после первого глобального столкновения мировых наций немецкий социолог Рудольф Сменд ввел понятие «интеграция Европы», которое уже после «великой тридцатилетней войны XX века» 1914–1945 гг. [54] наполнило принципиально новым содержанием не только понятие *Mitteleuropa*, но и дало мощный толчок развитию современных интеграционных процессов, образованию и расширению Европейского Союза.

Библиографические ссылки

1. *Троян С.С.* Германская «Срединная Европа» и ее оппоненты / С. С. Троян, В. П. Фисанов. – Черновцы, 1993; Троян С.С. Концептуальні основи Серединої Європи : Монографія / С. С. Троян. – К., 2005.
2. *Бюлов Б.* Державная Германия. Обзор политических и государственных стремлений Германии за последнее десятилетие / Б. Бюлов. – Птг. – М., 1915. – С. 4.
3. См. например: *Патрушев А. И.* Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель / А. И. Патрушев. – М., 2005; *Соколов Б.* Германская империя от Бисмарка до Гитлера / Б. Соколов. – М., 2003; *Туполев Б. М.* «Дранг нах Зюд-Остен» / Б. М. Туполев // В «пороховом погребке Европы» 1878–1914 гг. – М., 2003. – С. 54–94.
4. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914: In 40 Bde.* – В., 1922–1927. – Bd. 4. – S. 176.
5. Архив внешней политики Российской империи МИД Российской Федерации. Фонд 2-я газетная экспедиция. – Оп. 476, д. 270, около 1875–1880, л. 1–23.
6. *Зомбарт В.* Народное хозяйство Германии в XIX вв. / В. Зомбарт. – М., 1924. – С. 206.
7. *Садовая Г. М.* Ф. Науманн: от «промышленной демократии» к «Срединной Европе» // Первая мировая война: политика, идеология, историография (К 75-летию начала войны) : межвуз. сб. / Г. М. Садовая. – Куйбышев, 1990.
8. *Ерусалимский А. С.* Германский империализм: история и современность / Исследования, публицистика / А. С. Ерусалимский. – М., 1964. – С. 203.

9. «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871–1918 гг. – М., 1977. – С. 109.
10. Германская история в новое и новейшее время : в 2-х т. – М., 1970–1971. – Т. 1. – С. 478.
11. *Бузескул В.* Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия / В. Бузескул. – Птг., 1915. – С. 6–7.
12. *Lagarde P.* Deutsche Schriften / P. Lagarde. – München, 1924. – S. 33.
13. *Lagarde P.* Deutsche Glaube, Deutsches Vaterland, Deutsche Bildung. Das Wesentliche aus seinen Schriften / P. Lagarde. – Jena, 1914. – S. 120.
14. *Daniel G. A.* Handbuch der Geographie / G. A. Daniel: 6. Aufl. – Lpz., 1894. – S. 95.
15. *Ratzel F.* Deutschland / F. Ratzel F.: 5. Aufl. – В.–Лpz., 1921. – S. 201.
16. *Драгоманов М. П.* Восточная политика Германии и обрусение / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1872. – № 2. – С. 657–658.
17. *Franz C.* Die Naturlehre des Staates, als Grundlage aller Staatswissenschaft / C. Franz. – Lpz.–Heidelberg, 1870. – S. 433.
18. *Idem.* Die Weltpolitik. – Chemnitz, 1883.
19. *Kruck A.* Geschichte der Alldeutschen Verbandes 1890–1939 / A. Kruck.. – Wiesbaden, 1954. – S. 43.
20. *Деборин А. М.* Пангерманизм и гитлеризм / А. М. Деборин // Известия АН СССР. Сер. истории и философии. – 1946. – Т. 3. – № 2. – С. 108.
21. *Гуральский А.* Из истории пангерманизма / А. Гуральский // Исторический журнал. – 1945. – № 5. – С. 31.
22. *Фан дер Флит В. Я.* Всенемецкое движение как фактор европейской войны / В. Я. Фан дер Флит. – Птг., 1916. – С. 6.
23. *Бюлов Б.* Германская политика / Б. Бюлов. – Птг., 1917. – С. 29–30.
24. *Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950.* – В., 1895.
25. *Alldeutsche Blätter.* – Berlin. – № 2. – 07.01.1894.
26. *Hasse E.* Deutsche Weltpolitik / E. Hasse.. – München, 1897. – S. 4.
27. *Idem.* Deutsche Politik. – München, 1906. – S. 168.
28. *Idem.* Deutsche Weltpolitik. – München, 1897. – S. 9.
29. *Idem.* Das Deutsche Reich als Nationalstaat. – München, 1905. – S. 59.
30. *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1891–1892. I Session.* – В., 1892. – Bd. 5. – S. 3417.
31. *Wolf J.* Materialien betreffend den Mitteleuropäischen Wirtschaftsverein / J. Wolf. – В., 1904. – S. 108.
32. *Matschenz K.* Die Kriegsziele des deutschen Imperialismus im I. Weltkrieg (1914–1915) / K. Matschenz, W. Richter, W. Paasch // Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. – 1965. – H. 6. – S. 835.
33. *Хауч Г.* Империя «АЕГ – Телефонкен» / Г. Хауч. – М., 1982. – С. 63.
34. *Rathenau W.* Gesammelte Schriften: In 2 Bde / W. Rathenau.. – В., 1918. – Bd. 1. – S. 270.

35. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1912–1913. I Session. – В., 1913. – Bd. 289. – S. 3417. – S. 4512.
36. *Бюлов Б.* Воспоминания / Б. Бюлов. – М.–Л., 1935. – С. 77.
37. *Belov G.* Der deutsche Staat des Mittelalters / *G. Belov G.* – München, 1914. – S. 167.
38. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: In 2 Bde. – В., 1966. – Bd. 2. – S. 436.
39. *Fisher F.* Griff nach der Weltmacht / *F. Fisher.* – Dülsseldorf, 1961. – S. 312.
40. *Виноградов В.Н.* Макс Вебер и «либеральный империализм» / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1988. – № 2. – С. 161.
41. *Meinecke F.* Die deutsche Erhebung von 1914 / *F. Meinecke.* – В.–Stuttgart, 1914. – S. 30–31.
42. *Рорбах П.* Война и германская политика / П. Рорбах. – М., 1915. – С. 11.
43. *Naumann F.* Mitteleuropa / *F. Naumann.* – В., 1915. – S. 42.
44. *Наумани Ф.* Срединная Европа / Ф. Науманн. – Птг., 1918. – С. 33.
45. Vorwärts. – Berlin. – 1915. – 15.11.
46. *Oncken H.* Das alte und das neue Mitteleuropa / *H. Oncken H.* – Gotha, 1917. – S. 4.
47. *Kováč D.* Otárka Rakusko-Uhorska a jeho vnútorného uspoziadania vo vojnovych cieloch imperialistického Nemecka / *D. Kováč* // Ceskoslovensky casopis historicky. – Praga, 1987. – С. 2. – S. 217, 221.
48. Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlich. Bd.2. – Gras–Köln, 1954. – S. 330.
49. British documents on the Origins of the War. 1898–1914. Vol. 10. Part. 2. – L., 1934. – P. 659.
50. *Теодорович И. М.* Разработка правительством Германии программ завоеваний на Востоке в 1914–1915 годах / И. М. Теодорович // Первая мировая война 1914–1918. – М., 1968.
51. *Бетман-Гольвег Т.* Мысли о войне / Т. Бетман-Гольвег. – М.–Л., 1925. – С. 73.
52. *Zechlin E.* Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg / *E. Zechlin.* // Historische Zeitschrift. – 1964. – Bd. 199. – H.2. – S. 447.
53. *Фісанов В. П.* Програє суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В. П. Фісанов. – Чернівці, 1999. – С. 216.
54. *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак. – К., 2008. – С. 15, 154.

Надійшла до редколегії 15.12.2011

УДК 94 (430+6) (1-52): 37

В. Шмидт

г. Регенсбург

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ШКОЛ В КОЛОНИАЛЬНЫХ ВЛАДЕНИЯХ ГЕРМАНИИ В ВОСТОЧНОЙ АФРИКЕ ПЕРЕД НАЧАЛОМ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Розглянуто проблему розвитку європейських шкіл для бурів і російських німців у східноафриканських колоніях Німеччини. Вказано конкретні місця знаходження цих шкіл. Також розглянуто питання, пов'язані з розвитком навчальних програм і предметів для європейських шкіл у східноафриканських колоніях Німеччини.

Ключові слова: Східна Африка, європейські школи, бури, російські німці, східноафриканські колонії Німеччини, шкільна система, Леганга/Лейддорф, німецькі колонії у Східній Африці.

Рассмотрена проблема развития европейских школ для буров и российских немцев в восточноафриканских колониях Германии. Указаны конкретные места существования этих школ. Рассмотрены также вопросы, связанные с развитием учебных программ и предметов для европейских школ в восточноафриканских колониях Германии.

Ключевые слова: Восточная Африка, европейские школы, буры, российские немцы, восточноафриканские колонии Германии, школьная система, Леганга/Лейддорф, немецкие колонии в Восточной Африке.

In this essay, the author explores the problem of European schools for Boers and Russian Germans in German colonies of the East African. He indicates the localization of these schools, the subjects taught in them are mentioned. Besides that, he analyzes the reasons why these schools were founded.

Key words: East Africa, European school for Boers and Russian Germans, school system in the colonies, Leganga/Leudorf, German colonies in East Africa.

Der Autor geht in seinem Beitrag auf die Entwicklung europäischer Schulen für die Buren und die Russlanddeutschen in Deutsch-Ostafrika ein und benennt Orte mit derartigen Schulen. Außerdem werden Fragen zu Lehrplänen und Unterrichtsfächern für europäische Schulen Deutsch-Ostafrikas behandelt.

Schlagwörter: Ostafrika, europäische Schulen, Buren, Russlanddeutsche, Deutsch-Ostafrika, Schulsystem, Leganga/Leudorf, deutsche Kolonien in Ostafrika.

Исследование проблемы развития системы школ и образовательных учреждений в немецких колониях в Восточной Африке перед началом Первой мировой войны для детей европейских переселенцев не нашло должного внимания при изучении исторического прошлого этой колонии Германии.

В восточноафриканских колониях Германии перед началом Первой мировой войны существовало два типа образовательных учреждений: миссионерские школы и правительственные школы, которые, в свою очередь, подразделялись на школы для детей из числа коренного населения и детей переселенцев из Европы. Школы для детей переселенцев из Европы относились к типу элементарных школ [1]. Система развития образования для детей переселенцев из Европы непосредственно находилась под наблюдением губернатора. Миссионерские школы существенно отличались от правительственных школ по системе дававшегося в этих заведениях образования. В миссионерских школах упор делался на религиозное образование. Данный тип школ в большей степени был посещаем детьми из местного населения [2].

В исследованиях, касающихся развития школ в Германской Восточной Африке, в основном, рассматривается развитие правительственных школ для детей из числа коренного населения, хотя система школьных учреждений в колониальную эпоху являлась важнейшим инструментом в проведении колонизации восточноафриканских колоний [3]. Естественно развитие школьного образования для детей европейских переселенцев в восточноафриканских колониях Германии было сопряжено с определенными трудностями, которые, прежде всего, объяснялись чисто материальными причинами, а также зависели от роста числа переселенцев в эту африканскую колонию Германии. Отсутствие материальных средств непосредственно сказывалось на развитии этого типа школ, который бы отвечал европейскому стандарту.

Несмотря на неосвещенность темы, все же имеется определенная источниковая база, которая в какой-то мере дает представление о развитии структуры школьного образования для детей выходцев из Европы в восточноафриканских колониях. К числу источников, в которых можно найти достаточно солидные сведения по обозначенной проблеме, прежде всего следовало бы отнести материалы «Die deutsche Schutzgebiete in Afrika und Südsee. Amtliche Jahresberichte» [4], в которых сосредоточены сведения статистического характера,

а также собраны материалы о регионах, в которых имелись европейские школы.

Помимо указанного источника, определенную ценность представляют также материалы «Denkschrift über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee Teil B. Deutsch – Ostafrika» [5], особенно ведомственная часть, где собраны сведения о развитии преподавания среди европейских детей, количестве учащихся, предметах в этих образовательных учреждениях, а также проблемах, возникших при создании этих типов школьных учреждений. Важную роль при исследовании вопросов, связанных с развитием европейских школ в восточноафриканских колониях Германии, приобретают материалы справочного характера, в первую очередь опубликованные в «Deutsches – Koloniallexikon» [6], а также изданные в Берлине в 1943 году: «Afrika. Handbuch der praktischer Kolonialwissenschaften. Das Schulwesen in Afrika» [7]. В этих справочных материалах есть ценные упоминания о развитии европейских школ в Восточной Африке и мероприятиях губернатора этой колонии по их организации. Интересные сведения о развитии школьного образования среди буров и российских немцев в колониальную эпоху в районе Килиманджаро – Меру дают сводки годовых отчетов Евангелическо-лютеранской миссии [8].

При рассмотрении литературы, непосредственно касающейся проблем развития европейских школ в Восточной Африке, к более насыщенным фактами работам относятся исследования таких немецких ученых, как Э. Цехлина и Э. Руппель, Э. Моритца, Ф. Аншпренгера, Г. Лейзнера, Лотманна, М. Шлюнка, Х. Адик, Г. Колоциг, И. Краузе, В. Арнинга и др. [9].

Проведенный анализ позволяет заключить, что проблема существования и развития европейских школ для буров и российских немцев в колониальных владениях Германии в Восточной Африке специально не разрабатывалась. Между тем спектр проблем и вопросов, связанных с развитием школьного образования в среде детей выходцев из Европы довольно широк и многогранен.

Проблема развития европейских школ для детей колонистов из Европы в восточноафриканских колониях Германии тесно связана с вопросом заселения этой территории. Не все районы Восточной Африки были благоприятны для заселения европейцами из-за климатических условий. В сущности, европейские школы возникли в тех местах, где было сосредоточено европейское население, к числу которого принадлежали буры, греки, российские немцы [10].

В 1905 году европейского населения в Германской Восточной Африке насчитывалось 1879 человек, причем из этого числа было 1453 мужчины, 420 женщин, кроме того, 101 мальчик и 104 девочки [11]. Если рассматривать численность европейского населения по годам, то в 1906 году оно насчитывало уже 2465 человек, причем 1870 мужчин и 595 женщин, кроме того, 222 мальчика и 194 девочки [12].

Благоприятные в климатическом отношении районы для заселения европейцами имелись в горных районах Восточной Африки. К числу таких регионов относился район Килиманджаро – Меру, в частности округ Моши. Бывшее военное поселение Моши впоследствии стало центром ведомственного округа, в состав которого входили участки Килиманджаро, Меру, Ярангу и северный Паре [13]. Появление первых европейских переселенцев в районе Килиманджаро – Меру было обусловлено тем, что регион Узамбары, лежащий ближе к побережью, имел мало места для заселения его европейцами [14].

С 1904 года в трех пунктах расположенных в Меру Энгаре Омотони, Олдонью Самбу и Энгаре Нанюки первоначально селились бурские переселенцы, а затем немцы [15]. Буры составляли значительную часть населения в районе Меру в ведомственном округе Моши [16]. Интересна статистика о государственной принадлежности европейского населения в районе Меру в округе Моши по годам:

Таблица 1

Распределение европейского населения в районе Меру в округе Моши за 1906/ 1907 годы (чел.) [17]

Округ	Имперские немцы	Буры	Российские немцы
Моши	95	214	45

Следующая статистическая таблица свидетельствует о продолжении роста европейского населения в районе Меру в округе Моши.

Таблица 2

Распределение европейского населения в Меру в округе Моши за 1907/1908 годы [18]

Округ	Имперские немцы	Буры	Российские немцы
Моши	134	260	49

Как свидетельствуют статистические данные, большое число переселенцев в районе Килиманджаро – Меру приходится на 1908 год,

в основном, это были буры [19]. К началу 1909 года в этом регионе имелось приблизительно 60 крупных хозяйств, которые в своем владении имели 200 га земли [20]. К концу 1909 года в этом ведомственном округе проживало 800 европейцев [21]. Статистические данные свидетельствуют о росте европейского населения. Именно рост европейского населения в данном регионе способствовал возникновению европейских школ для детей переселенцев в этом регионе.

К другой причине создания европейских школ в колонии следовало бы отнести, прежде всего, то, что в определенных регионах Восточной Африки образовательная работа религиозных миссий была недостаточной, поэтому возникла необходимость создания других образовательных учреждений, непосредственно работающих с контингентом детей европейских переселенцев. Надо отметить, что, в основном, дети переселенцев из Европы, обучающиеся в европейских школах в Восточной Африке, происходили из лютеранских семей, и преподавание в этих школах велось на немецком языке, для этой цели специально направлялись учителя из Германии, а именно из ее протестантских земель [22]. В европейских школах в Восточной Африке велось совместное обучение мальчиков и девочек [23].

Хотя в германских колониальных владениях проводилась политика создания отдельных школ для детей коренного населения и европейцев, реально цели обучения европейских и туземных детей совпадали и были направлены на формирование контингента европейски образованных служащих для колониального управления [24], для работы в местном колониальном аппарате [25].

Создание европейских школ в районе Меру округе Моши, прежде всего, было предпринято для детей бурских переселенцев. Буры в этом регионе появились в результате внутренней африканской миграции, вызванной последствиями англо-бурской войны. Приток буров, а затем и других переселенцев из Европы в колониальные владения Германии в Восточной Африке, безусловно, был в интересах германских колониальных кругов и губернатора этой колонии.

Первая школа для детей бурских переселенцев возникла в северном Меру в местечке Олдонью Самбу в 1906 году. Преподавание в Олдонью Самбу проводилось учителем, который уже раньше проживал в районе Меру [26].

Наряду со школой для буров, в районе Килиманджаро – Меру в 1907 году также была открыта школа и для детей переселенцев российских немцев с Кавказа в поселении Лейдорф [27], где имелось 40 детей различного возраста. Лейдорф представлял из себя типич-

ное немецкое поселение, в котором имелась церковь, магазин, мельница, столярная мастерская [28]. Занятия в школе проходили с марта по октябрь по пять часов в день [29]. Их проводил учитель Вильске [30]. Изучались следующие предметы: Библия, чтение, правописание, счет и пение [31]. Школа в Лейдорфе посещалась не только детьми российских немцев, но и детьми переселенцев – немцев из Палестины.

К началу Первой мировой войны, несмотря на низкий поток переселения европейского населения, в Германской Восточной Африке имелось уже три европейских школы, которые обслуживались пятью учителями и в них обучалось 72 ученика – дети имперских немцев, то есть непосредственно переселенцы из Германии, буров, греков российских и палестинских немцев [32]. Третья европейская школа функционировала в столице Германской Восточной Африки – городе Дар-эс-Саламе.

Преподавание осуществлялось на немецком языке. Более того, основной упор в преподавательской деятельности был направлен на усиленное изучение немецкого языка, для того чтобы после окончания школы выпускник ее мог занять определенное место в колониальной управленческой иерархии. Срок обучения в школах был 2 года [33]. В отличие от колониальных школ для буров в английских колониях, в восточно-африканских колониях сохранялась возможность использования голландско-бурского языка в религиозном предмете [34]. Несмотря на то, что дети бурских переселенцев очень охотно посещали немецкую школу в Олдонью Самбу [35], результаты её работы вызывали скепсис. В материалах колониального ведомства за 1910/1911 год сообщается, что «школа для буров в северном Меру (в Олдонью Самбу) посещалась 15 учениками в возрасте от шести до пятнадцати лет. Как отмечалось в ведомственной части отчета колониального ведомства, большинство учеников из числа бурских детей посещали эту школу регулярно, однако в обучении не наблюдалось каких-либо прогрессивных тенденций, особенно при изучении немецкого языка. Большинство учеников буров имели ошибки в немецкой разговорной речи и в правописании на немецком языке» [36].

Ученики школ для европейских детей составляли лишь 5 процентов от общего числа учеников в германских владениях, тем не менее в 1907–1914 гг. вопрос о системе образования в восточноафриканских колониях Германии, в том числе и об обучении детей европейцев, неоднократно поднимался на заседаниях рейхстага. День-

ги на развитие образовательных учреждений в Германской Восточной Африке выделялись депутатами рейхстага только в том случае, если в парламенте не имелось сомнений в правильности данного мероприятия.

Библиографические ссылки

1. Leusner Hermann: Die Entwicklung des Schulwesens in den deutschen afrikanischen Kolonien, jetzigen Mandatsgebieten, vom Ende Des Weltkrieges bis zur Gegenwart. – Köln, 1938. – S.17.
2. См. Mirbt Carl : Mission und Kolonialpolitik in den deutschen Schutzgebieten. – Tübingen 1910. – S. 122–132; 142–146.
3. См. Jenkins Paul: Was ist eine Missionsgesellschaft?, in: «Kolonien und Missionen. Referate des 3. Internationalen Kolonialgeschichtlichen Symposiums 1993 in Bremen.» (Hrsg.) von Wagner, Wilfried. – Münster, 1994. – S. 441.
4. Die deutsche Schutzgebiete in Afrika und der Südsee. (Hrsg. von Reichs – Kolonialamt). Jahrgänge: 1908/1909; 1910/1911; 1911/1912.
5. Denkschrift über die Entwicklung deutsche Schutzgebiete in Afrika und der Südsee. Teil B. Deutsch – Ostafrika, 1907/1908.
6. Deutsches Kolonial – Lexikon. (Hrsg. von Heinrich Schnee). – Leipzig, 1920.
7. Becker Herbert Theodor: Das Schulwesen in Afrika, in: Afrika. Handbuch der praktischen Kolonialwissenschaft. Band XIII/2. – Berlin, 1943.
8. Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig (1907). – Leipzig, 1908.
9. Ansprenger Franz : Schulpolitik in Deutsch – Ostafrika, in: Studien zur Geschichte des deutschen Kolonialismus in Afrika. Festschrift zum 60. Geburtstag von Peter Sebald. (Hrsg.) von Heine P./ van der Heyden, Ulrich. – Pfaffenweiler, 1995; Moritz Eduard: Das Schulwesen in den deutschen Kolonien, in: Kolonien. Bücherei Deutscher Wille. Bd. 3. – Berlin, 1927; Leusner Hermann: Die Entwicklung des Schulwesens in den deutschen afrikanischen Kolonien, jetzigen Mandatsgebieten, vom Ende Des Weltkrieges bis zur Gegenwart. – Köln, 1938; Lottmann: Die Schule in unsere Kolonien, in : «Koloniale Abhandlungen», Heft 2 (1907); Schlunk, Martin: Die Schulwesen in den deutschen Schutzgebieten. – Hamburg, 1914; Adick, Christel/Mehret, Wolfgang: Deutsche Missions und Kolonialpädagogik in Dokumenten. <Eine kommentierte Quellensammlung aus dem Archivbeständen deutschsprachiger Archive 1884–1914>. Frankfurt am Main/ London, 2001; Kolozig, Gudrun: Das Erziehungswesen in Tansania. Historische Entwicklung und Emanzipation von der kolonialen Vergangenheit. – Saarbrücken, 1978; Moritz, Eduard: Das Schulwesen in Deutsch – Südwestafrika. – Berlin, 1914; Zechlin, Egmont/Ruppel, Edith: Volksdeutsche Siedlungsversuche in Deutsch – Ostafrika. – Leipzig, 1944; Krause Ingo Till: Koloniale Schuldflüge? Die Schulpolitik in den

afrikanischen Kolonien Deutschlands und Britanniens im Vergleich. – Hamburg, 2007; Arning Wilhelm: Deutsch – Ostafrika. Gestern und heute. – Berlin, 1943.

10. См. Moritz Eduard: Das Schulwesen in den deutschen Kolonien, in: Kolonien. Bücherei Deutscher Wille. Bd. 3. – Berlin, 1927. – S. 35.

11. Deutscher Kolonial – Kalender und statistisches Handbuch für das Jahr 1907. (Hrsg.) Meineke, Gustav. – Berlin, 1907. – S. 57.

12. Deutscher Kolonial – Kalender und statistisches Handbuch für das Jahr 1908. (Hrsg.) Meineke, Gustav. Berlin, 1908. – S. 59.

13. См. Meyer Hans: Das deutsche Kolonialreich. Eine Länderkunde des deutschen Schutzgebiete. Bd. I. Ostafrika und Kamerun. – Leipzig/Wien, 1909. – S. 239.

14. Там же, с. 239.

15. Deutsches Kolonial – Lexikon. (Hrsg.) Schnee, Heinrich. Bd. II. – Leipzig 1920. – S. 550.

16. Leu A. Die Siedlungen am Meru. (Deutsch – Ostafrika), in: «Schriften zur Förderung der inneren Kolonisation», Heft 13. – Berlin, 1912. – S.1.

17. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1906/1907. Teil B. Deutsch – Ostafrika. – Berlin, 1908. – S. 59.

18. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. – Berlin, 1909. – S. 71.

19. Weigt Ernst: Die Kolonisation Kenias. – Leipzig, 1932. – S. 71–72.

20. См. Meyer Hans, S. 240.

21. См. Meyer Hans, S. 239.

22. Leusner Hermann: Die Entwicklung des Schulwesens in den deutschen afrikanischen Kolonien, jetzigen Mandatsgebieten, vom Ende Des Weltkrieges bis zur Gegenwart. – Köln, 1938. – S. 32–35.

23. Deutsches Kolonial – Lexikon. (Hrsg.) Schnee, Heinrich. Bd. II. – Leipzig, 1920. – S. 472–473. или Leusner Hermann: Die Entwicklung des Schulwesens in den deutschen afrikanischen Kolonien, jetzigen Mandatsgebieten, vom Ende Des Weltkrieges bis zur Gegenwart. – Köln, 1938. – S. 33.

24. Kolozig Gudrun: Das Erziehungswesen in Tansania. Historische Entwicklung und Emanzipation von der kolonialen Vergangenheit. – Saarbrücken, 1978. – S. 65.

25. Krause Jürgen/Treml, Alfred K.: Kulturkontakt anno dazumal: Deutsche Kolonialschulen in Afrika und Asien. Bilder aus der Geschichte interkultureller Erziehung. – Hamburg, 1999. – S. 42.

26. [http://www // hs-chumacher.de/ html / kirchen_missions_und_schulw.html](http://www.hs-chumacher.de/html/kirchen_missions_und_schulw.html).

27. Поселение российских немцев с Кавказа было организовано Восточно-африканским переселенческим комитетом. Переселенческая деревня была названа Лейддорф в честь организатора и руководителя Августа Лейе. Сегодня это поселение называется Леранга или Нграе Серо.

28. Leu A. Die Siedlungen am Merk. (Deutsch – Ostafrika), in: «Schriften zur Förderung der inneren Kolonisation», Heft 13. – Berlin, 1912. – S.1.

29. Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig (1907). – Leipzig, 1908. – S. 82.

30. Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig (1907). – Leipzig, 1908. – S. 82.

31. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. – Berlin, 1909. – S. 10.

32. Schlunk Martin: Die Schulwesen in den deutschen Schutzgebieten. – Hamburg, 1914. – S. 23–24.

33. «Der Burenfreund». – № 16. – (1902). – S. 319.

34. Adick, Christel/Mehnret, Wolfgang, S. 89.

35. Zechlin Egmont/ Ruppel, Edith: Volksdeutsche Siedlungsversuche in Deutsch – Ostafrika. – Leipzig, 1944. – S. 42.

36. Die deutsche Schutzgebiete in Afrika und Südsee 1910/1911. Amtliche Jahresberichte. (Hrsg. Reichskolonialamt). – Berlin, 1912. – S.10.

Надійшла до редколегії 13.02.2012

УДК 94 (477+475): 070 »1934»

А. Г. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛЬСЬКА УКРАЇНОМОВНА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1934 р.

Опубліковано матеріали з фонду Комуністичної партії Західної України, які присвячені голоду у Радянській Україні 1934–1935 рр.

Ключові слова: Польща, преса, Україна, СРСР, голод.

Опубликованы материалы из фонда Коммунистической партии Западной Украины, посвященные голоду в Советской Украине 1934–1935 гг.

Ключевые слова: Польша, пресса, Украина, СССР, голод.

The materials from the Foundation of the Communist Party of Western Ukraine dedicated to the famine in Soviet Ukraine 1934–1935 are published.

Key words: Poland, the press, Ukraine, USSR, famine.

29. Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig (1907). – Leipzig, 1908. – S. 82.

30. Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig (1907). – Leipzig, 1908. – S. 82.

31. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. – Berlin, 1909. – S. 10.

32. Schlunk Martin: Die Schulwesen in den deutschen Schutzgebieten. – Hamburg, 1914. – S. 23–24.

33. «Der Burenfreund». – № 16. – (1902). – S. 319.

34. Adick, Christel/Mehnret, Wolfgang, S. 89.

35. Zechlin Egmont/ Ruppel, Edith: Volksdeutsche Siedlungsversuche in Deutsch – Ostafrika. – Leipzig, 1944. – S. 42.

36. Die deutsche Schutzgebiete in Afrika und Südsee 1910/1911. Amtliche Jahresberichte. (Hrsg. Reichskolonialamt). – Berlin, 1912. – S.10.

Надійшла до редколегії 13.02.2012

УДК 94 (477+475): 070 »1934»

А. Г. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛЬСЬКА УКРАЇНОМОВНА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1934 р.

Опубліковано матеріали з фонду Комуністичної партії Західної України, які присвячені голоду у Радянській Україні 1934–1935 рр.

Ключові слова: Польща, преса, Україна, СРСР, голод.

Опубликованы материалы из фонда Коммунистической партии Западной Украины, посвященные голоду в Советской Украине 1934–1935 гг.

Ключевые слова: Польша, пресса, Украина, СССР, голод.

The materials from the Foundation of the Communist Party of Western Ukraine dedicated to the famine in Soviet Ukraine 1934–1935 are published.

Key words: Poland, the press, Ukraine, USSR, famine.

Es werden Unterlagen aus dem Aktenbestand der Kommunistischen Partei der Westukraine veröffentlicht, die dem Hunger von 1934-1935 in der Sowjetukraine gewidmet sind.

Schlagwörter: Polen, Presse, Ukraine, USSR, Hunger.

Історія СРСР у 30-х рр. ХХ ст. є однією з драматичних сторінок східноєвропейського простору, якій присвячено сотні наукових публікацій та розвідок. Однією з найбільш популярних дослідницьких тем є історія колгоспного ладу, особливо його початковий період, який пов'язаний з голодомором 1932–1933 рр. Значно менше уваги приділяється голоду 1934–1935 рр., що пов'язано з меншими масштабами у порівнянні з попереднім. Дослідження у цій сфері здійснюються Н. Романець [2] та Р. Круциком [1]. Н. Романець зазначає, що головною причиною голоду стали складні погодні умови, через які південні регіони України втратили значну частину врожаю. Щоб забезпечити запланований валовий збір зерна, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали Україну додатково засіяти пізніми зерновими культурами 900 тис. гектарів і виділили для цього насіннєву позику розміром 22,5 тонн. Важливим фактором, який поряд з посухою зумовив низьку врожайність зернових культур, був примітивний рівень агротехніки у більшості колективних об'єднань республіки. Колективні господарства, як правило, не дотримувалися правильних сівобігів, погано обробляли землю й посіви [2].

Запропоновані для розгляду матеріали зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді № 1. Оп. 2., Комуністична партія Західної України, де у справі 6435 «Західно-Українські буржуазні газети про «голод» на Радянській Україні» містяться виписки газетних статей про голод в Україні. В основному, це матеріали польської україномовної преси, які передруковували статті іноземних видань стосовно голоду в Україні. Підбірка цих матеріалів дозволяє створити уявлення про те, наскільки західноєвропейська громадськість була проінформована стосовно ситуації в Україні, Криму, Кавказі. До того ж у цих статтях міститься інформація стосовно голодомору 1932–1933 рр., про проблеми визначення кількості жертв. Автором було збережено мову документів в оригіналі.

Ст. 52. «На Україні вимерло мільйони людей» // Новий час 16.VI.1934 р.

Кореспонденція Антикомінтернів надає, що на Україні вимерло мільйони людей з голоду. Точну цифру більшовики навмисно за-

кривають. Лише завдяки добрим жнивам Москві вдалось задержати більшовицьку владу. Однак через брак тягла засіви не відбудуться, так як би того не було треба, а посуха та саранча все донизує до решти. Новий голод загрожує Україні, Кавказу та Криму. «Новий час» часто публікують автентичні дописи про положення, з яких видно як в дійсності переживає Україна.

Ст. 53. «Україні знов загрожує голод» // Тризуб 17.XI.1934 р.

Україна перед новою катастрофою. – Знову загрожує голод і цього разу з тим не криються самі окупанти.

Ст. 54. «Час вдарити на Гвалт» // Тризуб 1934.

Комітети допомоги голодним України засновані того року повсюду українцями, а подекуди й чужинцями повинні як найшвидше і як-найповажніше спинитися над становищем наших земляків.

Ст. 55. Село на Радянській Україні. Як заводили силоміць колгоспи. Бунти. Хто верховодить // Діло 16.VI. 1934 р.

У 30 р. по всій Україні було 54 % колгоспів. На початку великого посту в Україні, Сибіру, Кубані пішли бунти, робили це самі жінки, почали самовільно розбирати свій вектор в колгоспах. Армія ГПУ, що була переодіта в цивільне терпеливо чекала поки не втихне бунт.

Як усе утихло та розпочались масові арешти. Цілі дві неділі автомобілі та фіри возили нещасних селян до станцій за планом. Людей як оселедців набивали в багаж, ні води, ні їди і аж Вологди.

Люди вже не противляться колгоспу, здались на ласку більшовиків. Розпочалась побудова колгоспів з гору. Присилали землемірів до кожного колгоспу, на це партія змобілізувала 25 тис. робітників. Фабрики виділяли, зрозуміло, не ліпших, а п'яниць, злодіїв, ворів.

Ст. 56. Про голод на Україні каже про це американський журналіст // Діло 18.VI. 1934 р.

Чемберлін обчислює далі на підставі урядових світських джерел, що за рік вигинуло з голоду і наслідків голоду від 4- до 5 млн. населення. Сама радянська влада визнає, що на околицях де не було достачі в поживі «вигинуло» біля 10 % населення. Далеко більший % смертності мали околиці віддалені від залізниць каже Чемберлін.

Совітська держава, яка разом з іншими придержувала пакту Келього, відкриває війну, як засіб боротьби у державній політиці. Веде війну класову в жорстокий спосіб проти свого селянства, вживаючи голод, як засіб боротьби в нечуваний досі спосіб і в нечуваних розмірах.

Ст. 55. Полишили селянство на голодну смерть. // Діло 11.VIII.1934 р.

Українське бюро Женева.

Жахливе свідоцтво вбогості виставляє пан Косіор «плановій» більшовицькій господарці, визначаючи, що при ній затрачується щороку сотки мільйонів збіжжя. Боротьба з розтяганням збіжжя до якої закликає Косіор – це боротьба проти Українського народу, селянина, що хоче щось заховати, щоб пережити зиму.

Ст. 56. Повна безнадійність будь-чого // Діло 22.III.1934 р. Швайцарський часопис про положення в Україні.

Офіційний орган Швайцарського Союзу «Дер Бунд» дня 11 березня цього року, помістив велику статтю варшавського кореспондента «Російська дійсність» говорить, що положення селян є гіршим ніж міщан. Великі норми хлібозаготівлі не виконуються, бо була непогода «неврожай», хоча по Чорноморських округах хліба бракувати не могло. Загибло не 6 мільйонів, як подає Радянський уряд, а меншій мірі 15 млн.

Мій товариш Мусів часто їздити до Харкова. В очі, щодня кидалась картина: в досвітні години на тротуарах лежало кілька трупів селян від голоду. Дружина товариша їздила пів року тому до Криму через пусті села та хутори, населення яких вимерло або потікало в далеку Росію.

На минулорічні жнива в Україні мобілізовано всіх робітників з промислових округ. Мій товариш «відповідальний технічний працівник» теж змобілізований. Працював від 12 липня по 6 серпня в день давали 300 гр. хліба та тричі в день ситу юшку.

Ст. 57. Український допомоговий комітет у Лондоні // Діло 15.III. 1934 р.

На сходинах англійських представників гуманітарних організацій 29 вересня 1933 року, обговорено справу заслухати в Лондоні допомогу комітету голодуючих на Україні. На сходах присутні гості з Буковини, сенатор В. Залозецький і посол Ю. Сербітюк члени управи допомогового комітету, який працює в Румунії. Комітет розпочав акцію на збирання грошей для пересилки для голодуючих на Україні і в інших землях СРСР. Комітет розіслав свої заклики в Англії на складання жертв для голодуючих. Цей заклик підписали лорд Дінсон, посол Ф. Лулін-Джовнс, посолка Елеонор Ратстовн, суддя

Сесіль Сепмен, полковник Сесіль Л. Естрейндж Мальон, професор Р. В. Сітон-Ватсон.

Скарбник: пані Крісті, яка в 1921 році вела рятівну акцію на Кавказі.

Ст. 58. З голодного більшовицького краю // Діло 2.V.1934 р.

С. Немирінці має 700 душ. Лише 5 виголоднілих родин. У сусідньому селі 3300, а померло 1900.

Ст. 59. Нова голодова катастрофа на Україні // Діло 19.IV.1934 р. Укрбюро Женева.

Страшний голод на Волгі 12 років тому, викликав фатальний збіг обставин, аніж більшовицька політика уряду.

Ст. 62. На Україні вмерло з голоду 140 тисяч німців // Діло VII.1934 р.

Загальні підрахунки голоду на Україні і Кавказі вказують 10 млн. осіб за даними більшовиків.

Часопис Союзу німецьких національних груп в Європі «Націонун Штат» (зшиток за січень цього року) підрахував кількість німців, що загинули в різних катастрофах у більшовиків. З німців у Росії мешкає уже [незрозуміле слово], яких 360 тисяч на Україні, заселених в багнях і бараках Російської Волині 45 тисяч німців, яких важко охопити державною адміністрацією й методами праці загинуло з голоду яких 4 %. Те саме можна сказати про округу Корестня. Багато більші втрати 70 тисяч німців, що живе біля Одеси. Округи Маріуполя, Миколаїва і Мелітополя, що мають 100 тисяч німців, занотовують втрати 10 %. Тут вимерло або виляндрували цілі села. В Донбасі голодують менше. У 12 тисяч німців в Артемівському округу загинуло 5 %. В Криму сильний голод в Семфіропольській і Діянковській округі. В цих округах 5 літ назад жило 25 тисяч німців. У великих селах сьогодні можна знайти ледве 15 тисяч німців.

Автор цього звіту Ф. Ексіль робить висновки, що в 1933 році загинуло від голоду 140 тисяч німців.

Американський журналіст про голод на Україні // Діло 11.III.1934 р. Укрбюро Лондон.

Збіжжя на полях... В це не хочеться вірити і це в країні, де від голоду гинуть люди.

Ст. 64. Я бачив сам почорніле збіжжя. Траплялося, їдеш день, а на околицях незібране збіжжя, лише зрідка шматки поля де збіжжя зібрано.

Це тому що багато селян вмерло або їх вивезли минулої весни, пояснювали мені, коли я розпитував. Прислані робітники з міста не вміли збирати зерно, вони були голодні, теж мерли з голоду, не вистачало коней «колективне господарство це повна невдача»

Ст. 65. В англійській палаті послів запитують про голод в Світському Союзі // Новий час 19.VII.1934 р.

Дня 5 цього місяця запитав посол сер Валдрон Смитерс секретаря справ закордонних сер Джона Саймона, чи він має якусь інформацію про економічну ситуацію в Світському Союзі і яку величину набув голод за останні 20 місяців? Сер Вільям Дейвісон запитав того самого дня міністра торгівлі скільки тон поживи вивезено з СРСР протягом останнього року. З відповіді довідуємось, що у минулому році вивезено 748.248 метричних тон пшениці, 567.094 метричних тон ячменю и 37.205 метричних тон масла.

Перед новою голодною катастрофою на Україні. У червні 12 липня цього року в архієпископській палаті у Відні відбулось під проводом кардинала д-ра Теодора Інніцера засідання міжнародного комітету з допомоги голодуючим СРСР.

16–17 грудня 1933 року в архієпископській палаті у Відні відбулась міжконфесійна і міжнародна конференція при участі представників усіх організацій. На нараді ствердили, що перед жнивими 1933 року мільйони невинних людей померли з голоду, а розмірно – добрі жнива могли принести лише хвилию полегшення.

Цього року велика посуха принесла великий удар і по СРСР.

Ст. 67. Боротьба за хліб на Світській Україні // Новий час 25.VIII. 1934 р.

«Дейлі телеграф» що у ПД Україні посилилась боротьба між владою, що забирає збіжжя. Колгоспникам, що беруть участь у жнивях дають 10 % збору. В багатьох колгоспах замість машин видно лише у полі коси.

Ст. 69. Занепад хліборобства в совітах // Новий час 3.VIII.1934 р.

Під такою назвою з'являється в «Журналь де Женев» стаття редактора Бріке. Урожай 33 року був відносно добрий, але втрати величезні Косіор у «правді» зазначає, що втрати жнив 30 %.

Ст. 69. Паліята Льордів обговорює справу голоду на Україні // Діло 8.VIII.1934 р.

25 липня цього року відбулось в англійській палаті Льордів довша дебата присвячена положенню в совітах та голоду в Україні.

Льорд Чарнвуд запитав до уряду чи має той якусь інформацію, щоб заперечити голод в СРСР? Він заявив, що у 1933 році від голоду біло померло не менше 3 мільйонів чоловік і це досить, щоб зацікавити культурний світ.

Архиєпископ з кентербери підтвердив слова лорда. Лорд Денбі говорив про Україну про стан духовенств від голоду, зауважуючи, що бачив знімки положення вкраю. Згадав він про резолюції які недавно були внесені в Американському конгресі конгресменом Гемільтоном Фішом, про положення на СРСР та про число людей, які загину з голоду 1932–1933 рр.

Льорду Стенговн (з уряду) підсекретар закордонних справ сказав, що уряд з Його королівської величності знає про положення на Україні.

Ст. 70. Жахливий злочин Московської більшовицької системи // Громадський голос 28.VII.1934 р.

Вістники про навмисне виголодження великої України доходять до Європейських політиків і викликають велике враження з приводу варварства...

В англійському парламенті прийшли до висновків, що вивезених продуктів з СРСР вистачить, щоб не вмерти ні одному Українцеві.

Ст. 71. Що про це говорять в англійській палаті лордів // Укрбюро Лондон. Нова зоря 9.VIII.1934 р.

Підтвердили про свою освіченість з приводу голоду 25. VII.1934 р.

Ст. 72. Перед новим голодом на Україні // Громадський голос 28.VIII.1934 р.

Др Е. Аменде, що приїхав з СРСР до Америки зазначав, що на Україні вимерла з голоду велика кількість населення.

Ст. 72. Велика Україна перед новим голодом // Хліборобський шлях 22.VII.1934 р.

Ст. 72. В «Таймс» д-р Аменде секретар між віросповідного комітету допомоги голодуючим СРСР, що минулого року в СРСР 10 мільйонів людей померло з голоду.

Ст. 74. В Україні // Українська Нива 23.VII.1934 р.

Посуха навістила більшість районів Вінницької, Чернігівської, Дніпропетровської, Одеської областей України, Азово-Чорноморський край, Крим та інші райони. Більшість засівів і сіно-

косів пропала. 36 % озимих вимерзли й висохли. Найбільше терплять Одеса і Харківські райони.

Отже, представлені до розгляду матеріали відображають погляд закордонної преси на події у СРСР, особливо в Україні. Діапазон питань, який піднімався у пресі, був дуже широким. Одне з найбільш гострих питань, що турбує журналістів, це причини голоду, до яких відносять як природно-кліматичні умови, так і аграрну політику СРСР, зокрема голод 1932–1933 рр. Не менш дискусійним питанням і до сьогодні є питання кількості жертв голоду 1932–1933 рр. Висунуті авторами версії з цього питання є не обґрунтовані, вони апелюють до даних, наданих радянським урядом, і через недовіру до них висувають власні припущення, видаючи це за реальні цифри. Зауважено, що для збору зерна присилали робітників з міста, які не мали навиків у сільськогосподарській справі, тому продуктивність праці жнивучих була невисокою. Загроза нового голоду викликала занепокоєння світової громади, але інформацію стосовно офіційної позиції західних держав не було наведено.

Бібліографічні посилання

1. Круцик Р. Виступ Р. Круцика на науковій конференції у Вінниці. Голод 1932–33 рр у народній пам'яті і архівних документах. – Електронний ресурс: <http://www.history.lv-fr.net/article.php?id=961>

2. Романець Н. Голод 1934–1935 рр. і репресії // Український історичний збірник. – Вип. 14. – 2011. – Ст. 138–151.

Надійшла до редколегії 5.03.2012

УДК 94 (47) – 054.72 «1917/1939»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ КОЗАЧОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ (1917–1939 рр.)

Розглянуто особливості адаптації козачої студентської молоді до еміграції в Європі міжвоєнного періоду. На основі періодики та матеріалів особис-

косів пропала. 36 % озимих вимерзли й висушли. Найбільше терплять Одеса і Харківські райони.

Отже, представлені до розгляду матеріали відображають погляд закордонної преси на події у СРСР, особливо Україні. Діапазон питань, який піднімався у пресі, був дуже широким. Одне з найбільш гострих питань, що турбує журналістів, це причини голоду, до яких відносять як природно-кліматичні умови, так і аграрну політику СРСР, зокрема голод 1932–1933 рр. Не менш дискусійним питанням і до сьогодні є питання кількості жертв голоду 1932–1933 рр. Висунуті авторами версії з цього питання є не обґрунтовані, вони апелюють до даних, наданих радянським урядом, і через недовіру до них висувають власні припущення, видаючи це за реальні цифри. Зауважено, що для збору зерна присилали робітників з міста, які не мали навиків у сільськогосподарській справі, тому продуктивність праці жнивуючих була невисокою. Загроза нового голоду викликала занепокоєння світової громади, але інформацію стосовно офіційної позиції західних держав не було наведено.

Бібліографічні посилання

1. Круцик Р. Виступ Р. Круцика на науковій конференції у Вінниці. Голод 1932–33 рр у народній пам'яті і архівних документах. – Електронний ресурс: <http://www.history.lv-fr.net/article.php?id=961>

2. Романець Н. Голод 1934–1935 рр. і репресії // Український історичний збірник. – Вип. 14. – 2011. – Ст. 138–151.

Надійшла до редколегії 5.03.2012

УДК 94 (47) – 054.72 «1917/1939»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ КОЗАЧОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ (1917–1939 рр.)

Розглянуто особливості адаптації козачої студентської молоді до еміграції в Європі міжвоєнного періоду. На основі періодики та матеріалів особис-

того походження здійснено спробу розкрити феномен еміграції з точки зору нових отриманих можливостей.

Ключові слова: студентство, козак, еміграція, адаптація, Європа.

Рассмотрены особенности адаптации казачьей студенческой молодежи к эмиграции в Европе межвоенного периода. На основании периодики и материалов личного происхождения осуществлена попытка раскрыть феномен эмиграции с точки зрения вновь полученных возможностей.

Ключевые слова: студентство, казак, эмиграция, адаптация, Европа.

The special features of Cossacks' students' youth adaptation to the emigration in Europe during interwar period are examined. On the base of the periodicals and personal materials the attempt to show the phenomenon of emigration as new possibilities is done.

Key words: students, Cossack, emigration, adaptation, Europe.

Im Mittelpunkt des Beitrags stehen die Besonderheiten der Anpassung der studentischen Jugend aus dem Kosakenmilieu an die Exilbedingungen in Europa der Zwischenkriegszeit. Anhand der Periodika und Unterlagen aus persönlichen Nachlässen wird der Versuch unternommen, das Phänomen des Exils in Bezug auf die sich neu erschließenden Möglichkeiten betrachtet

Schlagwörter: Studentenschaft, Kosake, Exil, Anpassung, Europa.

Для сучасного українського соціуму актуальною є проблема «втечі мізків» за кордон. Якою не була б негативна реакція на це явище уряду та патріотично налаштованих співвітчизників, воно має місце. Все частіше завдяки стипендіям та дослідницьким грантам за кордон виїжджає талановите студентство, намагаючись там «затриматись» після навчання. Оскільки осідання значного його відсотка за кордоном є неминучим, суспільної актуальності набуває дослідження історичного досвіду адаптації студентства до умов еміграції.

Наукова актуальність нашої розвідки зумовлюється можливістю висвітлення малодослідженого аспекту адаптації російської еміграції першої післяреволюційної хвилі в Європі. На даний момент ми можемо констатувати домінування робіт узагальнюючого характеру у дослідженні російської еміграції. Аналіз адаптації окремих вікових, професійних, майнових категорій емігрантів є набагато рідшим явищем. У поле зору дослідників потрапляють історія офіцерства у вигнанні [1; 5], історія наукової та творчої еміграції [6; 16], останнім часом – історія дитинства [7; 17; 18], але поза увагою науковців часто залишається одна з наймобільніших груп еміграції, а саме студентська молодь. Або ж до вивчення історії адаптації цієї категорії звертаються з точки зору її участі у політичному житті вигнання, зо-

крема, у формуванні младороської течії [8; 9; 10; 15]. Ця група вже мала певне своє бачення Росії, і разом із тим не була законсервованою щодо сприйняття нового у країнах розсіяння. Особливий інтерес становить козака студентська молодь, група, яка осягала окремішність від населення як країн-реципієнтів, так і великоросійської компоненти біженства.

Тож метою даної розвідки є дослідження особливостей адаптації козачої емігрантської студентської молоді до умов європейських держав у період між двома світовими війнами.

Спільною проблемою для козачої та загальноросійської еміграції був її розкол на політичні табори, які перебували у постійному протистоянні. Але якщо для емігрантів-росіян головна лінія розколу намічалася щодо питання про політичний лад у відновленій Росії – монархія чи республіка, та способу його визначення – в еміграції чи після триумфального повернення на Батьківщину, – то для козацтва найбільш важливим питанням був статус їхніх областей у майбутній Російській державі. Відповідно, козачий табір розколовся на самостійників та неподільців. Та цей розкол, попри значний вплив на адаптацію козацтва (адже політичні погляди в еміграції визначали можливість отримувати допомогу та підтримку від конкретних організацій, які також себе позиціонували у руслі самостійництва чи неподільства), не перекреслював загальнокозачу ідентичність. Козака преса 1920–1930-х рр., незалежно від своїх політичних уподобань, завжди підкреслює заслуги козацтва перед Батьківщиною. Тільки якщо у випадку прихильності редакції до справи відновлення «єдиної та неподільної» просто розповідається про «славні подвиги предків» [11; 13; 14], то у «вільній» пресі до цих розповідей додається розчарування від того, що то була лише служба, не оцінена престолом [2].

Потрапляючи в іншорідне середовище (причому, як чуже часто сприймалось не лише оточення народу-автохтону у країні розсіяння, а й оточення загальноросійської еміграції), козаки намагалися відокремитися від нього, створивши станиці і хутори [3]. Не була винятком і козака молодь, яка навчалася у середніх та вищих навчальних закладах [19].

Яскравий приклад являє собою станиця Разинська, створена у Шуменській російській гімназії у Болгарії. До 20 жовтня 1922 р. у гімназії був незначний відсоток козаків: донців – 22, кубанців – 5, терців – 2, уральців – 1. Але число козаків-гімназистів поповнилось за рахунок 60 кадетів, які прибули з Варни з Донського корпусу (раніше він знаходився у Єгипті, але перевезення його на Балкани су-

проводжувалося реорганізацією – частина кадетів потрапила до британської школи для хлопчиків у Бук-Дере, частина – до вже згадуваної Шуменської гімназії). Негативний погляд на кадетів, що прибули, з боку решти учнів як на «іноземців», антисанітарія на іподромі, де їм одразу довелося жити, дали поштовх до козачого єднання. Приводом до утворення козачої станиці стала відмова літературно-художнього гуртка гімназії публікувати у журналі «Зелений шум» вірші колишніх кадетів. Станиця була організована таємно без відома керівництва гімназії 1 листопада 1922 р. (через 10 днів після прибуття нової партії донців!). На першому ж засіданні було прийнято рішення видавати журнал «Казак на чужбині» та організувати хор. Добитися ж визнання станиці керівництвом гімназії навіть через впливового генерала С. Соколова не вдалося. Директор заборонив будь-які козачі організації, а щодо видання періодики – то дозволив лише видання альманаху, а не журналу. Ініціативу директора підтримав козачий уряд у особі генерала Черячукіна, колишнього керівника Донського корпусу. Тоді станиця перейшла на «підпільну діяльність», зібрання були таємними, за десятками, щоб не викликати підозр, станичники скидалися на загальні потреби по 5 левів щомісяця, маючи від своїх урядів тимчасову допомогу у 50 левів. Станичникам вдалося видати 4 номери запланованого альманаху, навіть за умови скорочення коштів, що складала допомогу від уряду, вдвічі. Автори «Нарису історії станиці Разинської», виданого на річницю її існування, підкреслювали, що станиця не існувала як політичне утворення, а лише як дружня козача родина. Тобто на чужині козаки перш за все прагли зберігти свою «козачу спайку», а питання політичного характеру відкладалися, як такі, що можуть розділити і без того розколоту еміграцію [27, арк. 8–26].

Як бачимо, за свідченням авторів вже згаданого «Нарису...», утворення станиці Разинської було реакцією козаків на конфлікт із великоросійським компонентом еміграції. Власне, до таких радикальних тверджень, які можуть призвести до висновків про дискримінацію козацтва, треба ставитись дуже критично. Згадки про «нелюб до козаків» є лише у козачих джерелах. І ці свідчення можна трактувати по-різному. Так, чи варто зводити негативне ставлення підлітків із гімназії до «новачків» кадетів до національного протистояння? Скоріш за все, конфлікт мав побутовий характер, традиційний для замкненого суспільства (більшість гімназистів жила в інтернаті), яке проводить своєрідні «ініціації» будь-кому з новачків, той, хто її не пройшов, вважається тимчасово «чужим». Таке явище

мало місце в імперську добу в Росії, було перенесено в еміграцію, і навряд чи ми помилимося, якщо будемо стверджувати, що воно має місце і у сучасних навчальних закладах, тим паче «зачиненого» типу. Мудрою була відповідь генерала Черячукіна на звернення та скарги козачат: «В тому, що вас називають іноземцями нема нічого дивного, ви приїхали пізніше і з Єгипту. Мене також називають «єгиптянином». Не засмучуйте директора негідними виступами, не потрібно у гімназії, та в Болгарії станицею... Залиште організувати станицю і засядьте за книгу. І тоді ви зробите для Дону більше користі, ніж утворенням непотрібної станиці...» [27, арк. 12]. Реакцію директора гімназії у Шумені щодо заборони станиці також можна пояснити з позиції небажання розхитувати дисципліну у закладі і створювати угруповання, які лише перешкоджатимуть єдності всіх учнів гімназії, подовжать термін «первинної адаптації» козачат до нових умов.

Створення станиць і хуторів, попри те, що воно було характерним виключно для козачої молоді (традиційна форма об'єднання для цієї соціальної категорії), було проявом загальноемігрантської тенденції до політизації молоді. У подібний спосіб емігранти намагалися подолати «завмирання» життя, створюючи ілюзію активної діяльності, до якої вони звикли на фронті.

Подібний же приклад дискримінації козачої молоді, який можна пояснити побутовими проблемами, а не національним протистоянням, наводить газета «Вольное казачество». Певно, до таких трактувань редакторів зобов'язувала їх орієнтація на відокремлення від Росії. Зокрема, в газеті часто наголошується на тому факті, що Кримський кадетський корпус був влаштований при евакуації з Криму на кораблі комфортніше, ніж Донський, кадети були вдягнені також краще («некозацькі» джерела ж згадують про одяг кримчан як шинель на голе тіло). А під час стоянки у Константинополі один із офіцерів Кримського кадетського корпусу намагався переконати представника французької адміністрації передати хліб не Донському, а Кримському корпусу, мотивуючи це тим, що донці – «дикуни», навіть наводячи аргумент – козачата були одягнені у папахи, що надавало їм справді екзотичного вигляду [4]. Знову ж таки, у цьому випадку мали місце не тільки і не стільки національні тертя, а бажання вирішити нагальну проблему – забезпечити саме свій корпус продовольством, а для цього корпусний офіцер кримчан і використав стереотипи, що існували у французів щодо козацтва ще з часів російської кампанії проти Наполеона.

Разом із тим наявність двох таборів, які протистояли один одному, у козацій еміграції – неподільців та самостійників, дозволяла окремим представникам молоді, яка здобувала освіту, «маневрувати» у пошуку кращих спонсорів свого навчання, переходячи на позиції тієї організації, яка забезпечувала стипендією. «Плаваюча» ідентичність козацького учнівства та студентства співпала з «боротьбою за душі» між самостійницькою та проросійською компонентою еміграції. Мобільна молодь часто змінювала свою приналежність до того чи іншого табору залежно від матеріальних вигід, які він міг запропонувати.

Один із авторів «Вольного казачества» Ш. Балінов називає такі переходи із табору у табір «сезонними переконаннями», із прикрістю підсумовуючи практики деяких козаків: «хамелеонство – реалізм нашого часу» [4].

Багатий матеріал для ілюстрації «сезонних переконань» містить фонд 3968: «Управа громади кубанців у Чехословаччині» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління у м. Києві, зокрема, численні особові справи кубанців. У них зберігаються заяви про допомогу, автобіографії, документи, що підтверджують рівень освіти, деякі біографічні дані, матеріальний стан та стан здоров'я тощо. Відомо, що Рада кубанців стояла на проукраїнських позиціях, а відповідно, логічним було припущення тих, хто звертався до організації про підтримку, що пріоритет щодо допомоги віддається тим, хто виявляє себе українцем. Тому і зустрічаємо у кубанців, які пройшли повний шлях російських добровольців, спроби писати заяви українською. Ці заяви містять числені орфографічні помилки, русизми, що дає зрозуміти, що авторам українська не є рідною, вони лише підлаштовуються під ситуацію, пишуть тією мовою, яку від них хочуть почути в організації [29–41].

Так до Української господарської академії у Подебрадах вступає кубанець М. Карпов. Його справа – одна із тих, що демонструють поступову «українізацію». Біографія у нього є типовою для учасника білого руху. Народився 2 квітня 1900 р. в станиці Іванівській. У 1908 р. вступив до початкової школи, у 1912–1919 рр. навчався в Іванівському реальному училищі. В 1920 р. вступив до Олексіївського військового училища, з ним у березні 1920 р. виступив у чорноморський похід. У липні – серпні 1920 р. він брав участь у десанті на Кубань. 12 листопада 1920 р. разом із училищем прибув на Лемнос. 5 вересня 1921 р. із своїми бойовими товаришами М. Карпов був переведений до Болгарії до Тирново-Сеймана. У 1922 р. по закінченні училища здобув звання хорунжого. Далі заробляв на життя фізич-

ною працею, аж поки 26 вересня 1923 р. за навчальною візою правління Громади Кубанців не прибув до Праги [37].

Ще один приклад біографії людини із «сезонними переконаннями» відображено в анкеті для вступаючого до Празького політехнікуму Г. Капніна. Народився він у Катеринодарі у сім'ї службовця, де і проживав безвиїзно до 1919 р. З 1910 по 1919 рр. навчався у Катеринодарській чоловічій гімназії. У 1918 р. у складі партизанського загону Лисевицького захищав Катеринодар від більшовиків. Під час перебування більшовиків у місті знаходився у шпиталі із черевним тифом. У травні 1919 р. вступив до Добровольчої армії, де пробув до вересня, після чого був направлений у Катеринодар для продовження освіти. У січні 1920 р. вступив до Кубанського військового училища імені генерала Олексієва. У складі училища був у поході у напрямку Туапсе. У березні 1920 р. евакуйований до Криму, де вступив до артилерії. 1 листопада евакуйований з Криму, потрапив до Костянтинополя. З середни 1921 р. був у Болгарії. У Софії у російській конторі працював переписчиком-машиністом. 13 серпня 1924 р. у Празі подав заяву про вступ до вишу [33].

Як бачимо, обидва майбутніх студента пройшли типовий шлях добровольця, боролись за ідеали білого руху, ризикуючи власним життям. Вони свідомо влилися до бійні громадянської війни, а не були до неї примусово втягнені за мобілізацією. Тобто ідеали білого руху їм були близькими, в тому числі й ідеал єдиної і неподільної. Навряд чи ці люди могли швидко змінити свої переконання настільки радикально, щоб стали виступати за незалежність України із Кубанню в її складі. Звичайно, було розчарування від «сидіння на Лемносі», від необхідності заробляти важкою фізичною працею, але здебільшого це розчарування відбивалось на відмові від подальшої військової служби, від «гри у солдатики» і активній діяльності щодо облаштування власного життя. Рідко сам факт розчарування приводив людину у ворожий політичний табір (ворожий у прямому сенсі, адже проти самостійників ці люди воювали). Скоріш за все, тут мали місце саме особисті розрахунки – поїхати на навчання за рахунок тієї організації, яка готова його оплачувати, незалежно від її політичної орієнтації. Козаки демонстрували більшу гнучкість у прийнятті чужих політичних платформ, порівняно із загальноросійською компонентою еміграції, якій було важче поступитися своїми ідеалами. Причини цього явища зумовлювались особливістю козачого менталітету – практичністю та наявністю більшого поля для маневрування – адже саме козаки вважалися політичними партіями та громадськими орга-

нізаціями групою, яка не має чітких позицій і тому за неї варто боротися, в тому числі переманюючи її до свого табору шляхом фінансових заохочень.

Про те, про що за сухим текстом канцелярських автодокументів можна лише зробити припущення, відверто свідчить звернення до українського громадянства від випускників матуральних курсів Українського громадського комітету від 1 січня 1925 р. Випускники курсів виступили із засудженням поведінки свого співучня Я. Гулого, уроженця станиці Ахтанизівської Кубанського війська. Він прибув без візи до Чехословаччини із Югославії влітку 1923 р. і з'явився до Управи громади кубанців у ЧСР. Виказав бажання навчатись в Українському педагогічному інституті, заявивши, що він українець. Вступив вільним слухачем, через те, що не мав середньої освіти. Згодом добився стипендії на матуральні курси Українського громадського комітету у Празі. У наданні стипендії вирішальну роль відіграв той факт, що він українець. Отримавши матуральне свідоцтво, Я. Гулий одразу ж проголосив себе російським студентом. Перевівся з Чесько-Українського допомогового комітету до Чесько-Російського. Далі вибув із Громади кубанців, вступив до «Общества малоруссов и белоруссов», а згодом його очолив. У заяві про причини подібного переходу говориться таке: «за лакомство нещасне перейшов до ворожого табору перевертень-малорос». Очевидно, що така образність, зумовлена обуренням у авторів звернення, не заважає точній передачі мотивів поведінки Я. Гулого – вони були меркантильні. Російська сторона запропонувала більш вигідні умови для навчання. Як у перших двох випадках, козацтво легко «українізувалося», так у останньому українізований кубанець перейшов на свої попередні проімперські позиції [28, арк. 53–54].

Ще раз наголосимо на тому, що не йдеться про те, щоб закріпити за козацтвом, а особливо кубанцями, штамп безпринципних «перебіжчиків». Дійсно, причини для таких дій були обгрунтованими. Перш за все це традиційна налаштованість козацтва на облаштування особистого комфорту, а по-друге, зневіра у людей, що пройшли горнило громадянської війни, у політиках та політиці як галузі суспільного життя. Пізніше ця зневіра вилетіть у повсюдне декларування своєї аполітичності. Тож варто розглядати зміну політичних пріоритетів відповідно до ситуації як нормальну поведінку щодо тих, до кого немає довіри.

Патріотизм щодо своєї козачої області завжди залишався непорушним. Як аргумент щодо необхідності задоволення їхніх клопо-

тань, козача молодь висуває той факт, що освіту вони здобувають не для себе, а для майбутніх Дону, Кубані і Тереку. На першому місці завжди не користь для Росії, а користь для свого краю. Часто ми зустрічаємо у відповідь на такі вимоги, що у країнах-реципієнтах далеко не вся молодь, особливо робітнича, отримує такі ж можливості для навчання, які надано російським біженцям (це найчастіше стосується Чехословаччини) [28, арк. 6–15].

Але цей регіональний патріотизм ставив студентів із козацтва перед дилемою. Для козачих регіонів потрібні були агрономи, але у країнах розсіяння більшим був попит на інженерні професії. Чимало свідчень про те, що у Чехословаччині та Франції перенасичений ринок спеціалістів у галузі сільського господарства, містить емігрантська преса [12]. Козакам-агрономам у разі відсутності роботи радять іти пайовиками для оренди ферм, або ж найманими спеціалістами до дрібних фермерів-співвітчизників, але перспектива йти у наймити звичайним робітником з відповідним заробітком, «йти до сідлака», була реальною для дипломованих агрономів. Інженер міг розраховувати на високооплачувану роботу, як не у столиці, то у провінції, як не у метрополії, то у колоніях (стосовно Франції). Отже, козача молодь стояла перед вибором – влаштоване майбутнє на чужині чи сподівання на свою потенційну корисність малій Батьківщині. Вибір часто був на користь останнього [22–24].

Для значної кількості біженців із числа великоросів еміграція була тяжким випробуванням, яке супроводжувалось пониженням соціального статусу, втратою можливості для самореалізації. Дворяни втрачали титул та статок, буржуазії якщо і вдалося зберегти закордонні активи, то обсяги бізнесу були значно меншими, ніж у Росії, інтелігенція здебільшого втрачала можливість мати дохід із інтелектуальної праці. Для багатьох же представників козацької молоді еміграція дала нові можливості для отримання освіти та престижної роботи. Навряд чи на закінчення вишу та посаду інженера у великій фірмі європейського рівня міг розраховувати пересічний уроженець Дону чи Кубані на Батьківщині. Однак приклади вдалих кар'єр молоді, яка здобула добру освіту за кордоном, не були рідкістю серед козацтва. Стосовно саме козацької учнівської молоді варто, на нашу думку, відійти від зображення еміграції як виключно періоду життєвих негараздів та втрат. За кордоном, користуючись рівними можливостями із великоросійським компонентом еміграції, козача молодь отримувала те, на що годі й сподіватися було у Росії. Так, козачий журнал «Вольное казачество» згадує, що із кадетів Донського корпусу-

су, який було евакуйовано з Криму, 80 % складали вихідці із трудового елемента – рядового козацтва. У Росії на прийом до кадетського корпусу за нормальних умов вони не могли розраховувати [4].

Причому часто забаганки студентів із числа козаків у їх зверненнях до благодійних організацій навряд чи можна назвати обгрунтованими навіть з позицій людини сучасної, враховуючи, що матеріально-побутові умови нашої доби відрізняються у позитивний бік, порівняно з міжвоєнною Європою. Так, у фонді Управи громади кубанців у ЦДАВО є особисті справи козаків-студентів, які просять про переведення їх із гуртожитку на квартиру, про видачу додаткових коштів на харчування у розмірі в половину стипендії ледь не щотижня, про купівлю додаткових підручників, хоча реальним було їх використання через мережу громадських бібліотек, тощо [29–41]. Звичайно, відіграло роль банальне бажання комфорту, що цілком логічно мало виникнути у людей, які з 1914 р. (багато з емігрантів були учасниками ще Великої війни) перебували у стані постійного кочів'я, пересторога перед постійним супутником матеріально-побутових негараздів – туберкульозом, який став бичем емігрантської молоді, як свідчать звіти про померлих, віддруковані у газетах біженців [20; 21]. Але мало місце і сприйняття свого навчання як чогось більшого, ніж шлях окремої людини до достатку. Скоріше, навчання козака молодь сприймала як своєрідну службу на благо майбутньої Батьківщини. І з цієї точки зору вимоги студентів є цілком доречними.

Козачі видання перенасичені прикладами успішних кар'єр молоді, яка здобула освіту поза межами Росії, не спираючись на підтримку батьків, не маючи мінімуму громадянських прав, гарантованого людині державою, тощо. Формується цілий культ успішної людини, яка усього досягла самотужки. Дуже підносився як приклад для наслідування випадок Г. Чеботарьова. Він був сином одного із останніх директорів Донського корпусу. Громадянська війна молодого козака залишила сиротою (від хвороби померли обоє батьків) із сестрою на руках. Перший час після евакуації Г. Чеботарьов працював викладачем англійської у корпусі. Згодом – вирішив поновити навчання, переїхавши до родичей у Німеччину. Вони погодились взяти опіку і над сестрою. Зумів опанувати інженерну спеціальність, хоча у Росії навчався в Юридичному ліцеї. Тривалий час працював у колоніях. У ході практичної діяльності на будівництві зацікавився наукою, що перебувала на стику будівництва та геології – дослідженням властивостей ґрунтів при зведенні споруд. Саме це зацікавлення сприяло запрошенню до США та здобуттю докторського ступеня. Став про-

фесором Принстонського університету, при цьому ніколи не поривав зв'язків із козачими організаціями, навіть брав участь у виданні спогадів колишніх кадетів-донців [42].

Студентський журнал «Станица» неодноразово друкував інформацію про успіхи своїх колег. Перед читачем постають прізвища тих, що закінчили виші, з обов'язковим підкреслюванням того, що закінчили першими за успішністю. Так, у № 27 за жовтень 1938 р. обрисовано перспективи випускника-відмінника університету з числа козаків В. Татаріна: «На даний момент він вступає до арт-училища та через 6 місяців буде відбувати військову повинність строком у півтора роки у французькій протиаеропланній артилерії» [25]. Наводиться за приклад факт, що станичниця П. Поленова у 1939 р. виставляла свої роботи на художньому салоні у Парижі на першому поверсі, що було великим успіхом у світі мистецтва. Таким чином, козача преса мотивувала до навчання як способу стати успішним [26]. Ми бачимо, що факт перебування на військовій службі у іншій державі не засуджується, а, навпаки, підноситься. Але є свідчення із засудженням тих, хто навчається лише для диплому – від таких не буде користі рідному краю, вони створюють негативний імідж козака за кордоном [3].

Як бачимо, еміграція надала козачій молоді імпульс до самореалізації, а традиційна козача практичність сприяла появі образу успішного за кордоном молодого козака як прикладу до наслідування. Козаки легше позбавилися від валізових настроїв і налаштувались на те, що реалізувати можливості треба тут і зараз, а не вичікувати ефемерної можливості повернення до Росії.

Таким чином, визначними особливостями адаптації козачої молоді, яка здобувала освіту за кордоном, були її політична гнучкість, що дозволяла залежно від обставин використовувати «боротьбу за душі» між ворогуючими політичними таборами для здобуття додаткових можливостей в одержанні освіти, та більш рання орієнтація на досягнення професійного успіху та матеріального достатку у вигнанні, порівняно із загальноросійською компонентою еміграції, а також намагання зберегти козачу ідентичність шляхом створення традиційних об'єднань у навчальних закладах – хуторів та станиць.

Бібліографічні посилання

1. Волков С. Трагедия русского офицерства / С. Волков. – М. : Вече, 1999. – 356 с.
2. Вольное казачество. – № 6. – 25 февраля 1928 г.

3. Вольное казачество. – № 8. – 25 марта 1928 г.
4. Вольное казачество. – № 32. – 25 марта 1929 г.
5. *Гончаренко О. Г.* Белоземляне между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М. : Вече, 2005. – 215 с.
6. *Зверев А.* Повседневная жизнь русского литературного Парижа (1920–1940) / А. Зверев. – М. : Молодая гвардия, 2011. – 370 с.
7. *Зими́на В. Д.* Дети русской эмиграции: выживание ради самосохранения России / В. Д. Зими́на // Новый исторический вестник. – 2004. – № 2. – С. 46–58.
8. *Косик В. И.* Молодая Россия в эмиграции (история младоросского движения нач. 1920–1941 гг.) / В. И. Косик // Славяноведение. – 2000. – № 4. – С. 3–16.
9. *Косик В. И.* Русская молодежь в эмиграции (20-е гг. XX в.) / В. И. Косик // Славяноведение. – 2003. – № 4. – С. 47–53.
10. *Окороков А. В.* Молодежные организации русской эмиграции / А. В. Окороков // Трибуна русской мысли. – 2002. – № 4. – С. 125–133.
11. Путь казачества. – № 5 (98). – 30 апреля 1927 г.
12. Путь казачества. – № 14–15 (107–108). – 14 октября 1927 г.
13. Путь казачества. – № 26–27 (119–120). – 20 марта 1928 г.
14. Путь казачества. – № 32 (125). – 15 июня 1928 г.
15. *Пучков С. Н.* Современные молодежные движения и исторический опыт «активизма» в среде российской эмигрантской молодежи в 20–30-е гг. XX в. / С. Н. Пучков // Вестник Москов. ун-та. – Сер. 18: Социология и политология. – 2006. – № 2. – С. 171–184.
16. Российская научная эмиграция: 20 портретов / под ред. Г. М. Бонгард-Левина, В. Е. Захарова. – М. : Эдиториал, УРСС, 2001. – 234 с.
17. *Сальникова А. А.* Детство и гендер – две вещи несовместные?: к вопросу о соотношении некоторых категорий исторического анализа / А. А. Сальникова // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 9. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна. – С. 95–104.
18. *Сальникова А.* «Остров достоверности»: детский текст и его специфика / А. Сальникова // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3. – К., 2008. – С. 332–353.
19. Станица. Орган парижской студенческой казачьей станицы. – № 1 – ноябрь 1931 г.
20. Станица. – № 4. – Октябрь 1932 г.
21. Станица. – № 5. – Январь 1933 г.
22. Станица. – № 6. – Апрель 1933 г.
23. Станица. – № 9. – Январь 1935 г.
24. Станица. – № 14. – Апрель 1935 г.
25. Станица. – № 27. – Октябрь 1938 г.
26. Станица. – № 30. – Апрель 1939 г.
27. Центральный державный архив вищих органів влади та управління у м. Києві (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3979: Кубанський закордонний архів у

Празі, оп. 1, спр. 54: Очерки та замітки козаків «Разінської станіци» в г. Шумен (Болгарія). – 31 арк.

28. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968: Управа громади кубанців у Чехословацькій республіці (м. Прага). Допомоговий відділ, оп. 1, спр. 25: Протоколи загальних зборів та звіт про діяльність управи Громади Кубанців (8 лютого 1925 – 2 січня 1926 р.). – 84 арк.

29. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 88: Справа про матеріальну допомогу кубанцю Ф. К. Калію (30 січня 1923 – 4 січня 1925). – 44 арк.

30. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 89: Справа про надання грошової допомоги для продовження освіти кубанцю Камішану С. (5.10.1923 – 11.07.1924). – 27 арк.

31. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 90: Справа про допомогу козаку Калюжину в переїзді до Праги для продовження освіти (10 серпня 1923 – 13 березня 1924). – 6 арк.

32. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 91: Справа про матеріальну допомогу Калюжному Р. (1 жовтня 1925 – 29 жовтня 1925). – 4 арк.

33. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 92: Справа про допомогу в набутті освіти кубанцю Капнину Г. В. (26 березня 1923 – 13 серпня 1924). – 11 арк.

34. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 93: Справа про допомогу вступити до учбового закладу кубанцю Капусті П. Ф. (8 лютого 1923 – 1 вересня 1924). – 6 арк.

35. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 94: Справа про видачу грошової допомоги для продовження освіти кубанцю Капустяну Г. Є. (18 вересня 1923 – 5 грудня 1927). – 41 арк.

36. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 96: Справа про зарахування в с/г Академію кубанця Ф. К. Карпова (19 січня 1922 – 11 вересня 1924). – 10 арк.

37. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 97: Справа про видачу грошової допомоги для продовження освіти члену громади кубанців Карпову М. Є. (23 січня 1924 – 22 жовтня 1926). – 33 арк.

38. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 108: Справа про грошову допомогу Колеснікову А. Г. (18 січня 1923 – 18 січня 1928). – 26 арк.

39. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 110: Справа про грошову допомогу на продовження освіти члену громади І. В. Колодько (4 вересня 1923 – 9 травня 1925). – 39 арк.

40. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 135: Справа про надання матеріальної допомоги для набуття освіти кубанцю Кравчині М. Г. (10 вересня 1923 – 11 лютого 1927). – 32 арк.

41. ЦДАВОВУ. – Ф. 3968, оп. 1, спр. 155: Справа про матеріальну допомогу на продовження освіти козаку Л. Куцу (27 вересня 1923 – 25 травня 1931). – 125 арк.

42. *Чеботарев Г.* Правда о России: мемуары профессора Принстонского университета в прошлом казачьего офицера (1917–1959) / Г. Чеботарев. – М. : Центрполиграф, 2007. – 442 с.

Надійшла до редколегії 07.02.12

УДК 94 (474.3+474.5): 070 «1987»

С. М. Кінка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ АКЦІЇ ПРОТЕСТУ У ЛИТВИ ТА ЛАТВІЇ ВЛІТКУ 1987 РОКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРЕСИ

Розглянуто події перших націоналістичних акцій протесту, які відбулися у Латвії і Литві влітку 1987 року. На підставі порівняльного аналізу прикладів радянської загальносоюзної і республіканської російськомовної преси та американської щоденної газети «New York Times» виокремлено спільні і відмінні засоби зображення подій, особливості впровадження гласності у Балтійських країнах.

Ключові слова: Латвія, Литва, націоналізм, перебудова, радянська преса, «New York Times».

Рассмотрены события первых националистических акций протеста, которые прошли в Латвии и Литве летом 1987 года. На основании сравнительного анализа примеров советской общесоюзной и республиканской прессы и американской ежедневной газеты «New York Times» выделены общие и отличные способы отображения событий, особенности утверждения гласности в странах Балтии.

Ключевые слова: Латвия, Литва, национализм, перестройка, советская печать, «New York Times».

The events of the first nationalistic actions of protest which happened in Latvia and Lithuania in summer of 1987 are considered in the article. On the basis of comparative analysis of the soviet all-union and republican press and American daily «New York Times» the general and excellent methods of events reflection, features of «glasnost» in the Baltic States are selected.

Key words: Latvia, Lithuania, nationalism, perestroika, the Soviet press, «New York Times».

42. *Чеботарев Г.* Правда о России: мемуары профессора Принстонского университета в прошлом казачьего офицера (1917–1959) / Г. Чеботарев. – М. : Центрполиграф, 2007. – 442 с.

Надійшла до редколегії 07.02.12

УДК 94 (474.3+474.5): 070 «1987»

С. М. Кінка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ АКЦІЇ ПРОТЕСТУ У ЛИТВИ ТА ЛАТВІЇ ВЛІТКУ 1987 РОКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРЕСИ

Розглянуто події перших націоналістичних акцій протесту, які відбулися у Латвії і Литві влітку 1987 року. На підставі порівняльного аналізу прикладів радянської загальносоюзної і республіканської російськомовної преси та американської щоденної газети «New York Times» виокремлено спільні і відмінні засоби зображення подій, особливості впровадження гласності у Балтійських країнах.

Ключові слова: Латвія, Литва, націоналізм, перебудова, радянська преса, «New York Times».

Рассмотрены события первых националистических акций протеста, которые прошли в Латвии и Литве летом 1987 года. На основании сравнительного анализа примеров советской общесоюзной и республиканской прессы и американской ежедневной газеты «New York Times» выделены общие и отличные способы отображения событий, особенности утверждения гласности в странах Балтии.

Ключевые слова: Латвия, Литва, национализм, перестройка, советская печать, «New York Times».

The events of the first nationalistic actions of protest which happened in Latvia and Lithuania in summer of 1987 are considered in the article. On the basis of comparative analysis of the soviet all-union and republican press and American daily «New York Times» the general and excellent methods of events reflection, features of «glasnost» in the Baltic States are selected.

Key words: Latvia, Lithuania, nationalism, perestroika, the Soviet press, «New York Times».

Gegenstand des Beitrags sind die ersten nationalistischen Protestaktionen von Sommer 1987 in Litauen und Lettland. Anhand einer vergleichenden Analyse von Beispielen aus der sowjetischen Unions- und Republikpresse und der amerikanischen Tageszeitung «New York Times» werden gemeinsame und unterschiedliche Methoden der Ereigniswiedergabe sowie die Besonderheiten bei der Durchsetzung von Glasnost¹ in den Baltischen Ländern herausgestellt.

Schlagwörter: Lettland, Litauen, Perestrojka, sowjetische Presse, «New York Times».

20 років тому перестав існувати Радянський Союз. Ця подія загальносвітового масштабу для більшості експертів була несподіваною. Досі тривають дискусії, що саме стало причиною розпаду нібито міцної і потужної держави. Без сумніву, що великий вплив на процес дезінтеграції СРСР мали національні проблеми, які актуалізувалися саме в часи перебудови. З іншого боку, важливим елементом перебудови було поширення гласності, яка призвела до втрати КПРС монополії на мас-медіа, а відтак комуністична партія, яка опинилася в конкурентних умовах з представниками інших ідей, зазнала нищівної поразки. Ситуація країн Балтії була особливою. Вони були пізніше включені до складу СРСР, у них залишався ширший вибір джерел інформації, незважаючи на радянізацію і русифікацію, в цих країнах дуже сильною була національна ідентичність, нарешті, народи Балтії відчували більшу культурну спорідненість саме з Західною Європою, аніж з конгломератом культур, які були об'єднані в СРСР.

В середині 1987 року в країнах Балтії відбулися перші масові демонстрації, які стверджували, що ці країни увійшли до складу СРСР незаконним шляхом. Поряд із порушенням заборонених історичних тем, учасники акцій протесту відкрито заявили про необхідність відновлення незалежності балтійських країн. Ці події не сталися знемацька. 1985 року в СРСР було декларовано початок змін, який згодом отримав загальну назву «перебудова». Через два роки, в січні 1987 року відбувся пленум ЦК КПРС. На ньому було наголошено на багатьох недоліках в діяльності КПРС та проголошено курс на подальшу демократизацію суспільства. Політика обмеженої свободи слова, яка була запроваджена згодом, отримала назву «гласності». Вона мала створити канал взаємообміну інформацією між владними структурами і широкими верствами населення. До того радянська система, оформлена в 1930-ті рр., представляла собою замкнену систему, в якій не було зворотного зв'язку між правлячою верхівкою і верствами населення. Невдоволення громадян або знаходилося у скритій формі, не проявляючись назовні, або виливалось у стихійні протести, які жорстко і рішуче придушувалися апаратом насильства.

Іноземні автори зверталися до цього епізоду з історії Латвії та Литви, але переважно у комплексних працях, у загальному викладу періоду перебудови [25; 30; 31]. Українські дослідники, на жаль, обійшли цю тему своєю увагою, зосередивши свої студії в межах синтетичних досліджень [4]. Тому автор вважає за перспективний напрям зосередити увагу на певному комплексі джерел і зробити спробу порівняльного аналізу радянської і англійської преси щодо цього епізоду з історії Латвії і Литви.

Метою даної статті є спроба відстежити реакцію у ЗМІ щодо проявів громадської непокори і висвітлити, яким чином протестні настрої знаходили своє відображення на сторінках загальносоюзних і республіканських російськомовних газет і англійських видань, визначити значення цих акцій на подальший перебіг розвитку подій у двох балтійських республіках СРСР, відстежити балтійський шлях впровадження політики гласності.

Реакція радянської преси. Акції протесту 14 червня 1987 р. були ігноровані провідними республіканськими російськомовними виданнями Латвії і Литви, натомість події 23 серпня 1987 р. були не лише анонсовані, але і широко представлені у двох великих республіканських газетах. «Советская Латвия» ще за три дні до встановленої дати опублікувала коментар, в якому підготовка до масштабних акцій протесту на роковини підписання пакту Молотова – Ріббентропа трактувалася, як підризна діяльність західних спецслужб, які начебто намагалися посіяти «сумнів у перебудові», скласти думку, що «перебудова неможлива без відмови від соціалістичних цінностей» [15]. В цій публікації наголошувалось на тому, що західні «голоси» (малися на увазі радіостанції «Голос Європи», «Радіо Свобода» та «Голос Америки»), використовуючи політику гласності і демократизацію суспільних відносин, намагалися дестабілізувати становище в республіці. Наступні публікації у латиській газеті були вже присвячені безпосередньо реакції і оцінці подій, які вже відбулися. Умовно їх можна поділити на групи.

По-перше, це репортажі з місця подій. Матеріали такого ґатунку були досить великими за об'ємом. У них наголошувалось на тому, що в акції брала участь, в основному, молодь, яка піддалась західній пропаганді і просто не зорієнтувалася у подіях, не змогла відрізнити справжні проблеми свого народу від запропонованих «західними голосами»; а також особи, які мали проблеми з радянськими органами з приводу антирадянської пропаганди (наприклад лідер групи – Бітенікс Р. Е.) [14]. Точна кількість людей, які брали участь у подіях, за-

мовчувалась, наголошувалось на тому, що більшість мешканців Риги проігнорувала цю акцію.

По-друге, з'являються публікації, які можна визначити, як «народний осуд». Це переважно листи, в яких рядові працівники, службовці засуджували події 23 серпня 1987 р., розкривали «антинародну» сутність буржуазного націоналізму [6; 13; 18; 23]. Подекуди в цих публікаціях наводилися окремі факти із життя довоєнної Латвії, які мали ілюструвати «погане життя» в дорадянський період, і, відповідно, його значне покращення в післявоєнний період. В декотрих публікаціях вживалися різкі, нелітературні обороти, які характеризували учасників протесту, як «покидьків» [13]. Слід зазначити, що осудження рядовими громадянами подій 23 серпня 1987 р. значно перебільшувало його інформаційне значення, окремі критичні відозви щодо націоналістичної акції з'являються в газеті «Советская Латвия» впродовж всієї першої половини вересня 1987 року.

Перші інформаційні повідомлення щодо майбутнього мітингу у литовській російськомовній газеті «Советская Литва» з'являються, як і в латиській, вже 20 серпня. Вона подана в якості короткого діалогу з А. Терляцкасом, лідером «Ліги свободи Литви», нещодавно звільненого з таборів, доповненого авторськими коментарями щодо підривної діяльності іноземних спецслужб [1]. В цій публікації проглядається спроба показати деяких литовських дисидентів, як маріонеток західних спецслужб, і в кінцевому результаті розсварити їх, так як А. Терляцкас, згідно з автором статті, не визнав, що підписав т.з. «звернення литовських правозахисників», розповсюджене радіостанцією «Голос Америки».

Відомо, що акції протесту мали пройти 23 серпня і приурочені вони були саме до 48-ї річниці підписання договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. Відповідно, у пресі з'являються матеріали, які мають пояснити і обґрунтувати радянську точку зору на цю подію. Зазвичай авторами подібних статей були фахові історики або філософи. Матеріал подавався за схожою для усіх прибалтійських республік схемою. Спочатку автор відмежовувався від існування таємних протоколів, потім викривалася антинародна діяльність національних урядів балтійських країн у передвоєнні роки, підкреслювалася їх орієнтація на нацистську Німеччину, потім описувалася непослідовна політика Англії, Франції та, зрештою, єдиним виходом для трьох народів балтійських країн напередодні війни вважалось добровільне входження до складу СРСР. Саме в такому дусі були опубліковані статті в «Советской Литве» напередодні акції протесту 22–23 серпня

1987 року [3; 7]. Поза увагою працівників ідеологічного відомства не залишилася і політика американського керівництва, яке послідовно підтримувало емігрантські організації латвійців та литовців, не визнаючи їх інкорпорацію до СРСР [12].

Якщо в латиському варіанті радянська преса зображає тих, хто прийшов на акцію протесту, як молодиків та осіб, які були засуджені за антирадянську агітацію, то в Литві ми бачимо іншу характерну особливість, – акція протесту має відверто релігійне забарвлення. Окрім дисидентів, які взяли участь у акції протесту, радянська преса вказує на присутність католицького духовництва та колишніх учасників «націоналістичних банд» [5]. Американський дослідник сучасної історії Литви, А.-Е. Зенн, наголошує на тому, що не всі, хто зібрався на мітинг, обов'язково були глибоко віруючими, але солідарність з католицькою церквою, яка послідовно виступала проти порушення прав людини, була наявною і відкритою [31, Р. 7, 20–21].

В «Советской Литве» також з'являються відозви «рядових громадян», які рішуче засуджують виступи націоналістів. Зважаючи на демографічну ситуацію у Литві, наявність лише приблизно 20 % російськомовного населення, переважна більшість подібних публікацій підписана особами з *литовськими* прізвищами [10; 16; 19; 20; 21; 22].

Серед інших аспектів, характерних для литовського варіанта висвітлення подій, слід зазначити наявність публікацій, в яких учасники акції протесту каються в тому, що брали участь у ньому [2], наголошуючи, що вони були ошукані організаторами мітингу. Цікавим є той факт, що після проведення мітингу присутні на ньому духовні особи підпали під жорстку критику з боку офіційної преси. Нарешті 8 вересня з'являється перша аналітична стаття. Її автор намагається осмислити витоки акції протесту, зробити довготривалі висновки з подібного прояву антиурядової активності. Головним підсумком осмислення цієї події, за автором, має стати широке обговорення питань входження Литви до складу СРСР [8].

Не тільки регіональна преса висвітлювала антиурядові виступи у Латвії та Литві. Загальносоюзна газета «Правда» приділила цьому епізоду також доволі великий за об'ємом матеріал. Незважаючи на загальну тенденцію до безумовного осудження подібних націоналістичних проявів [11], «Правда» визнала існування проблем, на яких наголошували учасники акцій протесту [17]. Але загальний контекст подання матеріалу збігається з приведеними вище прикладами у республіканській пресі. Автори наголошували на соціальному аспекті протестуючих (антирадянські елементи, а саме судимі особи, які мають низький інтелектуальний рівень), їх нечисленності (250–

300 учасників акції протесту у литовському випадку), констатації мізерності ідеологічних прибічників націоналізму (наприклад, латвійська група «Гельсінкі-86», яка організувала цю акцію у Латвії, мала лише 11 членів на час проведення мітингу), і звичайно, не обминалася увагою роль західних спецслужб, які, власно кажучи, і виступають, згідно з публікаціями у «Правді», організаторами цих акцій протесту в Литві і Латвії. Нарешті, саме з матеріалів загальносоюзної газети ми дізнаємося про наслідки перших масових політичних акцій протесту за період перебудови в Прибалтиці: п'ятеро учасників протесту оштрафовано, один засуджений на 15 діб арешту [17].

Реакція на акції протесту у Латвії та Литві на шпальтах газети «New York Times». Кореспонденти американської газети «New York Times» намагалися дати максимально оперативний і незаангажований виклад подій, які проходили у столицях Латвії і Литви. Але не завжди це їм вдалося в повній мірі. Залишаючи поза викладом суто фактичні дані, приведені американськими журналістами, зосередимо увагу на оцінці цих акцій з точки зору американського видання.

По-перше, цілком справедливо ці акції називаються першими, які були фактично *дозволені* урядом і направлені *проти* радянської влади як такої [26]. Мається на увазі, що вони не були розігнані органами правопорядку, а їх учасники не зазнали довготривалого ув'язнення.

По-друге, серед основних мотивів, які спричинили ці виступи, називаються історичні події передвоєних років, пов'язані із підписанням пакту Молотова – Ріббентропа [27], регіональні етнічні проблеми, які вписувалися у загальний контекст зростання етнічної напруги в СРСР [28]. Так, у двох з трьох великих статей, присвячених подіям у Прибалтиці, наводилися майже ідентичні фрагменти тексту, де автор повідомляв, що виступам у Латвії, Литві та Естонії передували «бунт», або «бешкетування» у Казахстані (грудень 1986 р.) та «хвилювання» серед мусульман середньої Азії (у статті розрізнено ці події).

Слід підкреслити, що «New York Times» не завжди спиралася на перевірені свідчення. Окрім свого власного кореспондента, газета мала також контакти (переважно телефонні) з низкою дисидентів у трьох балтійських республіках. Однак їх дані, зокрема щодо кількості учасників акцій протесту, були неперевіреними і подекуди невірними. Так, у першому повідомленні щодо подій у Латвії і Литві називалися цифри у 5 000 та 500 учасників відповідно, але згодом цифру в 5 000 маніфестантів у Латвії скоригували до 500. Нагадаємо, що в російськомовних газетах кількість протестуючих часто не подавала-

ся, обмежуючись констатацією, що в акції брали участь декілька десятків осіб, на яких звертали увагу до 250–300 перехожих. А.-Е. Зенн вважає, що в Литві на мітинг 23 серпня вийшли близько 500 осіб, зважаючи на невеликий розмір площі, та ще близько 2 000 осіб були зацкавлені маніфестацією, звернули на неї увагу [31, Р. 20].

Деякі учасники протесту підкреслювали, що навіть таку невелику кількість людей, як 500 осіб, вони змогли зорганізувати лише завдяки іноземним голосам, які повідомили про дату і місце збору [27]. Але згодом з'явилися публікації, в яких підкреслювалось, що саме попередні радянські публікації викликали масовий приплив охочих взяти участь у протесті [9].

Нарешті, «New York Times» послідовно стежила за тим, що сталося із активістами дисидентського руху, які організовували акції протесту. Наприкінці серпня з'явилася інформація про арешт деяких організаторів протесту у Литві. Відразу із появою подібного повідомлення у неформальних виданнях в СРСР, воно було поширене в «New York Times» [29].

Висновки. Внаслідок націоналістичних виступів у Латвії і Литві сталися значні зміни, або краще сказати, вони змогли «об'єктувати» зміни першого етапу перебудови.

По-перше, ці виступи підкреслили наявність гласності. Акції литовських і латиських правозахисників, націоналістів не минули увагою ані республіканські ЗМІ, ані центральні видання. На відміну від жорстких заходів, які вживалися проти подібних акцій в «застійні» роки, тепер влада обмежувалась наглядом і інформаційною війною проти опозиційно налаштованих діячів правозахисного руху. Кампанія по дискредитації активних учасників цього руху проходила паралельно з пошуком компромісу з поміркованими діячами потенційно опозиційних соціальних і професійних груп (священники, діячі творчих союзів – письменники, художники тощо). Певним епіфеноменом серпневих акцій став пошук нових форм юридичного впорядкування мітингів та контролю за масовими виступами громадян. Це, у свою чергу, дає підстави вважати, що до певної міри рівень демократизації дійшов до фази початку формування громадянського суспільства, оскільки до того відсутність законодавчого урегулювання певних тонкощів не зупиняла правоохоронні органи застосовувати позасудові (тобто незаконні) методи впливу щодо ідеологічних ворогів панівного ладу.

По-друге, кампанія по оцінці виступів, приурочених до 48-річчя пакту Молотова – Ріббентропа, викликала необхідність подальшої розробки цієї сторінки історії, а отже активізувала фахівців-

істориків, які в той час були дуже затребувані. Від істориків суспільство вимагало розказати «усю правду», і вони, по мірі можливості, з розвитком гласності намагалися це робити. Саме в цей час, якщо умовно розробляти стратифікацію періоду перебудови, можна дійти висновку, що після влади «журналістів і публіцистів» на арену виходять «експерти», саме вони, історики, економісти, соціологи, будуть володарями думок у наступні декілька років, швидко перетворюючись на професійних політиків.

І по-третє, хотілося б зазначити, що саме в цей час, у 1987 році, за матеріалами ЗМІ зокрема, прослідковується тенденція до формування або, краще сказати, процес кристалізації певних цілей (ідей), горизонтальної мобілізації маси людей цією ідеєю/ідеями та здатність окремої групи брати на себе відповідальність за акції, своєрідні кроки на шляху до реалізації певних аспектів ідеї [24, с. 30]. Зрештою, ідея визначається досить просто – це ідея незалежності країн Балтії. Вона мала різні виміри, різні шляхи досягнення, але саме вона, будучи дуже абстрактною і водночас дуже конкретною і привабливою, змогла об'єднати значну частину суспільства Латвії, Литви та Естонії задля її досягнення. Величезну роль у поширенні цієї ідеї зіграли ЗМІ, у тому числі і радянські, які навіть своїми критичними публікаціями лише піднімали інтерес до актуальних проблем суспільства.

Бібліографічні посилання

1. *Вайтнус Б.* Как и кому ставится западня // Советская Литва. – 1987. – 20 августа.
2. Возмущение и сожаление // Советская Литва. – 1987. – 4 сентября.
3. *Жюгжда Р.* Несколько дней в августе // Советская Литва. – 1987. – 23 августа.
4. Історія нових незалежних держав : Postsovieticum : навч. посіб. / Орлова Т.В. – К., 2010. – 487 с.
5. Кто они? // Советская Литва. – 1987. – 25 августа.
6. *Лауис Д.* Это недопустимо // Советская Латвия. – 1987. – 28 августа.
7. *Ляушина В.* В духе псевдоисторизма // Советская Литва. – 1987. – 22 августа.
8. *Мацявичус И.* Истоки националистической акции // Советская Литва. – 1987. – 8 сентября.
9. Место встречи изменить нельзя // Литовский курьер. – 2011. – 26 августа. – [Электронный ресурс] // Режим доступа до джерела : <http://old.kurier.lt/?r=13&a=5104>
10. Не вмешивайтесь в наши дела, господа! // Советская Литва. – 1987. – 25 августа.

11. Не повернуть вспять // Правда. – 1987. – 25 августа.
12. *Нилов К.* Подстрекатели за работой // Советская Литва. – 1987. – 23 августа.
13. *Пакалле К.* Как слепни в знойный день // Советская Латвия. – 1987. – 29 августа.
14. По чужому сценарию // Советская Латвия. – 1987. – 25 августа.
15. *Раевская Ф.* О чём они пекутся // Советская Латвия. – 1987. – 20 августа.
16. С подачи провокаторов // Советская Литва. – 1987. – 25 августа.
17. С чужого голоса (послесловие к националистическим выступлениям т.н. правозащитников в Прибалтике) // Правда. – 1987. – 1 сентября.
18. Справедливое возмущение // Советская Латвия. – 1987. – 26 августа.
19. Справедливое возмущение // Советская Литва. – 1987. – 2 сентября.
20. Справедливое возмущение // Советская Литва. – 1987. – 3 сентября.
21. Справедливое возмущение трудящихся // Советская Литва. – 1987. – 26 августа.
22. Справедливое возмущение // Советская Литва. – 1987. – 30 августа.
23. *Язеф О.* Не по пути // Советская Латвия. – 1987. – 3 сентября.
24. *Яницкий О.Н.* Гражданские инициативы и самодеятельность масс / О. Н. Яницкий. – М. : Знание, 1988. – 64 с.
25. *Hidden J., Selmon P.* The Baltic nations and Europe : Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century. – ed. revis. – London, New York : Longman, 1996. – 227 p.
26. *Keller B.* Lithuanians rally for Stalin victims // New York Times. – 1987. – 24 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/24/world/lithuanians-rally-for-stalin-victims.html?src=pm>
27. *Keller B.* Russians Say Western Radio Instigated Baltic Protests // New York Times. – 1987. – 25 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/25/world/russians-say-western-radio-instigated-baltic-protests.html?scp=1&sq=protest%20in%20baltic%201987&st=cse>.
28. *Keller B.* Soviet Ethnic Minorities Take Glasnost into the Streets // New York Times. – 1987. – 30 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/30/weekinreview/soviet-ethnic-minorities-take-glasnost-into-the-streets.html?scp=6&sq=protest%20in%20baltic%201987&st=cse>.
29. Lithuania Rights Unit Protests to Gorbachev // New York Times. – 1987. – 31 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/31/us/lithuania-rights-unit-protests-to-gorbachev.html?scp=8&sq=protest%20in%20baltic%201987&st=cse>.
30. *Misiunas R.J., Taagepera R.*, The Baltic States : Years of dependence 1940–1990. – Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1993. – 400 p.
31. *Senn Alfred E.* Lithuania Awakening / A. Senn. – Berkeley : University of California Press, 1990. – 294 p.

УДК [94 (47+57) + 94 (430)] – 054.62 »19»

Н. В. Венгер

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ИДЕЯ О ЕДИНОЙ РУССКОЙ НАЦИИ И «НЕМЕЦКИЙ ВОПРОС» В МИРОВОЗЗРЕНИИ П. А. СТОЛЫПИНА: МЕЧТАЯ О ВЕЛИКОЙ РОССИИ...

Вивчено погляди П. А. Столипіна щодо ідеї формування єдиної російської нації та його оцінка становища «німецького питання» в Російській імперії, визначено зв'язок сформованої ним «практичної ідеології» з попередньою та подальшою традиціями націоналістичного дискурсу.

Ключові слова: Пізня Російська імперія, національна ідея, російський націоналізм, П. А. Століпін, колонізація, «німецьке питання».

Изучены взгляды П. А. Столыпина на идею формирования единой русской нации, а также его оценка состояния «немецкого вопроса» в Российской империи. Определена связь сформированной им «практической идеологии» с предшествующей и последующей традициями националистического дискурса.

Ключевые слова: Поздняя Российская империя, национальная идея, российский национализм, П. А. Столыпин, колонизация, «немецкий вопрос».

Studying P. A. Stolypin's views and policy concerning national idea and «German problem» in Late Russian Empire, the author explains their features and connection with previous and following traditions of the Russian Nationalism.

Key words: Late Imperial Russia, P. A. Stolypin, national idea, Russian nationalism, colonization, «German problem».

Es werden die Ansichten von P. A. Stolypin zur Formung einer homogenen russischen Nation sowie die Bewertung der «deutschen Frage» im Russischen Reich behandelt. Bewertet wird die Kausalität zwischen der von Stolypin entwickelten «praktischen Ideologie» und den früheren und späteren Traditionen des nationalistischen Diskurses.

Schlagwörter: Spätes Zarenreich, nationale Idee, russischer Nationalismus, P. A. Stolypin, Kolonisation, deutsche Frage.

Идея о единой нации, возникшая в России в XIX ст. и являвшаяся важнейшим постулатом российского национализма, нашла отражение во всех идеологических направлениях и политических дви-

жениях того времени. Не отрицая важности данной идеи и рассматривая её как важнейший фактор консолидации общества, усиления государства и его мощи, приверженцы различных политических и культурных течений тем не менее определяли её по-разному. Отсутствие гражданского поля и, следует признать, непримиримые социальные противоречия, объективно сложившиеся в империи к середине – концу столетия, не позволили обществу выработать единого представления о путях формирования единой нации, а также о её конечном образе. Более того, в условиях российской действительности путь между абстрактной моделью и её практическим воплощением оказался исключительно долгим и не достиг своего завершения. В результате Российская империя утратила возможность превращения в державу, усиленную и объединённую не только силой государственности, но и сплачивающей её национальной идеей. Несомненно, что определённую роль в этом сыграла позиция политической элиты, и в том числе деятельность П. А. Столыпина – одной из знаковых, многомерных и противоречивых фигур российского политикума начала XX ст. Деятельность Столыпина на высшем этапе его карьеры была направлена на решение многих узловых проблем российской модернизации. Цель данного исследования состоит в изучении позиции премьер-министра Российской империи относительно перспектив формирования нации как своеобразного политико-идеологического проекта, который, будучи сформированным Столыпиным на основе его предшествующего административного опыта, оказывал влияние на проводимую им внутреннюю политику на имперском уровне. Мы также попытаемся выяснить, в какой мере сформулированные им идеологемы теории отразилась на развитии «немецкого вопроса» – одной из узловых проблем системы межэтнических противоречий Российской империи начала XX ст. Чрезвычайно примечательным обстоятельством следует признать тот факт, что к XX стол. род Столыпиных состоял в родстве со многими важными для российской истории фамилиями, в том числе и известными своей неиндифферентностью к национальному вопросу: Евреиновыми [11], Катковыми [13], Чаадаевыми [51], и, по справедливому замечанию М. О. Меншикова, «вместили в себя всю русскую историю» [18]. Данный факт видится нам весьма символичным и позволяет, в определённом смысле, рассматривать деятельность Столыпина как своеобразный результат, идеологический рубеж в практической национальной политике государства накануне Первой мировой войны и разработанного в её условиях Ликвидационного законодательства.

Источники и литература. Современники, которые оценивали Столыпина как крупного государственного деятеля, представили первую, преимущественно позитивную версию интерпретации результатов его политической деятельности [15; 31; 58]. Советские историки фокусировались преимущественно на исследовании причин и последствий переселенческой реформы, рассматривая их в связи с задачами решения крестьянского вопроса в России. Они негативно оценивали результаты деятельности политика начала XX ст., нередко вырывая из контекста его выступлений отдельные цитаты, комментируя их либо искаженно, либо неполно, тем самым представляя неадекватный политический портрет деятеля [1; 9; 32].

Современные российские историки исследуют деятельность П. А. Столыпина применительно к решению проблем современной России, презентуя более полный и преимущественно позитивный образ политика-консерватора [1; 3; 7; 8; 10; 12; 23; 54]. Взгляды Столыпина по национальному вопросу нашли отражение в работах С. Бааха [2], Л. Малиновского [17], А. Я. Авреха [1]. В целом ознакомление с доступной нам историографией подтверждает, что деятельность личности столь значительного масштаба, каким был П. А. Столыпин, всё ещё оставляет простор для тем и интерпретаций, заслуживает более детальной презентации, глубокого осмысления, тщательного обсуждения, толерантного и вдумчивого отношения к оппозиционным взглядам.

В качестве основной группы источников данного исследования мы рассматриваем наследие самого Столыпина, и, прежде всего, его речи, произнесённые на заседаниях Государственной Думы и Государственного совета. Среди них: речь на заседании Думы 16 ноября 1907 г.; выступление по вопросу выборов членов Государственного совета от девяти западных губерний от 8 мая 1909 г.; выступление в Думе от 7 мая 1910 г. и 21 мая 1910 г.; последнее публичное выступление П. А. Столыпина 27 апреля 1911 г. [35–47]. Последовательное ознакомление с данными материалами позволяет избежать, прежде всего, «синдрома вырванных цитат». Хотя большинство данных выступлений имеют опосредованное отношение к теме нашего исследования, они не только проясняют позицию Столыпина по национальному вопросу, но и позволяют понять мотивацию политика, проследить творческую лабораторию его реформ.

Следующий кластер важной для раскрытия проблемы информации представлен перепиской Столыпина. В свете предложенной темы информативным потенциалом обладает корреспонденция как с пред-

ставителями российского политикума (П. Д. Святополк-Мирским, А. В. Кривошеиным, А.Н. Меллер-Закомельским, А. М. Шварцем) [39], так и с членами его семьи.

Важными для понимания личностной эволюции Столыпина на фоне его карьерной практической деятельности являются воспоминания дочери, М. Бок [4], а также свидетельства других деятелей, составлявших ближнее и дальнее окружение политика (И. И. Тхоржевского, С. Е. Крыжановского, П. Г. Курлова).

Формирование взглядов Столыпина по национальному вопросу на начальном этапе деятельности (1889–1906 гг.).

Как показывают наши предварительные исследования, идея о единой нации изначально формировалась в системе российского национализма. По мере вступления России в процессы модернизации внутренние противоречия в империи становились столь сильными, что идеология национализма приобретала не консолидирующий, а, скорее, конфронтационный характер. Формируемая властями национальная политика всё определённое превращалась в совокупность мер, разрабатываемых для мониторинга состояния отдельных представителей нетитульной нации, чем в политику, направленную на нациетворчество – позитивную работу формирования общих целей для всего населения империи, а также на составление адекватного сценария их достижения. Как нам видится, деятельность П. А. Столыпина не была исключением и разворачивалась в соответствии с данной тенденцией. Его позиция явилась результатом эволюции жизненного и административного опыта политика.

Исключительно важным для нас является тот факт, что начало восхождения Столыпина связано с западными губерниями – одним из отдалённых и проблемных регионов государства, специфика проживания и деятельности в которых неизбежно обуславливала контакты деятеля с представителями множества национальностей, населявших этот полиэтничный регион. В дальнейшем Столыпин был назначен на пост губернатора Саратовской губернии (1904–1906), территория которой, как известно, в XVIII ст. была одной из целевых зон колонизации. Стремительная карьера после 1906 г. заставила Столыпина не просто действовать в рамках заданных условий (в том числе и этнонациональных), но и подходить к национальному вопросу, как он неоднократно повторял, с государственных позиций.

«Столыпин был патриотом и русским националистом» – таковой является одна из устоявшихся дефиниций, применяемых для оценки деятельности политика. Таким, например, описывал его один из

современников, И. И. Тхоржевский: «... Упрямый русский националист, он был и упрямым, подтянутым западником: человеком чести, долга и дисциплины. Он ненавидел русскую лень и русское бахвальство...» [5, с. 47]. Не вдаваясь в подробности определения «русский националист» и того, что значило в понимании современников тех событий используемое понятие, заметим, что большую часть своей жизни Столыпин всё же провёл за пределами центра России. Будущий председатель Совета министров империи родился в Дрездене, а его детство и ранняя юность прошли в Литве. Он обучался в Виленской гимназии, и свои летние каникулы будущий политик проводил не в России, а в Швейцарии. После окончания Санкт-Петербургского университета Столыпин около 15 лет служил в западных губерниях (с 1889 г. занимал должность ковенского уездного предводителя дворянства, с 1899 г. – предводителя дворянства Ковенской губернии, затем – Гродненского губернатора). В те годы в центральной России Столыпин бывал реже, чем в Германии. Когда в 1903 г. он, будущий премьер, был назначен на пост саратовского губернатора, то, по воспоминаниям близких, чувствовал себя словно иностранец. М. Бок, дочь Столыпина, вспоминала, как непросто было семье привыкать к русскому быту после переезда в Саратов: «Давали о себе знать годы, проведённые на окраине России» [4, с. 125]. Вспоминая «западный» период деятельности отца, она писала: «Когда я была ребёнком, [то] и управляющий Оттон Германович Штраухман, и кучер Осип, лакей Казимир, и пастух Матутайтис, и птичница Евка представлялись мне такими же неотъемлемыми от нашей жизни и необходимыми существами, как и родные» [4, с. 65]. Несомненно, что данные строки исключительно верно отражают этнические особенности регионов, где долгое время проживал и нёс службу П. А. Столыпин. По сведениям на 1890 г. из 1 638 374 чел. населения Ковенской губернии православные составляли лишь 25 % (42 876 чел.). Остальная часть была представлена литовцами (до 40 %), латышами, евреями (до 25 %), поляками. Здесь же проживало и некоторое количество немецких семей (3 312) [14]. Не менее разнообразным был этнический состав Гродненской губернии. Хотя русское население в данном регионе и преобладало (около 54 %), здесь же проживали евреи (19 %), поляки (20 %), немцы-колонисты (7 088 чел.) [56].

Служебные обязанности обуславливали общение Столыпина с представителями различных этнических групп, которые нередко оказывались образованными и достойными людьми. Во многом по этой причине чувство так называемого «бытового национализма» не было

свойственно ни мировоззрению Петра Аркадиевича лично, ни членам его семьи. Об этом свидетельствуют как private материалы политика, так и воспоминания из его близкого окружения. М. П. Бок писала, например, о том, что живя в Ковне и губернии к евреям Столыпина относились как к «необходимой принадлежности родного края» (в данной губернии количество еврейского населения составляло 25 %) [4, с. 73]. По её же свидетельству, в Гродно Столыпин поддерживал товарищеские отношения с польским помещиком Владиславом Телеофоровичем Дудлевичем, водил знакомство с князем Чарторыйским, «элегантным поляком с манерами и французским языком доброго старого времени» [4, с. 115]. Последний «часто запросто» бывал в их доме. Столыпин сам весьма прилично говорил по-польски. Литовских крестьян он также не считал чужими, и по выражению М. П. Бок, они были для него «частью народа», «нашими крестьянами» [2, с. 229]. Переехав в Саратов, а затем в столицу, семья Столыпиных возила с собой прислугу, которая служила в их доме ещё со времён проживания в Ковенской губернии.

Национальный и вероисповедальный признаки на начальном этапе карьеры не были для Столыпина определяющим фактором ни в личных отношениях, ни в вопросах государственной службы. Пожалуй, на «западном» этапе своей карьеры и сам политик мог бы назвать себя космополитом, каким сформировал его окраинный опыт и европейское образование. Исследователь А. П. Бородин по этому поводу заметил: «Бесспорно, национальное чувство у Столыпина было развито. И это было здоровое чувство национальной гордости и национального достоинства, свободное как от пренебрежения и ненависти к людям иной национальности, так и унижительного заискивания перед ними» [5, с. 121].

Одновременно с первым опытом управленческой деятельности на этапе пребывания в западной части империи формировались личные представления Столыпина о возможных путях развития России, складывалось понимание модели порядка и государственного блага. Образование позволяло Столыпину находить множество позитивных исторических параллелей и примеров, которыми империя могла бы воспользоваться во благо себе и своим соседям. Материалы для сопоставления он находил, в том числе, и на примере граничащих с Россией и других государств. Весьма позитивно Столыпин относился к, условно говоря, «модели» немецкого государства.

Германию Столыпин считал «идеалом для многих культурных стран». Там он бывал чаще, нежели в центральной части империи.

Н. П. Шубинский – современник, автор статьи-эпитафии «Памяти П. А. Столыпина», пояснял: «Его симпатии привлекала Германия, сложенная из инородных тел, признающих однако неуклонно общим-имперский строй, его законы, язык, правовые нормы» [57, с. 27]. М. П. Бок вспоминала: «Было у нас ещё одно имение в Ковенской же губернии на границе Германии, куда, за отсутствием в той же местности нашей железной дороги, папа ездил через Пруссию. Он всегда много рассказывал о своих впечатлениях, возвращаясь из такой поездки «за границу», восхищаясь устройством немецких хуторян и с интересом изучая всё то, что считалось полезным привить у нас. И многое из виденного и передуманного послужило ему основой при введении им земельной реформы много лет спустя» [4, с. 43]. Дети, похоже, также унаследовали позитивное отношение отца к западному соседу и, возвращаясь из заграничных поездок, делились своими впечатлениями. М. Бок писала: «И какая же разница между нашими деревнями и беленькими немецкими домиками; между нашими русскими раскинувшимися на необозримые пространства полями и аккуратненькими четырёхугольниками полей немецких!» [4, с. 102].

Когда Столыпин возглавлял Ковенское общество сельского хозяйства, он вынужденно решал ряд проблем развития губернии, связанных с объективными обстоятельствами соседства с Германией. Занимаясь организацией сети сельскохозяйственных складов в Ковенской губернии, изучал постановку дела в Германии и неоднократно посещал страну. Тогда же он познакомился с явлением стихийного перехода крестьян Ковенской губернии от подворного владения к «колониям» (хуторам), устраиваемым по образцу фермерского хозяйства Пруссии. Позитивно оценивая данные процессы, Столыпин писал: «Колониальное владение землею представляет, несомненно, высшую ступень развития в использовании земли по сравнению с чересполосным подворным владением» [5, с. 17]. В одной из речей касательно западных земств он убеждал, оглядываясь на Германию: «Но господа, ведь рядом, межа к меже за государственной границей люди живут в одинаковых условиях, лихорадочно работают, богатеют, создают новые ценности, накапливают их, не зарывают своего таланта в землю, а удесятерят в короткий срок силу родной земли... Это движение там, да и не только там, но даже и в странах, которые считались ещё недавно варварскими и дикими, создаётся тем, что люди там поставлены в положение самостоятельности и личной инициативы» [42, с. 328].

В ближайшем окружении Столыпина, кроме поляков и евреев, встречались и немецкие фамилии: семья героя Крымской войны графа Тотлебена, графини Крейц, фермера Миллера. С немецким укладом жизни, укоренившимся в России, Столыпин неожиданно для себя столкнулся и в период управления Саратовской губернией, которую М. Бок характеризовала как «большую по размерам, не подчинённую генерал-губернатору и населённую разными народностями, являвшими собою поразительные контрасты. В её степях жили полудикие, близкие по своему образу жизни к кочевникам, киргизы, рядом с кочевниками вы попадали в Сарепту, немецкую колонию, с аккуратными белыми домиками, электричеством, водопроводом и богатую вообще всем, что давала культура...» [4, с. 118]. По свидетельству Харизоменова, автора статьи о губернии, подготовленной для издательства «Брокгауз и Евфрон», на рубеже столетий в Саратовской губернии проживало около 166 528 чел. (10 %) немцев, преимущественно бывших колонистов, поселения которых находились в Камышинском, Саратовском, Аткарском и Царицынском уездах [53].

Выполняя обязанности губернатора, Столыпин вынужден был совершать ознакомительные и контрольные поездки по региону. Немецкую колонию Сарепту он посетил, судя по письмам к родным, между 8 и 14 июня 1904 г. Находясь под позитивными впечатлениями от данного визита, Столыпин в письме близким писал: «Это уголок старинной Вестфалии, целиком перенесенный в наши степи. Деревушка каменных домиков, вся мощёная, с водопроводом, вся в садах, в виноградниках. Волостной старшина, писарь, волостные судьи европейски образованны. Порядок – не к чему придаться. Вместе с тем корректность полная, всё по-русски. За скромною трапезою, когда их оркестр заиграл гимн, все немцы громко запели «Боже царя храни». Несмотря на воспитанность и образованность, старшина на своей фабрике сам при нас показывал, как он выделяет горшки, а председатель волостного суда в своей пекарне поднёс мне пряников своего производства» [50]. Данные описания выглядят контрастно с положением других крестьян губернии, которые зимой «целыми деревнями занимались профессиональным нищенством», относительно чего Столыпин утверждал, что положение крестьян в России «ненормально и неблагополучно».

Национальный вопрос и идея о единой русской нации в программе Столыпина.

Примеры западной рациональности, которые, как показывала практика, могут быть успешно привиты и укоренены и на русской

почве, Столыпин считал позитивным явлением, рассматривая культурный обмен и трансляцию положительных качеств важным дидактическим средством для русского населения империи. Так, например, во время посещения Царицынского завода Урало-Вожского металлургического общества, учрежденного на средства парижских и петербургских банков, он с удовлетворением отмечал: «Завод этот – один из самых больших в России. Часть рабочих – французы и большая часть мастеров тоже. Рядом французская деревня и русская. Теперь понемногу подучились наши, и французы заменяются русскими. Рабочие очень хорошо обеспечены. Школа, больница образцовая, так что стачек совсем не бывает, беспорядков тоже. Половина инженеров французы, половина – русские» [50]. В этом Столыпин видел самое действенное средство борьбы с революциями, о кровавых последствиях которых знал не понаслышке: известно о 40 покушениях на политика лично и его семью. Как вспоминал Н. В. Пятницкий, в России «до Столыпина умели бороться только с революционерами, но не с революцией» [30].

Признавая положительное влияние иноземного опыта и западной ментальности, Столыпин был далёк от их абсолютизации для России. Его личная цель, которую он в контексте своих реформ провозгласил как важнейшую государственную задачу, состояла в эволюции и трансформации российского социального ресурса. В своём выступлении, произнесённом в Государственном Совете 26 марта 1910 г., Столыпин пояснял: «По нашим понятиям, не земля должна владеть человеком, а человек должен владеть землей. Пока к земле не будет приложен труд самого высокого качества, труд свободный, а не принудительный, земля наша не будет в состоянии выдерживать соревнование с землёй наших соседей, а земля – это Россия» [40, с. 255]. Задумываясь о методах активизации крестьянства, он писал: «Надо дать свободы, но при этом добавлю, что предварительно нужно создать граждан и сделать народ достойным свободы...» [3, с. 17].

Программа реформ Столыпина была призвана обеспечить государству стабильность, в том числе и в национальном вопросе: «Правительству желательно было бы изыскать ту почву, на которой возможна совместная работа, найти тот язык, который был бы одинаково нам понятен. Я отдаю себе отчет, что этим языком не может быть язык ненависти и злобы. Я им пользоваться не буду» [3, с. 117]. В первом выступлении, произнесённом в Государственной Думе 16 ноября 1907 г., он сообщает, что вверенное ему «правительство надеется обеспечить спокойствие страны, что даст возможность все

силы законодательных собраний обратить ко внутреннему устройству» [38, с. 99]. Совершенно бесспорно, что политик, находясь у руля государственной политики, едва ли пожелал бы усугубить этот мегасоциальный конфликт национальным.

Настоящей заботой Столыпина были два направления реформаторской деятельности – крестьянская реформа и обеспечение прав нижних слоёв общества. Закономерным звеном данной логической цепи было уравнение прав российских крестьян с положением тех этнических групп, которые на различных этапах формирования империи получали привилегии, с разной степенью полноты сохранившиеся до начала XX ст. По этой причине на начальном этапе реформ он склонялся к созданию преимуществ и возможностей для русского населения. Столыпин полагал, что если упомянутые ранее привилегии во многом создавали надконкурентные условия развития колониальных этнических общностей и регионов их проживания, то настало время для возвращения долгов исконно русскому народу. При этом Столыпин несколько наивно полагал, что условия – едва ли не единственное средство достижения результата. Финский, польский, немецкий вопросы решались в контексте данных убеждений. В связи с этим весьма показательным является письмо, направленное Меллер-Закомельскому – временному генерал-губернатору прибалтийских губерний, где Столыпин излагает предысторию возникновения проблемы, а одновременно и своё понимание принципов российской колонизации: «...Русское правительство никогда не стремилось к денационализации проживающих в пределах государства народностей. Весь ход исторического развития Империи показывает, что при присоединении к государству земель, населённых инородческими племенами, монархи российские, желая обеспечить каждой народности привычный ей строй жизни, стремились обыкновенно сохранять неприкосновенными установившиеся в данной местности правовые отношения, предоставляя в то же время отдельным лицам из числа присоединённых народностей приобретать преимущества, присвоенные русским сословиям» [39]. Признавая, что межэтнические отношения нередко имели противоречивый характер, Столыпин комментировал, что ограничения, которые прослеживались в политике по отношению к представителям некоторых этнических групп (речь явно идёт о поляках), предпринимались исключительно с целью ограждения коренных интересов русских: «Такие исключительные меры принимались только в тех случаях, когда таящиеся среди некоторых

присоединенных народностей сепаратистские стремления оказывались опасными для целостности государства» [39].

Обязательным условием жизненности намеченных реформ «во имя унификации состояния» Столыпин считал «русские национальные начала»: внизу – развитие самоуправления, передача ему государственных обязанностей и создание «крепких людей земли, которые были бы связаны с государственной властью»; наверху – «законодательный новый представительный строй, который должен придать новый блеск Царской Верховной власти» [43, с. 273]. Таким образом, Столыпин подчеркивал, что «та сила самоуправления, на которую будет опираться правительство, должна быть всегда национальной» [38], то есть государственной. Под «национальным самоуправлением» он понимал такой тип, который организован с позиций государственной выгоды, то есть при преимущественных возможностях для русского населения, а именно «ограждения государством отдельных племенных групп путём пропорционального представительства, так как иначе более сильные, более многочисленные группы поглотили бы, подавили бы более мелкие национальные группы, которые точно также развились историческим путём» [43, с. 272]. Это Столыпин считал актом подчинения «земской идеи идее государственной».

Для комментария очерченного проекта, воспользуемся анализом Шубинского, который пояснял, что «... яркой политической идеей Петра Аркадиевича был национализм. И здесь одни видели угнетение нерусских народностей; другие – апофеоз справедливости в отношении русской народности. Как всегда, крайности ни к чему не привели, кроме обострений и непримиримости. Первые открыто стояли за распад русского государства; вторые – за цельность его и недопущение принижения русской народности и её государственного уклада. Для Петра Аркадиевича Российское государство было единое и нераздельное. Он не стремился к какому-либо династическому господству русского народа над другими, но и не мог перенести унижения русского народа на почве интернационализма или культурных превосходств» [57, с. 27].

Принимая вызов комплекса этнонациональных проблем, Столыпин был убеждён, что государственный подход к решению национального вопроса состоял в том, чтобы отказаться от субъективного подхода, а именно решения конкретного вопроса с позиции отдельной этнической группы: «Прежде всего, Россия будет Российским государством, а затем будем толковать о подразделениях и устрой-

ствах внутри неё разных народностей – финнах, эстонцах, поляках, хохлах, татарах и т.д. Не будем вытравливать процессов истории и её несокрушимого уклада» [5, с. 121].

Представления Столыпина о благе для России были связаны с идеей о единой нации, которую он определял как русскую нацию. Империю Столыпин представлял как единое неделимое государство, в котором «власть есть хранительница государственности и целостности русского народа.., [должна] действовать и отстоять то, что ей вверено» [3, с. 111]. Таким образом, главную миссию России Столыпин видел в объединении этнических общностей. Признавая ответственность власти за сохранение единства империи, он отвергал даже малейшие намёки на децентрализацию и автономию, исходящие, прежде всего, от поляков и финнов, считая их предложения по меньшей мере неуместными, провокационными и преждевременными в условиях государства, ослабленного революционными потрясениями: «Она [децентрализация] может идти только от избытка сил, а её у нас требуют в минуту слабости, её хотят вырвать у нас вместе с такими корнями, которые должны связывать всю империю, вместе с теми нитями, которые должны скрепить центр с окраинами» [34]. Та враждебность, которую польская интеллигенция продемонстрировала в событиях 1905 г., была важным, как полагал Столыпин, уроком: «Когда слабеет в крае русская творческая сила, выдвигается и крепнет польская...» [34]. Следовательно, чтобы не допустить подобного в будущем, «русская творческая сила» должна доминировать.

Однако доминирование, пояснял П. Столыпин, вовсе не означает подавление. В одной из речей, проясняющих позицию премьера по финскому вопросу, в июле 1910 г., политик убеждал: «Россия – не культурогаситель. Россия сама смело шагает по пути усовершенствования. Россия не обречена стать лишь питательной почвой для чужих культур и для чужих успехов» [41, с. 311]. Предпочитая путь объединения альтернативе автономии, он не отрицает возможности и важности сохранения самобытности отдельных этнических групп: «Слияние – это не децелационализация инородческого населения, а мирное приобщение его к общему течению русской государственной жизни и возможное сближение местных жителей с русской общественностью при условии сохранения религиозных и племенных их особенностей» [41, с. 311].

Как следует из приведенной выше цитаты, Столыпин ждёт от представителей других этнических групп осознанного чувства гражданственности, понимания необходимости и желания стать звеньями

единой русской нации, а также проявления патриотических чувств. Отвечая на упрёки представителей польской политической элиты в Думе, он призывал: «Станьте сначала на нашу точку зрения. Признайте, что высшее благо – быть русским* гражданином, носите его так высоко, как носили когда-то римские граждане, тогда вы сами назовёте себя гражданами первого разряда и получите все права» [38].

Имперское государство, как полагал политик, сильно единством объединённых в него народов. Излагая идеальную модель империи как многонациональной политики в выступлении в Государственном совете 4 марта 1911 г. по вопросу о национальных отделениях в западных земствах, Столыпин пояснял: «Можно понимать государство как совокупность отдельных лиц, племён, народностей, соединённых одним общим законодательством, общей администрацией. Такое государство, как амальгама, блюдет и охраняет существующие соотношения сил. Но можно понимать государство и иначе, можно мыслить государство как силу, как союз, проводящий народные исторические начала. Такое государство, осуществляя народные заветы, обладает волей, имеет силу и власть принуждения, такое государство преклоняет права отдельных лиц, отдельных групп к правам целого. Таким целым я почитаю Россию» [47, с. 339]. В представленной выше цитате, на наш взгляд, фактически изложена концепция русской нации Столыпина. Нам видится, что она не основывается на шовинизме, но на классической идее, некогда сформулированной Цицероном, а затем воспринятой некоторыми европейскими просветителями о подчинении интересов отдельной личности интересам большинства, а здесь – отдельного этноса интересам государства.

Важнейшей проблемой российского националистического дискурса всегда была проблема языка. Что касается Столыпина, в данном вопросе он оставался непреклонен: «В России господствующий язык – русский; везде на окраинах – равноправие русских с туземцами, но не положение русских как бы иностранцев среди них, ибо окраины лишь органические части России» [57, с. 28]. Представители польской элиты в качестве аргумента к тезису о неравноправном положении польского населения на окраинах сообщали, что в Царстве Польском в 1900 г. было меньше школ, чем в 1828 г. Столыпин сообщает, что он знаком с данным фактом и аргументирует его следующим образом: «Я на это отвечаю следующее: не только мало школ, но там нет даже высшего учебного заведения, и высшего учебного

---

* Здесь в смысле российским.

заведения там нет потому, что те граждане, которые только что называли себя гражданами «второго разряда», не хотят пользоваться в высшей школе общегосударственным русским языком» [36, с. 114].

Позиция Столыпина вызывала неоднозначные оценки российского политика. Оппозиция справа находила его «либеральным, конституционным и уступчивым» [3, с. 117]. Левые утверждали, что он слишком консервативен и национален, а его реформу земского представительства называли «противокультурным национализмом», уничтожающим самую идею самоуправления. Сам же Столыпин называл себя «представителем мирной русской эволюции» [3, с. 115]. Не вызывает сомнения, что взгляды Столыпина периода премьерства пережили существенный сдвиг вправо, к консерватизму. На наш взгляд, данная трансформация была вызвана следующими обстоятельствами. Поскольку в своих убеждениях относительно единства государства Столыпин не получал поддержку слева, а также считая призывы левой оппозиции дестабилизирующими общество и государственные устои, он склонен был поддерживать праворадикальные охранительные силы. Например, политик был осведомлен о деятельности «Русского окраинного общества», основанного в 1908 г., в состав которого входили члены Государственного совета (Дейтрих, Д.И. Пихно, Н.Д. Сергиевский, А.А. Ширинский-Шихматов) и член Думы С. Н. Алексеев [20]. Как известно, на базе данной группы в ноябре 1909 г. была образована отдельная Думская фракция русских националистов. Меньшиков, один из идеологов «окраинного общества», в статье «Чье государство Россия?» писал: «Русское государство – это государство русских. Тезис, что «иностранцы» – такие же граждане, как и русские, неприемлем в принципе: «Конечно, *не такие* и не Должны быть такими» [19]. Одним из объединяющих фракцию лозунгов был призыв: «Россия для русских».

Однако национализм Столыпина был иным. В отличие от позиции Меньшикова, которая разбивала общество на «они» и «мы», неизбежно создавала условия конфронтации и конфликта, Столыпин, как ответственный политик, искал компромисс. Его позиция в прямом смысле слова была охранительной. Теория Столыпина о единой русской нации, как уже было отмечено выше, предусматривала добровольное объединение отдельных этнических групп и унификацию их прав. П. Г. Курлов, товарищ министра внутренних дел, командир отдельного корпуса жандармов, по этому поводу замечал: «Столыпин не был поклонником политики насилия, но проведение строгой системы подчинения окраин центру государства было для

него выражением владевшей им мечты о “Великой России”» [16]. Тактике унификации политик следовал и в решении «немецкого вопроса».

Столыпин и немецкая колонизация Сибири. «Немецкий вопрос» Столыпин не определял как проблему общеимперского масштаба, однако неоднократно подчеркивал её политическую и административную обусловленность. Немецкое население и представление о его значении для развития государства не исчезало из сферы контроля политика и явилось отражением общей системы взглядов Столыпина на решение национального вопроса в России. Будучи поклонником Германии, как одной из цивилизованных стран мира, почитая её бытовую и политическую культуру, с одной стороны, и признавая пользу от использования немецкой рациональности в колониях России – с другой, политик всё глубже убеждался в возможности и необходимости кардинального решения проблемы русского крестьянина, а именно: ликвидации последствий диспропорциональности условий развития сельского населения отдельных этнических групп, которые, как он полагал, были обусловлены прежней надконкурентной ситуацией развития нерусских групп. В связи с этим, всячески популяризуя свои реформы, Столыпин позволил остановить приобретение помещичьих земель немцами-колонистами в Сибири.

Колонизация Сибири привлекла внимание Столыпина в 1910 г. Причиной его интереса были два обстоятельства: его поездка в регион, а также публикации в пронационалистической прессе (газетах «Объединение», «Новое время», «Голос Руси», «Дело Отечества»). Путешествуя по Сибири в 1910 г., Столыпин посетил деревни немцев-колонистов в Кулундинской степи. Как известно, премьер был удостоен радушного приёма. Он торжественно вручил колонистам деньги на создание школы, а меннонитам обещал провести железную дорогу [17, с. 121]. Отчёт о поездке в Сибирь, по словам Столыпина, «прекрасно и талантливо составленный Кривошеиным», получил статус секретного документа и сохранил в тайне позитивные отзывы от посещения селений. Вместо этого премьер-министр создаёт «Проект закона о колонистах», а год спустя, в мае 1911 г., пишет управляющему землеустройством и земледелием А. В. Кривошеину весьма симптоматичное письмо [39]. Он просит разобраться, на каких условиях были основаны немецкие поселения. Речь шла о 46 посёлках, расположенных на казенных землях (3430 семей с населением свыше 20 000 душ обоёго пола), которые получили 250 000 десятин. Столыпин утверждает, земельная ситуация в данном регио-

не «не соответствует интересам русских людей и ... [с точки зрения] государственных интересов [является] совершенно нежелательной». Столыпин требовал от Кривошеина вмешательства и «ограждения интересов русского крестьянства и, по соображениям государственной важности, принять меры против заселения Степных областей немцами-колонистами как элементом, не отвечающим задачам русской государственности» [39].

Негативные отзывы по вопросу немецкой колонизации в Сибири звучали и с думской трибуны. Депутат А. П. Трегубов в докладе «О рассмотрении сметы Переселенческого управления» (1910 г.) сообщал, что ссуды немецких переселенцев, составлявшие 160 рублей, в 2–3 раза превышали ссуды, выдаваемые русским крестьянам (50–60 руб.) [57]. Депутат предостерегал об опасности перехода казачьих земель немецким колонистам, «которые не благо несут с собою, а несут с собою только смуту» [6, с. 131]. Заметим, что несколько лет спустя, в 1913 г., тот же Трегубов в своих заметках напишет восторженный отзыв о состоянии немецких селений Сибири, признавая их пользу для хозяйственного развития края: «Великое благодеяние – самодеятельность, которая так развита в немецких общинах, и которой, к сожалению, нет в обществе русских крестьян» [26].

Вышеупомянутое письмо Столыпина Кривошеину было в том числе и реакцией на серию статей, опубликованных в печати. Одной из таких известных публикаций была статья действительного статского советника, участвовавшего в сенаторской ревизии, которую возглавлял граф О. Л. Медем, А. Папкова «Нашествие иностранцев в Западную Сибирь» («Новое время», 18 июля 1910 г.) [21], где автор сигнализировал о распространённой в регионе практике приобретения земельной собственности «иностранцами и евреями в ущерб крестьянам-переселенцам в обход действовавшего законодательства» [21]. Автор связывал явление с вековой колонизационной традицией, которой следовало российское правительство – традицией привилегий. Папков был убеждён, что практика образования поселений инородцев – это «стремление иностранных подданных к захвату территории» [21]. Квалифицируя действия евреев и иностранных переселенцев как незаконные, автор ссылается на 136 статью «Степного положения», в которой запрещается передача земель Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской и Тургайской областей лицам нехристианского вероисповедания и не являющимся российскими подданными. Заметим, что данный аргумент был малоубедитель-

ным, поскольку большинство немецких переселенцев по своей вероисповедальной принадлежности относилось именно к христианам.

В другой статье А. Папкова «Немецкое царство в Западной Сибири на развалинах казацкого владения» (5 ноября 1910 г.), опубликованной в газете «Объединение» [22], автор сообщает, что при попустительстве центральных и местных властей, «иностранцы разных национальностей (немцы, англичане, датчане)» с лёгкостью скупают и арендуют сибирские земли, возводя на них капитальные постройки, что свидетельствует об их долгосрочных планах.

Среди других, привлёкших внимание общественности публикаций, следует назвать статью «Завоевание Сибири немцами», опубликованную в газете «Свет» (11 ноября 1910 г.) [34]. Среди основных идей, транслируемых анонимным автором, публикующимся под псевдонимом Сибиряк, следует упомянуть такие, набравшие популярность идеологические клише, как: «[немецкая] угроза распространяется и на восток», «Дума относится либерально», «пренебрегают историческими правами народа-хозяина», «в Сибири появилось целое немецкое государство». Автор предупреждал общественность, что ныне «Западная Сибирь – немецкая страна, а колонии растут как грибы, в этом нет ничего удивительного», «отношение немецких колонистов к русским переселенцам весьма презрительное и злобное». В конце статьи автор с вызовом констатирует, что «Россия является, вероятно, единственной в мире страной, где инородцы пользуются привилегированным положением..., а во время войны русские должны будут проливать кровь, защищая немецкое благополучие» [34].

Официальный ответ на данные публикации последовал от заведующего переселенческим делом в Акмолинском районе фон Штейна (22 октября 1910 г.) [33]. В предоставленной на имя Кривошеина справке чиновник сообщает, что ситуация, описанная в статьях, не соответствует истинному положению дел. Во-первых, пояснял Штейн, законодательных запретов для переселения немцев не существует, и по закону немецкие переселенцы пользуются равными правами с русскими крестьянами. Во-вторых, он опровергает используемые Поповым показатели относительно количества немецких переселенцев. Чиновник убеждён, что численность последних не превышала 5,6 % прибывших. Штейн также свидетельствовал о том, что немецкие поселения располагались исключительно в Омском, Кокчетовском, Атбасарском, Акмолинском уездах, условия адаптации в которых крайне сложны. Подтверждая, что факт заселения немцами-колонистами казачьей линии действительно имел место, чиновник

уточнял, что упомянутый процесс наблюдается в регионе с 1896 г. и не имеет связи с реформой Столыпина [33].

Тем не менее участие немецких переселенцев в Столыпинской реформе, не будучи ограниченным законодательно, было заблокировано административно. И заметим, что данный процесс происходил без вмешательства премьера, но при его одобрении. В дополнение к территориальным ограничениям в расселении колонистов 7 октября и 28 мая 1910 г., а также 6 июля 1911 г. были разработаны правила, согласно которым немцы и сектанты могли селиться исключительно на участки единоверцев. Это должно было снизить влияние немецкого этнического элемента на русское население [6, с. 35].

Столыпин и «немецкий вопрос» в западных губерниях Российской империи.

Отдельной заботой П. А. Столыпина был так называемый «остзейский вопрос», который, как полагал премьер и другие политики, признающие присутствие данной проблемы в России, отражал привилегированное положение немецкого населения в Западных губерниях (прибалтийских и юго-западных). Столыпин инициировал закон, который ограничивал возможности немецкой колонизации западных губерний – заметного для общественного мнения явления, которое с середины XIX в. поддавалось критике в публицистике Ю. Ф. Самарина, Н. М. Каткова, И. С. Аксакова. Отношение Столыпина к остзейской проблеме может быть раскрыто через полемику Столыпина с временным генерал-губернатором бароном А. Н. Меллер-Закомельским (письма от 14 февраля, 16 марта, 22 апреля, 2 мая, 1 и 4 июня 1908 г.) [39]. В данной переписке поднимались три основные проблемы: 1) кадровая политика в регионе; 2) земельная ситуация; 3) меры по ограничению культурного влияния немецкого населения и степень его политической лояльности.

Письмо от 16 марта 1908 г., адресованное Столыпиным временному генерал-губернатору, касалось проблем кадровой политики [39]. Тот факт, что объективные условия края обеспечили преимущественное участие представителей немецкого населения в распределении административных должностей, способствовало, как полагал политик, повышенному влиянию данного этнического элемента на принятие решений и являлось причиной отдаления окраин от центра. Обращаясь к Меллер-Закомельскому, Столыпин говорил о необходимости изменить этнический состав администрации на территории данных губерний. Политик был убежден, что такие меры «должны послужить сближению Прибалтийской окраины с прочими частя-

ми ... государства и утверждению в ней русской государственности и культуры» [27]. Правительственные органы, настаивал Столыпин, «должны быть русскими, если не по происхождению, то по убеждениям, на них лежит обязанность охранять на окраинах интересы русской государственности, которые, очевидно, должны быть поставлены превыше всяких частных интересов отдельных народностей» [27]. Демонстрируя последовательность в проведении кадровой политики, 3 октября 1908 г. Столыпин отправляет главам министерств и ведомств (В. Н. Коковцову, И. Г. Щегловитову, А. Н. Шварцу, И. П. Шипову, А. В. Кривошеину, Н. К. Шауфусу, П. А. Харитонову) отношения с требованием предоставить информацию о лицах, служащих в Прибалтийском крае, с указанием вероисповедания, происхождения и образовательного ценза [29].

Меллер-Закомельский, который нес непосредственную ответственность за состояние губерний, был противником какой-либо «этнической квоты», считая её не только бесполезной, но и вредной для дела. Он пытался убедить премьера в том, что «русские не могут быть хозяевами в пограничных местностях России, заселенных инородцами, причем попытка заселять окраины русским элементом оказалась бы бесцельной ввиду того, что русские поселенцы обыкновенно быстро поддаются под влияние той народности, среди коей они водворены» [27]. Как администратор-практик, Меллер-Закомельский был убеждён, что на своих должностях немцы являются незаменимыми, так как знают язык и обычаи региона, к тому же «большинство чиновников всех ведомств из русских, поляков и латышей, отличаясь неустойчивостью политических взглядов, ненадежны с государственной точки зрения» [27]. В заключение он заявил, что без конкретных законодательных изменений приступить к выполнению предложенной Столыпиным кадровой политики он не имеет возможности. Меллер-Закомельский в целом был против кардинального изменения кадровой политики, которая держалась и укоренилась в Прибалтийском крае в течение предыдущего столетия, и которую большинство правых рассматривали как политику привилегий.

Занимая охранительную позицию относительно вверенного ему региона, Меллер-Закомельский также имел своё независимое мнение относительно указа Столыпина, направленного на ограничение процессов расширения немецкого землевладения в трёх юго-западных и прибалтийских губерниях. На этапе корреспонденции законопроект «Об изменении временных правил о водворении в Вольнской губернии лиц нерусского происхождения и о распространении дей-

ствия этих правил на губернии Киевскую и Подольскую» ещё не был принят. Он будет подготовлен премьером лишь к осени 1910 г. [2, с. 59], когда Меллер-Закомельский оставит пост временного генерал-губернатора, однако уже в переписке со Столыпиным он высказался весьма категорично против идеи законопроекта. Он полагал, что ограничение раздачи казенной земли православному населению с ограничением прав остзейских немцев приведёт к обострению аграрного вопроса в регионе [29].

Проблему немецких колонистов П. А. Столыпин поднимает и в переписке с В. Н. Коковцевым (от 10 февраля 1908 г.) [39]. Он обращает внимание министра финансов на упомянутую ранее статью «Из Прибалтийского края» и на описываемые в ней явления. Речь шла о том, что местные немцы поддерживают колонизацию германских подданных в западных губерниях. Данное обстоятельство вызывало особые опасения, поскольку грозило, как считал премьер, «превращению Прибалтики в Финляндию», по есть в регион, который может потребовать автономии [39]. В целях усиления русского влияния предлагалось прекратить раздачу казенных земель латышам (кроме православных латышей), а раздавать ее арендаторам, батракам-русским, православным и старообрядцам. Столыпин вновь напоминает о необходимости назначать в край только русских чиновников, а «чиновников-инородцев» перевести в Россию. Он также требовал на выборах в Государственную думу избирать от края по крайней мере одного русского депутата, который мог бы «защищать местные интересы с государственной [то есть пророссийской] точки зрения» [39].

В упомянутой выше полемике Меллер-Закомельского и премьера также не мог не возникнуть знаковый и уже более столетия активно обсуждаемый вопрос о благонадёжности и патриотизме российских немцев, проблеме их политической ориентации на Германию. Столыпин считал, что данная, незримая связь немецкого населения с их этнической родиной должна быть предметом опасений и постоянного контроля [39]. Меллер-Закомельский также не мог отрицать того факта, что немцы действительно испытывают определённое «влечение к Германии», однако данные настроения он считал природно обусловленными «общностью расы, веры, культуры». В этом губернатор, который в силу своих обязанностей поддерживал постоянные контакты с немецким населением, не видел потенциальной опасности. Оппонируя Столыпину, он писал: «Невозможно сделать из немца русского и несправедливо осуждать первого за то, что он хочет быть немцем, оставаясь верноподданным и лояльным» [27].

Комментируя содержание статьи «Из Прибалтийского края», которую премьер также переслал А. Н. Меллер-Закомельскому, губернатор поясняет её характер как один из «примеров обычных сетований русских людей, попавших на окраину и не успевших устроиться в ней согласно своим широким обыкновенно вожделениям» [27]. «Подобные неудачники, – писал губернатор, – большею частью люди без воспитания и образования, не принимаются в местное немецкое общество, а потому, тая в себе чувства зависти и личной обиды, объясняют свою неприязнь к немцам соображениями о предпочтении их русским и о наносимом чрез то ущербе нашей государственности» [27]. Защищая и отстаивая свою позицию, А. Н. Меллер-Закомельский продолжал утверждать, что русские, живущие и служащие в Прибалтике, лишены «сплоченности и воодушевления во имя национальных и государственных интересов», а «вместо преданности долгу перед родиной местные главари интеллигенции толкуют об автономии окраин». И напротив, немцы, по его мнению, являются единственной стабилизирующей силой в крае. Столыпин, комментируя письмо Меллер-Закомельского от 25 апреля 1908 г., не без раздражения высказался: «Воодушевить и сплотить русских – дело его, начальника края» [28; 39].

Тема благонадёжности немецких колонистов была поднята и в письме П. А. Столыпина от 4 июня 1908 г. [39]. На сей раз опасения премьера связаны с деятельностью Германского школьного союза, который, как стало известно, оказывал финансовую помощь немецким школам, расположенным в Прибалтике. Сообщение об этом появилось в газете «Новое время» от 1 июня 1908 г. Губернатор был вынужден провести расследование относительно обсуждаемого предмета. В ответном письме премьеру он сообщил, что данная организация действовала совершенно легально. Он ссылается также на закон о правах преподавания на родном языке в частных учебных заведениях Прибалтийских губерний, принятый Министерством народного просвещения 19 апреля 1906 г. [29]. Дополнительно губернатор сообщает, что более тесное сближение российских и германских немцев началось после «мятежа» 1905–1906 гг., когда латыши «поставили цель изгнания из края немцев». Соглашаясь со Столыпиным и находя деятельность немецких обществ в Прибалтийском крае потенциально опасною для государства, Меллер-Закомельский тем не менее предлагал воздержаться от насильственного закрытия общества и намеревался ограничиться введением строгого контроля над ним [29].

Неожиданно для себя Меллер-Закомельский получил поддержку со стороны министра народного просвещения А. Н. Шварца. 8 июля 1908 г. председательствующий в Совете министров В. Н. Коковцов предложил министру представить свое заключение по вопросу о деятельности Германского союза. В направленном П. А. Столыпину 24 июля 1908 г. секретном сообщении А. Н. Шварц признавал, что правительство в последние годы действительно поддерживало немецкие школы в крае, и связи этих школ с германскими союзами неизбежны [39]. 13 ноября 1908 г. Столыпин направил министру ответное письмо, в котором предлагал принять меры к упорядочению деятельности школ, содержащихся прибалтийскими немецкими обществами [39].

Таким образом, главная цель правительственного курса в отношении Прибалтики и Юго-Западных губерний заключалась, как мог охарактеризовать её П. А. Столыпин, в достижении полного слияния регионов с Россией, под которым понималась не «денационализация», а его мирное приобщение к государственной жизни и возможное сближение с русской общественностью при условии сохранения религиозных и национальных особенностей. Более полно позиция Столыпина была отражена во вступительной части к законопроекту «Об изменении временных правил о водворении в Волынской губернии лиц нерусского происхождения и о распространении действия этих правил на губернии Киевскую и Подольскую» [2]. Однако намеченная программа не была реализована в полном объеме. Впервые, она встретила упорное сопротивление со стороны фракции «Союза октябристов» [2]. К тому же, уже по получении министром внутренних дел затребованных от губернаторов сведений о русском населении края, стало очевидным, что вследствие своей малочисленности и слабости экономической базы оно не могло конкурировать с немецким ни в экономической, ни в политической областях, а для масштабной колонизации отсутствовали необходимые условия. Эти факторы, вероятно, и предопределили отход правительства от первоначально намеченной линии.

Выводы.

Проведенный нами анализ деятельности П. А. Столыпина в области регулирования внутренних межэтнических отношений подтверждает, что консерватизм проводимой им политики был обусловлен, прежде всего, сложностью исторического периода, на который приходилось время его премьерства. Столыпин, конечно же, не являлся ни мракобесом, ни шовинистом, ни ксенофобом. Он был че-

ловеком, облечённым властью, несшим ответственность за огромный социальный организм, которым являлась Российская империя, и который, подобно любому другому организму, стремится к выживанию. По этой причине его позиция относительно решения этнонациональных проблем и перспектив формирования единой нации носила охранительно-консервативный характер.

Именуя самого себя «представителем мирной русской эволюции», в вопросах национальной политики Столыпин придерживался принципа единства государства, сохранения «тела империи», категорически отрицая какие-либо, пусть даже теоретические, рассуждения о возможности не только административно-этнической, но и экономической и культурной автономии. Его идея о единой великой русской нации базировалась на представлениях о целостности империи, духовном и гражданском объединении входящих в неё народов, а также их сознательной самоидентификации как элементов огромного социального государственного организма. Не отрицая права на этническую самоидентификацию и признавая самоценность каждой из этнических составляющих державы, то есть не намереваясь гомогенизировать империю на словах, Столыпин тем не менее проводил противоречивую политику, которая на практике во многом контрастировала с его теоретическими декларациями. Признавая в целом значимость нетитульных этнических групп и важность трансляции опыта в сфере различных социальных практик, он считал «государственным подходом» умение в вопросах межнациональных отношений подняться над «узкой точкой зрения» – позицией отдельной этнической группы, что в действительности выражалось в отстаивании интересов коренного русского населения империи.

Столыпин возглавил правительство на начальной стадии парламентаризма. Он был первым премьером, который выносил национальные и межэтнические проблемы на обсуждение органов народовластия, ожидая от политиков понимания их миссии и сознательного отношения к принятию решений. В условиях развития и становления демократических процедур ему приходилось не просто администрировать, но и отстаивать свои убеждения в соперничестве и полемике с депутатскими группами, которые представляли те этнические группы, чьи проблемы в масштабе России требовали разрешения. Деятельность Столыпина – это также попытка уравновесить множество векторов и позиций российского общественного мнения, а также первый опыт формирования «практического типа» идеологии по национальному вопросу, непосредственно связанного с при-

кладной политикой. Столыпин можно назвать первым российским официальным идеологом национализма. Он не только реформировал, но и официально презентовал и популяризировал государственную политику по национальному вопросу, а его национализм может быть определён как официально-государственный.

Столыпин никогда не был германофобом. Уклад жизни соседнего государства, личные ментальные характеристики немецкого этноса и политическую систему Пруссии он рассматривал не только как модель, достойную для подражания, но и, по некоторым данным, использовал её для проекта своих реформ. Однако в предложенной им программе «мирной эволюции» государства, политик сделал ставку на активизацию основного социального ресурса империи – российское крестьянство. Признавая значение колонизации и вклад немецких колонистов как отдельного колонизационного потока, он полагал, что на этапе его премьерства необходимой мерой является создание преимущественных условий для развития российского крестьянства. Тем самым государство отдаёт русскому народу тот долг, который был недополучен коренным населением на этапе привилегий, щедро раздаваемых иностранцам. И если его предшественники Ю. Ф. Самарин, И. С. Аксаков, М. Н. Катков отстаивали необходимость унификации, то Столыпин продвинулся намного дальше, требуя урезать права представителей нетитульных этносов. Создавая ещё один подобный прецедент редуцирования прав, которыми периодически изобиловала российская история, премьер легитимизировал возможность новых конфликтов, которые проявят себя в ближайшем будущем на этапе Первой мировой войны.

«В политике нет мести, но есть последствия», – неоднократно повторял Столыпин, призывая депутатов к принятию обдуманых и взвешенных решений. Однако сам Столыпин, похоже, слушал себя без должного внимания. Его политика, возможно, лишь временных, но всё же ограничений этнических прав, была опосредованным вкладом в колониофобию – явление общественного сознания, которое сформировалось во второй половине XIX ст. В этой связи Столыпин определённо несёт ответственность за срыв проекта создания единой нации, которая, на первый взгляд, была одной из основных задач его национальной политики. Столыпин заблокировал формирование политической нации – единственно возможной модели нациестроительства в условиях имперского государства. Курс на преимущественную поддержку титульной этнической группы и урезания прав других просвещённых и консолидированных групп, будучи,

возможно, объективно необходимым, тем не менее создавал условия для обособления, формирования их устойчивой самоидентификации и дифференциации от возможного абстрактного объединения, которым могла бы стать русская нация. Сценарий формирования единой нации в России пошел по консервативному пути, что в условиях России являлось «тупиковым маршрутом». Используя выражение публициста А. Герт, следует признать, что и в проекте нациестроительства смелый и неординарный политик П. А. Столыпин «мечтал о Великой России, но его реформы стали источником «великих потрясений».

Библиографические ссылки

1. *Аврех А. Я.* П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
2. *Баах С. В.* Законопроект П. А. Столыпина об ограничении иностранного землевладения в Юго-Западном крае Российской империи / С. В. Баах // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941). – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 59–71.
3. *Биография П. А. Столыпина* (без автора) // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991. – С. 8–18.
4. *Бок М. П.* П. Н. Столыпин. Воспоминания о моём отце / М. П. Бок. – М. : Новости, 1992. – 352 с.
5. *Бородин А. П.* Столыпин. Реформы во имя России / А. П. Бородин. – М. : Вече, 2004. – 384 с.
6. *Вибе П. П.* Немецкие колонии в Сибири: социально-экономический аспект / П. П. Вибе. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2007. – 368 с.
7. *Дякин В. С.* Был ли у Столыпина шанс? / В. С. Дякин. – СПб. : ЛИСС, 2002. – 358 с.
8. *Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX в.) / В. С. Дякин. – СПб. : ЛИСС, 1998. – 1000 с.
9. *Ефремов П. Н.* Столыпинская аграрная политика / П. Н. Ефремов. – М. : ОГИЗ, 1941. – 144 с.
10. *Зайцева Л. И.* Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX – нач. XX в. / Л. И. Зайцева. – М. : РАН, Институт экономики, 1995. – 178 с.
11. *Замойский Л. П.* За фасадом масонского храма / Л. П. Замойский. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 305 с.
12. *Кара-Мурза С. Г.* Столыпин – отец русской революции / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2002. – 256 с.
13. *Катков М. Н.* Собрание передовых статей «Московских ведомостей» / М. Н. Катков. – М. : Тип. В. В. Чичерина, 1897. – 811 с.

14. Ковенская губерния // Брокгауз и Евфрон : энциклопедия в 86 т. – СПб. : Брокгауз и Евфрон, 1895. – Т. 15 а.
15. *Коковцов В. Н.* Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / В. Н. Коковцов. – М. : Современник, 1991. – 590 с.
16. *Курлов П.* Конец русского царизма / П. Курлов. – Пг, М., 1923. – С. 114.
17. *Малиновский Л.* Столыпинская реформа и немецкая деревня в России 1900–1917 / Л. Малиновский // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941). – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 119–125.
18. *Меньшиков М. О.* Разбитый крест // Новое время. – 1911. – 9 сентября.
19. Новое время. – 1908. – 1 марта.
20. Окраины России. – 1911. – № 14.
21. *Папков А.* Нашествие иностранцев в Западную Сибирь («Новое время») / А. Папков // Немцы в Сибири : сб. док. и матер. по истории немцев в Сибири, 1885–1917. – Омск, 1991. – С. 140–142.
22. *Папков А.* Немецкое царство в Западной Сибири на развалинах казачьего владения (5 ноября 1910) / А. Папков // Немцы в Сибири : сб. док. и матер. по истории немцев в Сибири, 1885–1917. – Омск, 1991. – С. 135–139.
23. П. А. Столыпин. Биохроника. – М. : РОССПЭН, 2006. – 376 с.
24. П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991. – С. 111–115.
25. П. А. Столыпин. Реформы во имя России. – М. : Вече, 2004. – 380 с.
26. По новым местам: Переселение в Сибирь в 1913 г., впечатления и заметки по поездке в заселяемые районы Сибири члена Государственной думы А. Л. Трегубова. – СПб., 1913. – С. 29–30, 33, 36–37.
27. Приложение к письму Столыпин П. А. – Меллер-Закомельскому А. Н. от 16 марта 1908 г. // Столыпин П. А. Переписка. – М. : РОССПЭН, 2004. – Режим доступа : www.hrono.ru/libris/stolipin/stpl_meller.htm
28. Приложение к письму Столыпина П. А. – Меллер-Закомельскому А. Н. от 2 мая 1908 г. / П. А. Столыпин // Столыпин П. А. Переписка. – М. : РОССПЭН, 2004. – Режим доступа : www.hrono.ru/libris/stolipin/stpl_meller.htm
29. Приложение к письму Столыпин П. А. – Меллер-Закомельскому А. Н. от 4 октября 1908 г. // Столыпин П. А. Переписка. – М. : РОССПЭН, 2004. – Режим доступа : www.hrono.ru/libris/stolipin/stpl_meller.htm
30. *Пятницкий Н. А.* П. А. Столыпин / Н. А. Пятницкий // Возрождение. – Тетрадь 117. – Париж, 1961. – С. 53.
31. *Розанов В. В.* Историческая роль Столыпина // Новое время. – 8 октября 1911.
32. *Сидельников С. А.* Аграрная реформа Столыпина / С. А. Сидельников. – М., 1973.

33. Справка заведующего переселенческим делом в Акмолинском районе фон Штейна в связи с публикациями в газетах о водворении немцев в Степном крае (22 октября 1910) // Немцы в Сибири : Сб. док. и матер. по истории немцев в Сибири, 1885–1917. – Омск, 1991. – С. 130–135.

34. Статья в газете «Свет» «Завоевание Сибири немцами» (11 октября 1910) // Немцы в Сибири : Сб. док. и матер. по истории немцев в Сибири, 1885–1917. – Омск, 1991. – С. 127–130.

35. *Столыпин П. А.* Об отношении к Финляндии. Речь на заседании Государственной Думы 21 мая 1910 г. / П. А. Столыпин // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991. – С. 144–156.

36. *Столыпин П. А.* Ответ на выступление В. Маклакова. Речь на заседании Государственной Думы 16 ноября 1907 г. / П. А. Столыпин // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991. – С. 111–115.

37. *Столыпин П. А.* Ответ на запрос членов Государственной Думы. Последнее публичное выступление П. А. Столыпина 27 апреля 1911 / П. А. Столыпин // П. А. Столыпин. Жизнь и смерть за царя. – М. : Рюрик, 1991. – С. 165–174.

38. *Столыпин П. А.* Первая речь П. А. Столыпина в Третей Государственной Думе, произнесённая 16 ноября 1907 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 98–102.

39. *Столыпин П. А.* Переписка / П. А. Столыпин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 490 с.

40. *Столыпин П. А.* Речь о крестьянской земельной собственности, произнесённая в Государственном совете 26 марта 1910 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна Великая Россия... – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 252–258.

41. *Столыпин П. А.* Речи о новых законах, касающихся Финляндии, произнесённые в Государственном Совете 8 и 11 июня 1910 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 305–313.

42. *Столыпин П. А.* Речи о земских учреждениях в Западном крае, произнесённые в Государственном совете от 1 февраля 1911 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна Великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 326–338.

43. *Столыпин П. А.* Речь по поводу законопроекта о распространении земского положения 1890 г. на девять губерний западного края / П. А. Столыпин // Нам нужна великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 270–285.

44. *Столыпин П. А.* Речь о крестьянской земельной собственности, произнесённая в Государственном совете 26 марта 1910 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна Великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 252–258.

45. *Столыпин П. А.* Речь по поводу законов о выборах членов Государственного совета от девяти Западных губерний, произнесённая 8 мая 1909 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна Великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – с.

46. *Столыпин П. А.* Речь по поводу законопроекта о распространении земского положения 1890 г. на девять губерний западного края / П. А. Столыпин // Нам нужна великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 270–285.

47. *Столыпин П. А.* Речь по вопросу о национальных отделениях в Государственном совете от 4 марта 1911 г. / П. А. Столыпин // Нам нужна Великая Россия. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 339–340.

48. *Столыпин П. А.* – Кривошеину А. В. Переписка, май 1911 г. (черновик письма) // Столыпин П. А. Переписка. – М. : РОССПЕН, 1904. – С. 416.

49. *Столыпин П. А.* – Святополку-Мирскому П. Д.: письмо от 28 февраля 1903 г. / П. А. Столыпин // Переписка. – М. : РОССПЭН, 2004. – Режим доступа : www.hrono.ru/libris/stolipin/stpl_meller.htm

50. *Столыпин П. А.* – Столыпиной О. Б.: письмо от 15 июня 1904 г. // Свободная мысль. – 1993. – № 13. – С. 100–101.

51. *Тарасов Б. Н.* Чаадаев / Б. Н. Тарасов – М. : Мол. гвардия, 1990. – 575 с.

52. *Трегубов А. П.* Из речи члена Государственной Думы о ссудной помощи переселенцам / А. П. Трегубов // Немцы в Сибири : сб. док. и матер. по истории немцев в Сибири, 1885–1917. – Омск, 1991. – С. 127.

53. *Харизоменов.* Саратовская губерния / Харизоменов // Брокгауз и Ефрон : энциклопедия в 86 т. – СПб. : Брокгауз и Ефрон, 1900. – Т. 28а.

54. *Федоров Б. Г.* Петр Столыпин: «Я верю в Россию»: Биография П. А. Столыпина / Б. Г. Фёдоров. – СПб. : Лимбус Пресс, 2002. – 622 с.

55. *Шмит Е. О.* Ответ Степного генерал-губернатора министру внутренних дел П. А. Столыпину по поводу статьи в газете «Объединение» (3 декабря 1910) / Е. О. Шмит // Немцы в Сибири : сб. док. и матер. по истории немцев в Сибири, 1885–1917. – Омск, 1991. – С. 139.

56. *Шперк Ф.* Гродненская губерния. // Брокгауз и Ефрон : Энциклопедия в 86 т. – СПб. : Брокгауз и Евфрон, 1893. – Т. 9а.

57. *Шубинский Н. П.* Памяти П. А. Столыпина / Н. П. Шмит // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991. – С. 19–29.

Надійшла до редколегії 03.03.2012

УДК 94 (47) «1916»

В. В. Соловьёв

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

РУМЫНСКИЙ ФРОНТ В НАЧАЛЬНЫЙ ПЕРИОД СВОЕГО СУЩЕСТВОВАНИЯ (сентябрь – декабрь 1916 г.)

Проанализовано причины та реконструйовано хід подій, які призвели до поразки румунсько-російських військ восени 1916 р. та утворення єдиного союзного фронту.

Ключові слова: румунський фронт, Перша світова війна, головнокомандуючий, армія.

Проанализированы причины и реконструирован ход событий, которые привели к поражению румынско-русских войск осенью 1916 г. и созданию единого союзного фронта.

Ключевые слова: румынский фронт, Первая мировая война, главнокомандующий, армия.

The course of events and reasons that led to the defeat of the romanian-russian forces in autumn 1916 and the creation of a union front are considered.

Key words: Romanian Front, First World War, Chief of the army, army.

Es werden die Ursachen analysiert und der Hergang der Ereignisse rekonstruiert, die zur Niederlage der russischen Streitkräfte in Herbst 1916 sowie zur Bildung einer einheitlichen Alliierten-Front geführt haben.

Schlagwörter: Rumänische Front, Erster Weltkrieg, Oberster Befehlshaber, Armee.

В истории человечества, наверное, не было более драматического и бурного периода, нежели XX век. Несомненно, что одной из самых его трагических страниц была Первая мировая война. И хотя от тех событий нас отделяет почти 100 лет, интерес к её истории всё ещё не угасает. Количество работ по различным аспектам войны уже далеко перевалило за несколько десятков тысяч. Однако некоторые вопросы её истории ещё остаются слабо освещёнными. В частности, речь идет о происхождении «румынской катастрофы» и причинах образования Румынского фронта. Начальный период войны между Румынией и державами Центра рассматривался советской историографи-

ей преимущественно лишь с дипломатических и политических позиций [1; 4].

При изучении отдельных аспектов военной стороны проблемы главным источником являлись общие работы по военной истории Первой мировой войны. Следствием этого стали многочисленные ошибки и неточности. В настоящее время единственным специальным исследованием, рассматривающим военную сторону проблемы, является работа Ф. И. Васильева [3]. В то же время автору не удалось в полной мере охватить указанный период. Таким образом, до настоящего времени отсутствуют труды, в которых бы проблема создания единого союзного фронта в Румынии рассматривалась в военно-политическом аспекте, что и является целью данной статьи.

Достижение этой цели возможно при решении следующих задач: во-первых, исследовать причины поражения румынских вооруженных сил в начальный период боевых действий, во-вторых, восстановить реальную картину событий, повлекших за собой образование Румынского фронта, в-третьих, исследовать основные боевые операции русско-румынских сил на данном театре военных действий.

Для решения перечисленных задач были использованы принципы историзма, объективности, всесторонности освещения проблемы. Среди методов, которые были применены в работе над данной темой, следует назвать конкретно-исторический, логический, синхронистический.

С самого начала Первой мировой войны оба противоборствующих лагеря, осознавая стратегическое положение Румынии, стремились привлечь её на свою сторону. С этой целью дипломаты обоих блоков прибегали к щедрым территориальным посулам, причем иногда даже за счет земель своих союзников. Так, германская сторона, без согласования с Будапештом, в обмен на участие в войне предлагала румынам Трансильванию, что, как известно, вызвало бурный протест со стороны венгерского премьер-министра графа И. Тисы, в связи с чем данный вопрос был снят.

В целом же в ходе переговоров 1914–1915 гг. румынское руководство во главе с премьер-министром И. К. Брэтиану твердо решило выступить на стороне Антанты. Причиной этого решения было удовлетворение всех территориальных претензий Румынии, которых удалось добиться румынскому премьеру. Однако военная ситуация летом 1915 г. была крайне неблагоприятной для Румынии, и Брэтиану, нарушив всё свои обещания, попросту сорвал ход переговоров, выдвинув череду новых требований [1, с. 143]. Такая тактика ведения переговоров, несомненно, не способствовала росту доверия к новому

союзнику у русской стороны, что впоследствии самым негативным образом сказалось на результатах всей будущей кампании.

Новый этап переговоров начался с февраля 1916 г., причем между будущими союзниками Румынии не было единого взгляда по поводу хода всей будущей кампании. Так, если военное руководство Англии и Франции полагало, что главной целью для румынской армии является разгром Болгарии, то русское видело её в проведении наступления в Трансильвании [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 1149, л. 17]. В частности, в телеграмме генерала М. В. Алексеева генералу М. Жанену говорилось, что «требовать наступления румын сразу в двух направлениях трудно до выяснения обстановки, сначала все усилия должны быть направлены против Австрии; 150 тыс. на болгарской границе, несомненно, прикуют соответствующее число болгар» [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 1178, л. 187]. Данное мнение фактического командующего русской армии совпадало с намерениями румынской стороны по занятию, прежде всего, Трансильвании. Ибо И. К. Брэтиану опасался, что державы Антанты после окончания войны не сдержат своих обещаний. Такая общая позиция Румынии и России вынудила их союзников на время оставить попытки продвижения плана разгрома Болгарии.

Исходя из опыта переговоров 1914–1915 гг., русская сторона изначально заняла достаточно жесткую позицию по поводу численного состава своих экспедиционных сил в Добрудже. М. В. Алексеев считал, что туда необходимо было направить лишь небольшое количество войск, «вполне достаточное для удержания фронта», поскольку «отправка на удаленный театр значительных сил не может соответствовать союзным интересам» [9, 2003, оп. 1, д. 1149, л. 17]. Позже «достаточное количество» нашло отображение в конкретной цифре в 50 тыс. человек. До этого одним из главных условий вступления Румынии в войну была отправка в Добруджу 200 тыс. русской армии (к лету 1915 г. эта цифра выросла до 500 тыс.). Для пресечения возможного торга румын русский военный агент А. А. Татаринев преднамеренно в тексте военной конвенции обозначил лишь посылку одной русской дивизии [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 1178, л. 118]. Намереваясь постепенно довести их количество до приемлемых 50 тыс. человек. Его удивлению не было предела, когда в беседе с ним И. К. Брэтиану вообще не проявил никакого интереса к количеству русских войск [Там же, л. 118]. Это, на наш взгляд, доказывает серьезность намерений румынского премьера выступить на стороне Антанты летом 1916 г. Препятствием этому не могла послужить даже небольшая численность русских войск, выделенных для совместных действий в

Добрудже. В итоге, в Румынию первоначально был отправлен лишь один 47-й армейский корпус в составе 2-х пехотных и 1-й кавалерийской дивизии.

Впоследствии за принятие этого решения М. В. Алексеева будет критиковать известный эмигрантский историк А. А. Керсновский. Он видел причину такой позиции генерала в ограниченности его стратегических воззрений и в неспособности увидеть перспективу образования нового фронта. Вследствие этого, по его мнению, туда и были отправлены незначительные силы [5, с. 100]. На наш взгляд, причиной отправки такого количества русских войск послужило также то, что предложение союзников фактически предусматривало перенос активных военных действий с Восточного фронта на Балканский театр боевых действий. Это меняло уже утвержденный Ставкой план военной кампании на 1916 г. Кроме того, генерал М. В. Алексеев опасался возможного уклонения от выполнения своих обещаний со стороны И. К. Брэтиану.

К концу лета 1916 г. переговоры вновь затянулись из-за стремления Брэтиану выторговать для Румынии еще и бассейн Тисы и Баната после победы над державами Центра [4, с. 77]. Возмущению русской стороны не было предела. Однако союзники вынудили Россию пойти на удовлетворение и этого требования. Только 3 августа 1916 г. между Румынией и державами Антанты в Бухаресте были подписаны политические и военные конвенции. Согласно их содержанию, Румыния брала на себя обязательства объявить войну Австро-Венгрии, а также не заключать мира в одностороннем порядке [4, с. 77]. Русская сторона должна была направить в Добруджу свои войска (47-й армейский корпус). Союзники же обязывались за 8 дней до вступления Румынии в войну начать наступление на Салоникском фронте. 14 августа 1916 г. румынский посланник в Австро-Венгрии вручил канцлеру И. Буриану декларацию о войне.

Советскими историками принято было рассматривать время наступления Румынии как неудачное, поскольку наступление на Восточном фронте к тому времени было приостановлено [1,4]. Это, наряду со слабостью румынской армии, плохим командованием, в конечном итоге и привело, по мнению В. Н. Виноградова и В. А. Емца, к разгрому румынской армии [1; 4]. Однако следует учесть тот факт, что уже с конца августа 1916 г. боевые действия в полосе Юго-Западного фронта возобновились. В письме от 17 августа командующему Северного фронта Н. В. Ружскому начальник Штаба Верховного Главнокомандующего М. В. Алексеев отмечал, что цель будущего наступления «разгромить Австро-Венгрию и разрушить её союз

с Германией» [Цит. по: 7, с. 33]. Таким образом, Ставка Верховного Главнокомандующего не отказалась от активных действий и дальнейший ход событий это подтверждает. Причиной этого являлось то, что М. В. Алексеев считал, что судьба войны решится только в результате успешного наступления Юго-Западного фронта [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 1149, л. 18]. Это, в свою очередь, и должно было привести, по его мнению, к «разрешению румынского вопроса» [6, с. 360–363]. Именно эта позиция высшего военного руководства России и послужила в конечном итоге причиной поражения румынской армии, а не неудачное время, выбранное И. К. Брэтиану для вступления в войну. Ситуация усугублялась ещё тем, что, отправив в Румынию незначительное количество войск, Русская ставка лишала себя возможности влиять на румынское руководство при принятии военных решений. К тому же союзникам так и не удалось выработать четкого механизма взаимодействия в процессе переговоров 1914–1916 гг. Фактически Румынская Главная Квартира действовала самостоятельно, изредка вникая в советы своих союзников по Антанте. И это с учетом того, что в русской Ставке прекрасно знали о слабой подготовке румынского офицерского состава и весьма расплывчатых представлениях румынского генералитета о методах современной войны. Подтверждением этого являются как разведанные, так и записки должностных лиц, рапорты русских военных агентов в Румынии [9, Ф. 2000, оп. 1, д. 3142 л. 54–58, Ф. 2085, оп. 1, д. 19 л. 1–5].

Полностью мобилизованная румынская армия достигала численности 630 тыс. человек, причем в запасе имелось ещё около 420 тыс. рекрутов [1, с. 174]. Слабой стороной армии, помимо выучки офицеров и солдат, являлось её вооружение. Из 1330 орудий современных было лишь 800. Не хватало пулеметов, число которых в полках максимум доходило до 6, а в некоторых их не было вовсе [1, с. 176–178]. Для сравнения: в русской армии было до 25 единиц на полк, в немецкой – до 50. Румынская армия нуждалась буквально во всем: от шинелей до подков для лошадей. Румынские силы состояли из 1-й и 2-й армий на фронте в Трансильвании, Северной армии в молдавских Карпатах, и 3-й армии, оборонявшей страну со стороны Болгарии. Русский же экспедиционный 47-й армейский корпус (61-я и Сербская пехотные, 3-я кавалерийская дивизии) находились на Добруджском фронте.

Поначалу боевые действия румынских войск складывались достаточно успешно. Им даже удалось занять Германштадт. Это позволило русскому командованию продолжать наступательные операции

Юго-Западного фронта. Однако Австро-Германскому командованию удалось достаточно быстро перебросить на новый фронт значительное количество войск. Так, в Трансильвании были сосредоточены 9-я немецкая армия (7 дивизий) генерала Э. Фалькенгайна и 1-я австрийская армия генерала А. А. Штрауссенбурга (6 пехотных и 3 кавалерийских дивизии). Со стороны Болгарии против румынско-русских сил действовала группа генерала А. Макензена (8 дивизий), в которую входили, наряду с немецкими, болгарские и турецкие дивизии [1, с. 182–183].

План Центральных держав по разгрому румынских армий включал в себя несколько фаз. Первая предусматривала нанесение удара группой генерала А. Макензена. Его войскам уже 22 августа 1916 г. удалось захватить румынскую крепость Туртукай, а 26 августа пала Силистрия. Как и ожидало немецкое командование, румынская Главная Квартира приостановила наступление в Трансильвании и начала спешно перебрасывать резервы с севера. Затем 9-я немецкая армия перешла в наступление в Трансильвании. Её целью было уничтожение 1-й румынской армии. Но немецкое командование не учло сложность ведения боевых действий в горной местности и Э. Фалькенгайну не удалось реализовать план наступления в полной мере. Всё свелось лишь к выдавливанию к 20 сентября 1916 г. 1-й румынской армии за Германштадт.

Несмотря на скромные результаты военной операции, психологический эффект от её проведения был очень высок. Немецкому командованию удалось посеять паническое настроение в среде румынского военного и политического руководства. Так, уже 25 сентября 1916 г. в русской ставке была получена телеграмма от И. К. Брэтиану с требованием «срочного мощного русского вмешательства в Трансильвании» [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 60, л. 29]. В связи с этим начальник Штаба Верховного Главнокомандующего генерал М. В. Алексеев только сокрушался по поводу «излишней нервозности румын» [1, с. 185]. Он не мог понять, как в горной стране, имея заранее подготовленные рубежи, румыны не могли сдерживать наседавшего противника. Советский исследователь В. Н. Виноградов связывал это с тем, что М. В. Алексеев мыслил с позиции академической стратегии, которая в отношении румынской армии была неприемлема [1, с. 185]. С этим нельзя не согласиться. Но исходя из содержания разговора по прямому проводу от 21 сентября 1916 г. между М. В. Алексеевым и начальником Штаба Юго-Западного фронта генералом В. Н. Клембовским, можно сделать вывод, что М. В. Алексеев уже осознал в тот

момент необходимость приостановки наступления Юго-Западного фронта и посылки в Румынию дополнительных войск [7, с. 39]. Но, поддавшись на уговоры В. Н. Клембовского и учитывая мнение командующего Юго-Западного фронта генерала А. А. Брусилова (о необходимости продолжения наступления), М. В. Алексеев не стал отменять дальнейших наступательных операций фронта. Он тщетно надеялся на достижение положительных результатов Юго-Западным фронтом, которые бы сделали ненужным перенос главных военных усилий на Румынский театр. М. В. Алексеев всегда полагал, что судьба Румынии будет зависеть от успеха наступления на Восточном фронте [6, с. 360–363].

Однако это было ошибочное суждение, ибо к этому времени войска Юго-Западного фронта уже израсходовали все запасы тяжелых снарядов в предыдущей фазе наступления. В отсутствие значительного их количества наступательные операции в полосе этого фронта превратились в войну на истощение человеческих ресурсов русской армии.

С целью ослабить натиск австро-немецких войск в Трансильвании в Карпаты была переброшена 8-я русская армия. Но существенных результатов это не принесло. К концу сентября 1916 г. военная ситуация в Румынии стала усугубляться начавшимся прямым вмешательством союзников России. Так, 25 сентября генерал Ж. Ж. Жоффр в телеграмме М. В. Алексееву, признавая необходимость приостановки наступления в Трансильвании, настаивал на проведении наступательных операций против Болгарии [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 60, с. 9 об.]. Очевидно, до французского главнокомандующего дошли слухи о том, что немцы, якобы с помощью турок, наберут до 20 дивизий и перебросят их в Румынию [Там же, л. 28]. М. В. Алексеев же сомневался, что румыны самостоятельно смогут провести подобные операции. И у него были на то основания, поскольку незадолго до этого, поддавшись уговорам французской стороны, румынский генерал А. Авереску составил достаточно авантюрный план: переправиться через Дунай и соединиться с Салоникской армией [1, с. 181]. Теоретически данный план мог быть осуществим, но реализация его была чисто в «румынском стиле». По свидетельству непосредственного участника этих событий, командующего Добруджской армией генерала А. М. Зайончковского, «к операции этой готовились с таким шумом и громом, что о ней стало известно не только болгарам, но и всему свету» [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 516, л. 24]. М. В. Алексеев как мог отговаривал генерала А. Авереску от проведения этой операции,

но уверовавший в победу румынский военачальник никого не хотел слушать.

Несмотря на такую позицию М. В. Алексеева, Добруджская армия все же была привлечена к этой операции. Для этого в период с 18 по 20 сентября 1916 г. русские войска проводили наступательные бои по всему фронту. Более детальное описание начального этапа операции, а именно переправы через Дунай, можно найти в работе непосредственного участника описываемых событий австрийского морского офицера О. Р. Вульфа. По его словам, австрийские мониторы «Viza» и «Barsch», несмотря на опасность от поставленных румынами мин, подошли на расстояние 200 м и начали расстреливать как сам мост, так и уже часть переправленных войск неприятеля. В начавшейся панике войска, находившиеся на мосту, начали спастись бегством. Румынская артиллерия пыталась противодействовать австрийским мониторам и даже добилась попаданий в них. Но мост всё равно был повреждён и переход по нему войск стал невозможен [2, с. 52]. Это обрекало на гибель уже переправившиеся румынские войска. Авереску скрыл от своих союзников поражение, сообщив А. М. Зайончковскому, что он отменил операцию вовсе [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 516, л.25]. Командующий Добруджской армией продолжил наступательные операции, и в период с 21 по 23 ему удалось потеснить болгар на 10–15 км [Там же, л. 25].

Очевидно, союзники также в тот момент ничего не знали об «успехах» А. Авереску, поскольку в телеграмме генералу М. В. Алексееву от 21 сентября 1916 г. генерал Ж. Ж. Жоффр сообщал: «Войска эти втянулись в боевые действия. Авангардная дивизия переправилась через Дунай, сосредоточены значительные силы ... с целью развития этой операции ведутся наступательные действия в Добрудже. В то же время Восточная армия (Салоникская армия) энергично продолжает свои атаки, заставляя болгар очищать свои окопы. Ясно, что если эти операции, счастливо начатые, будут успешно продолжены, то Центральные державы окажутся под угрозой уничтожения Болгарии» [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 60, л. 8]. Однако оптимизм генерала Ж. Ж. Жоффра был преждевременным.

Катастрофическое положение Румынии, в котором она оказалась на этот момент, было обусловлено несколькими факторами: во-первых, это бездарное командование румынскими войсками; во-вторых, существенные противоречия между союзниками Румынии по поводу дальнейшего хода боевых действий; в-третьих, отсутствие единого командования и, как следствие, несогласованность действий

союзных войск. Всё это также усугублялось тем, что М. В. Алексеев, четко осознавая необходимость прямой помощи Румынии, не смог отказаться от желания решить эту проблему, добившись победы на Юго-Западном фронте.

Тем временем союзные австро-немецкие войска к 29 сентября 1916 г., оттеснив румынские войска к границе, завершили Кронштадтскую операцию. С этого момента ситуация уже требовала непосредственной отправки дополнительных русских войск в Румынию. Это положило конец дальнейшим планам по развитию наступательных операций Юго-Западного фронта [1, с. 40–41]. Это вынуждено было признать русское командование, заявившее в этот период, «что центр тяжести событий ближайшего периода войны временно перемещается на румынский фронт» [9, Ф. 2003, оп.1, д. 60, л. 105]. Далее М. В. Алексеев в своей телеграмме от 29 октября отмечал: «На нас ложится обязанность сохранить Румынию и её армию, парализовать намеренья противника, обеспечить вместе с тем собственные губернии юга империи» [Там же, л. 105].

Необходимость таких действий слишком поздно стала очевидна русской ставке. Теперь даже отправкой двух корпусов было сложно исправить положение, так как их следовало для начала еще доставить по единственной железнодорожной ветке, связующей Румынию и Россию. Для этого, по самым скромным подсчетам, потребовалось бы не меньше полумесяца [1, с. 186].

Немецкое же командование в это время было озадачено проблемами другого рода, не зная каким образом дальше развивать военные действия. Предпочтительным для него было нанесение одновременного удара со стороны Карпатских перевалов и с юга, через Дунай. Но для задуманного явно не хватало сил. К тому же необходимо было время для перегруппировки сил [8, с. 284–285].

Однако колебание было недолгим и уже к 6 октября генерал А. Макензен, сосредоточив до 14 дивизий, против 4 русских и 4 румынских, прорвал расположение войск генерала Зайончковского у Кабадина [5, с. 103]. 10 октября была занята Констанца. Русские и румынские войска отступили к линии Остров – оз. Головица, что не на шутку встревожило русскую Ставку. Из частей бывшей Добруджской армии, усиленных подкреплениями, была образована Дунайская армия. Одновременно с этим началась переброска войск 9-й русской армии в молдавские Карпаты. Командование же этими русскими силами было возложено на генерала А. А. Брусилова, явно обеспокоенного тем хаосом в управлении войсками, который царил на этом фронте.

Генералу В. В. Сахарову, назначенному вместо А. М. Зайончковского, удалось стабилизировать ситуацию, сложившуюся на фронте Дунайской армии. Сводная румынская, сербская и 115-я пехотные дивизии были отведены в резерв, поскольку к тому времени эти соединения были крайне дезорганизованы. Кроме этих частей, в состав фронта в тот момент входили: 9-я и 10-я стрелковые сибирские, 3-я стрелковая, 61-я, 40-я, 30-я пехотные, 3-я и 8-я кавалерийские дивизии [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 1.]. Этими силами было предпринято широкое наступление по всему фронту с целью вновь овладеть линией Черноводы – Констанца. В начале наступления боевые действия развивались достаточно успешно. Войска даже вышли к линии Кара Калакиой – оз. Ташуль. Но начавшееся Бухарестское сражение вынудило русских остановить наступление, и войска были отведены на прежние позиции на линию Остров – оз. Головица [Там же, л. 1 об.].

К середине ноября 1916 г. положение на румынском театре боевых действий складывалось следующим образом. Намереваясь оборонять столицу, румынское командование сосредоточило свои войска в Бухарестском районе. Эти войска состояли из 1-й армии и Дунайской группы, развернутых против групп Э. Фалькенгайна и А. Макензена, а также 2-й армии, которая прикрывала Валахию с севера против армии А. А. Штрауссенбурга. Общее руководство было возложено на генерала К. Б. Презана. Численность противников была примерно равна (до 15 дивизий с каждой стороны). Однако речь уже шла не о количественном превосходстве, а о качественном. К тому же румынские силы охватывались с трёх сторон, что грозило, в случае неудачи, их полным уничтожением.

Эту опасность осознавал командующий русскими войсками в Румынии генерал А. А. Брусилов. Так, в телеграмме М. В. Беляеву он отмечал, что «...при существующей обстановке давать разбитым войскам полевое генеральное сражение победоносному, вдвое сильнейшему противнику было бы безумием, ибо неминуемо подобный образ действий повлечет за собой полное уничтожение румынской армии» [Цит. по; 1, с. 186–187]. Но румынское военное руководство решило не оставлять столицу. В этом оно было поддержано главой французской военной миссии генералом Бертело (недавно прибывшей в Румынию). Формально главными задачами миссии были координация военных действий союзников и помощь в разработке военных операций. Но в действительности в Париже были обеспокоены ростом политического влияния русской стороны на военное румынское руководство.

Несмотря на свое негативное отношение к планам обороны Бухареста, русское командование тем не менее привлекло части Дунайской армии к участию в операции. Для этой цели с Добруджского фронта были сняты части 4-го армейского и 6-го конного корпусов. Туда же должны были быть направлены и все прибывающие части (2 и 15 пехотные дивизии, 3 конный корпус) [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15 л. 1 об.]. Но из-за слабой пропускной способности румынских дорог прибытие этих частей на фронт задерживалось. Многие русские части для прибытия в район своего сосредоточения вынуждены были проделывать многокилометровые марши, что крайне изматывало солдат. Так, 3-й конный корпус от Буковины до Бухареста преодолел походным порядком более 500 км [5, с. 104]. Кроме того, русские войска испытывали недостаток в продовольствии и фураже, поэтому интенданты вынуждены были закупать все необходимое у местного населения. Румынские крестьяне из страха перед немецким вторжением продавали даже посевной материал. Это не на шутку встревожило местные власти [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 285, л. 34, 39, 41, 63].

Бухарестское сражение началось 14 ноября. Румынские войска оказывали яростное сопротивление. Однако сказывалось бездарное командование ими. Так, в решительный момент контрнаступления, 16 ноября командующий ударной румынской группой генерал Сочек, никого не предупредив, запаниковал и сбежал в Бухарест [5, с. 105]. 20 ноября неприятельскими войсками был занят Бухарест, а 23 ноября, прорвавшись на Плоешты, противник перехватил главный путь отступления румынских войск. Под Какорештами неприятельскими войсками была взята в плен вся левофланговая группа 2-й румынской армии. Остатки румынских армий отступали в направлении на Бузео. Ввиду того, что части 4-й русской армии еще только начали прибывать, создалась реальная угроза прорыва всего фронта, срочно созданного русским командованием за Бухарестом. Так, 25 ноября в докладе начальнику Штаба Верховного Главнокомандующего генерал В. В. Сахаров не исключал не только занятия неприятелем Бузео, но и даже прорыва за Рымнику – Сэрат. Противостоять неприятельским войскам было нечем, резервы везли по железной дороге с такой скоростью, что генерал В. В. Сахаров совершенно на них не рассчитывал. Кроме того, прибывшие части 3-го корпуса и 40-й пехотной дивизии были крайне утомлены [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 6]. Однако русским войскам всё же удалось сдержать противника, и ситуация на некоторое время стабилизировалась.

Между тем состояние румынской армии было просто катастрофическим. По данным известного историка Ф. И. Васильева, на 3 декабря 1916 г. в строю оставалось около 70 тыс. сильно деморализованных румынских солдат [3, с. 108]. Общие же потери румынской армии в результате Бухарестского сражения составили около 25 тыс. убитыми и 65 тыс. пленными [5, с. 105].

Это вынудило российское командование полностью взять на себя образовавшийся новый Южный фронт. В его состав вошли Дунайская, переименованная в 6-ю, и 4-я русские армии, а также остатки румынских войск, сведенные во 2-ю армию. Главным препятствием для этого была медленная переброска войск, необходимых для удержания фронта. Русскому командованию пришлось выдвигать части 4-й армии походным порядком в район сосредоточения от конечных станций выгрузки российских железных дорог [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 6 об.].

Примечательно, что решение об образовании Южного фронта было принято еще до окончательного согласования с румынской стороной. Уже 24 ноября 1916 г. в телеграмме, направленной генералу В. В. Сахарову начальником Штаба Верховного Главнокомандующего генералом В. И. Гурко, говорилось, что румынские войска полностью поступают под русское командование [Там же, л. 4]. На должность главнокомандующего нового фронта предполагалось назначить генерала В. В. Сахарова. Это предложение было поддержано и А. А. Брусиковым. В частности, в разговоре по прямому проводу он заявил генералу Сахарову следующее: «Имея ввиду хаотическое состояние управления румынскими войсками, как раз вклинившимися между нашими, я далее управлять войсками Румынского фронта не могу... помощником же с правами главнокомандующего предполагается назначить вас» [Там же, л. 5].

Буквально на следующий день, 25 ноября 1916 г., Николай II подписал приказ о формировании нового Южного фронта. Главнокомандующим формально было принято считать Фердинанда I, фактическим же командующим стал генерал В. В. Сахаров [Там же, л. 4 об. – 5].

Проект будущей структуры командования этого фронта сводился к следующему: 1) король Румынии брал под свое командование русские и румынские войска; 2) директивы, которые касались ведения боевых действий, тылового снабжения, оперативного руководства войсками и т. д., должны были исходить из Штаба Верховного Главнокомандующего Императора Николая II; 3) общее руководство войсками должно осуществляться помощником главнокомандующе-

го, русским генералом [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 520, л. 49–50]. Отдельно был оговорен пункт, предусматривающий вывод российских войск с Южного фронта без согласования с Фердинандом I, если в этом возникнет необходимость. 30 ноября 1916 г. данный проект был представлен королю Румынии и получил его одобрение [Там же, л. 53].

Понадобилось два года переговоров и всего 4 месяца войны, чтобы русское командование осознало необходимость прямого руководства румынскими войсками. Значительно уменьшился и пыл румынского генералитета. Так, румынский генерал А. Авереску в это время оставил следующую запись в своем дневнике: «У меня впечатление, что передачей высшего руководства фактически в руки русских дела пойдут лучше. Кончится дилетантизм, и чувство реальности придет на смену теоретическим метаниям» [Цит. по: 1, с. 189].

Однако дела оставляли желать лучшего. В попытке стабилизировать фронт русское военное командование обратилось за помощью к союзникам по Антанте. Но, по мнению последних, ситуация коренным образом изменилась, и в задачу Салоникской армии должно было входить лишь сдерживание неприятельских войск и нейтрализация возможной угрозы со стороны Греции. Задача же России была достаточно скромная и, по мнению генерала У. Р. Робертсона, состояла в остановке немецкого вторжения в Румынию. На заявление же русского представителя, что только немедленное и энергичное наступление Салоникской армии может действительно облегчить положение России и Румынии, был получен достаточно лаконичный ответ: «Силы армии недостаточны, проведение наступательных операций невозможно» [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 1149, л. 58].

В целом к началу декабря 1916 г. расположение русско-румынских сил было следующим. На фронте от горы Ботому до Черного моря располагались: 9-я армия до долины реки Касина, 2-я румынская армия до долины Завале, 4-я армия далее до Раковицены и 6-я (бывшая Дунайская) от Раковицены до Черного моря. Причем 9-я армия по-прежнему входила в состав Юго-Западного фронта. Прочие же армии образовывали Румынский фронт, который считался сформированным с 12 часов дня 3 декабря 1916 г. [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 63, л. 114].

В тот же день боевые действия возобновились. Противник, численностью около бригады, предпринял атаку на позицию 9-го и 12-го полков бригады генерала А. Г. Ушакова, 3-й стрелковой дивизии, войска которой из-за каменистой местности не смогли должным образом подготовить оборонительный рубеж. Под напором противника войска начали отходить, причем была потеряна связь со штабом дивизии [Ф. 2270, оп. 1, д. 58, л. 42]. Это крайне обеспокоило коман-

дира 3-й стрелковой дивизии Н. А. Абжолтовского, прибывшего на место для того, чтобы лично разобраться в ситуации. Но к тому времени уже наступила ночь и об организации какой-либо контратаки и речи быть не могло. Это вынудило командира дивизии начать отход.

Основной же причиной случившегося, по мнению Н. А. Абжолтовского, являлось: превосходство противника в артиллерии (7 неприятельских батарей против 3-х русских, 2 мортирных батареи к бою подготовиться не успели), условия местности, покрытой лесом и кустарником, что затрудняло управление, а также усталость солдат (части дивизии перед этим совершили два утомительных перехода) [Там же, л. 49]. Поначалу потери показались огромными, но в течение 4–5 декабря подтягивались все новые партии отставших от своих полков людей. В итоге потери составили: убитыми 38 чел., ранеными 67 чел., без вести пропало 923 чел. [Там же, л. 49 об.]. Данный прорыв противника не на шутку встревожил командование 47-го корпуса, которое отдало приказ отвести части на позицию Туркоиа – Бабадах. Однако командующий фронтом не считал данное положение критическим, поскольку полагал, что наступление противника – это всего лишь попытка разведать обстановку на фронте 6-й армии [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 2]. Последующие события опровергли это мнение.

Уже 8 декабря противник вновь нанес удар по 47-му корпусу, результатом которого были вновь значительные потери. Командующий 6-й армии генерал А. А. Цуриков запросил разрешения у В. В. Сахарова отойти на левый берег Дуная. Но последний полагал такой отход преждевременным [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 2 об.]. Более того, по его мнению, части 47-го корпуса, отступая, заняли выгодную позицию против Браилы и Исаки, что позволяло нанести несколько коротких ударов по противнику.

Для этого командующий считал возможным выделить дивизию резерва. Однако генералом А. А. Цуриковым было заявлено, что ему необходимо по меньшей мере два корпуса и взять их было неоткуда. Следует отметить, что у генерала А. А. Цурикова были причины для такого панического настроения, поскольку в период боев 3–11 декабря 61-я и 3-я стрелковые дивизии потеряли до половины своего состава, исключением была лишь 115-я дивизия, потери которой составили чуть больше тысячи человек [9, Ф. 2270 оп. 1, д. 58, л. 78, 79, 90]. Учитывая всё это, В. В. Сахаров всё же разрешил частичный отход за р. Дунай [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 2 об.].

Тем временем 5–8 декабря войска немецких генералов Моргена и Крафта нанесли удар в стык российских 9-й и 4-й армии в долине

реки Путны. Но командарм П. А. Лечицкий организовал контрудар силами 24-го армейского корпуса и противник был отброшен.

Эта неудача заставила генерала А. Макензена принять решение о нанесении 11 декабря 1916 г. удара по 4-й армии в направлении на Рымнику – Сэрат. Он пришелся на части 34-й и 15-й пехотной дивизии (в стык 7-го и 8-го армейских корпусов). Как следует из доклада начальника 34-й дивизии генерала Н. П. Стремоухова, последняя выдержала удар, но из-за начавшегося отхода 15-й дивизии вынуждена была также начать отступление [9, Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 115–118]. Обстоятельства этого отступления стали предметом разбирательства командования 4-й армии. Учитывая превосходство противника в тяжелой артиллерии, действия генерала Н. П. Стремоухова были признаны правильными [Там же, л. 63]. Последствием этого прорыва стал с 15 декабря 1916 г. общий отход всех войск Румынского фронта на новые рубежи. Следует отметить, что противник не имел численного превосходства над войсками фронта. Так, 11 декабря на фронте были сосредоточены следующие силы: 254 батальона русско-румынских войск, в которых насчитывалось до 200 тыс. штыков, против 335 батальонов войск центральных держав, в которых было до 230 тыс. штыков [Ф. 2003, оп. 1, д. 63, л. 113]. Но применяя свой излюбленный прием – удары в стык неприятельских войск – немецкому командованию удавалась, в буквальном смысле, выдавливать русские части, принуждая их к отступлению.

В целом же бои местного значения продолжались до начала января 1917 г., после чего фронт стабилизировался. Несмотря на то что командованию фронта не удалось удержать первоначальные рубежи, дальнейшее продвижение противника было остановлено. Но за это пришлось заплатить дорогую цену. Масштаб людских потерь характеризует следующая таблица.¹

Армии	Убито	Ранено	Контужено	Отравлено газами	Пропало без вести	ВСЕГО
4-я армия	920	6299	126	9	2350	9704
6-я армия	2357	9344	1300	–	4939	17940
9-я армия	1394	7036	–	–	4879	15086
2-я армия (румын.)	1394	4461	1021	–	1475	8386
ИТОГО	6065	27140	2447	9	13643	51116

¹ Составлена автором по Ф. 2085, оп. 1, д. 15, л. 223–235.

Общие же потери сторон за весь период август – декабрь 1916 г. болгарских, немецких, турецких и австрийских войск составили: 8 тыс. убитыми, 40 тыс. ранеными и 30 тыс. человек пропавшими без вести. Румынская сторона потеряла убитыми 17 тыс., 56 тыс. ранеными и 237 тыс. пропавшими без вести [7, с. 45].

Несмотря на такие громадные потери, румынская армия не была полностью уничтожена. Наиболее боеспособные её части (6 пехотных дивизий и 2 кавалерийские бригады, 41222 тыс. штыков и сабель) были оставлены для удержания небольшого участка фронта [9, Ф. 2085, оп. 2, д. 37, л. 10]. Остальные части были отведены в тыл для переформирования, закончившееся лишь к июню 1917 г. До этого времени основная работа по удержанию фронта была возложена на русские войска.

Примечательно, что, стянув на данный участок фронта громадное количество войск, русское военное руководство так и не увидело перспектив их использования. На заседании Ставки 17–18 декабря 1916 г., целью которого была выработка плана кампании на 1917 г., вновь первостепенное значение отдавалось наступательным операциям Юго-Западного фронта. Войскам же румынского фронта ставилась лишь задача овладеть Добруджей и то, «если сложатся благоприятные обстоятельства» [9, Ф. 2003, оп. 1, д. 63, л. 129–131].

Таким образом, поражение Румынии в начальный период было связано не только с чисто военными факторами, но было результатом стратегических просчётов её союзников. Признавая необходимость открытия нового фронта, страны Антанты так и не смогли выработать единой позиции в отношении с румынской стороной. В результате русское командование, не желая ломать собственного плана военных действий, пошло на поводу у Брэттиану, поддержав стремление последнего к захвату Трансильвании, хотя ситуация требовала фактически переноса главных усилий с Восточного театра военных действий на Балканский. Когда же стало очевидно, что поражение румынских войск неотвратимо, переброской дополнительных сил сложно было что-то исправить.

Положение начало усугубляться соперничеством Франции и России за политическое и военное влияние на румынское руководство. Даже перед угрозой поражения союзникам не удалось выработать единого плана по обороне ещё не занятых противником территорий страны. Результатом такой несогласованности действий стал окончательный разгром румынских вооружённых сил. Только после этого русская Ставка проявила решительность в вопросе образования еди-

ного союзного Румынского фронта, ставшего вторым по численности (после Юго-Западного) на Восточном театре военных действий, но совершенно бесполезного к тому времени со стратегической точки зрения. И хотя потери русских вооруженных сил, понесенные в этот период в Румынии, на фоне громадных потерь Юго-Западного фронта кажутся мизерными, сам факт поражения имел далеко идущие последствия. Переброска войск вызвала перегрузку железнодорожного транспорта, проходившую на фоне нарастающего продовольственного кризиса и дороговизны. К тому же, если в целом неудачное наступление Брусилова удалось скрыть от общественности, то «катастрофа в Румынии» вскрыла противоречия, существовавшие в блоке держав Согласия, а также вызвала сомнения в российском обществе по поводу способности военного руководства России привести её к победе в этой войне.

Для Центральных держав результаты кампании в целом тоже были достаточно противоречивы: с одной стороны, они получили доступ к ценным ресурсам (это позволило, в частности, Германии начать неограниченную подводную войну уже с февраля 1917 г.), с другой стороны, им пришлось пойти на создание еще одного фронта. А это в условиях относительной пригодности болгарских и турецких войск для Германии и Австро-Венгрии было равносильно поражению. Для союзников России выгода была тоже достаточно сомнительна. Фактически они оказались перед угрозой возможного выхода из войны своего главного союзника. Это в условиях, когда США ещё не дали окончательного согласия на вступление в войну на стороне Антанты. Исходя из анализа документальной базы исследования следует, что некоторые аспекты деятельности военной французской миссии в Румынии, позиции военного руководства России по поводу вступления Румынии в Антанту требуют дальнейшей разработки с привлечением более широкого круга источников.

Библиографические ссылки

1. *Виноградов В. Н.* Румыния в годы Первой мировой войны [Текст] / В. Н. Виноградов. – М., 1969.
2. *Вульф О. Р.* Австро-Венгерская Дунайская флотилия в Мировую войну [Текст] / О. Р. Вульф. – СПб., 2004.
3. *Васильев Ф. И.* Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Румынский фронт [Текст] / Ф. И. Васильев. – М., 1922. – Ч. 8.
4. *Емец В. А.* Противоречия между Россией и союзниками по вопросу о вступлении Румынии в войну [Текст] / В. А. Емец // Исторические записки. – 1956. – Т. 56. – С. 53–90.

5. Керсновский А. А. История Русской армии [Текст] / А. А. Керсновский. – М., 2006. – Т. 4.
6. Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг. [Текст] / Авт.-сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Ропштейн, А. А. Могилевич. – М., 1938. – Серия 3. – Т. 10.
7. Нелипович С. Г. Брусиловский прорыв [Текст] / С. Г. Нелипович. – М., 2006.
8. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. [Текст] / Э. Людендорф. – М., 2005.
9. Российский государственный военно-исторический архив [Текст]. – Ф. 2000, оп. 1, д. 3142; Ф. 2003, оп. 1, д. 60; д. 63; д. 516; д. 520; д. 1149; д. 1178; Ф. 2085, оп. 1, д. 15, д. 19, д. 285, оп. 2, д. 37; Ф. 2270, оп. 1, д. 58.

Надійшла до редколегії 25.02.2012

УДК 94 (477+430) – 058.232.6 «1920/1929»

В. Деннингхаус

Германский исторический институт

**«АКТИВИСТЫ СЧИТАЮТ ПО ПАЛЬЦАМ»:
ПОДБОР И РАССТАНОВКА КОМСОМОЛЬСКИХ
КАДРОВ В НЕМЕЦКОЙ ДЕРЕВНЕ УКРАИНЫ
в 1920-е гг.**

Розглянуто питання про створення та діяльність комсомольських організацій в німецьких селах України в 1920-х рр.

Ключові слова: молодіжні організації, комсомол, німці, Україна, комунізм.

Рассмотрен вопрос о создании и деятельности комсомольских организаций в немецких селах Украины в 1920-х гг.

Ключевые слова: молодежные организации, комсомол, немцы, Украина, коммунизм.

The question of creation and activity of the Komsomol organizations in the German villages of Ukraine in the 1920s years is considered.

Key words: youth organization, Komsomol, the Germans, Ukraine, communism.

5. Керсновский А. А. История Русской армии [Текст] / А. А. Керсновский. – М., 2006. – Т. 4.
6. Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг. [Текст] / Авт.-сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Ропштейн, А. А. Могилевич. – М., 1938. – Серия 3. – Т. 10.
7. Нелипович С. Г. Брусиловский прорыв [Текст] / С. Г. Нелипович. – М., 2006.
8. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. [Текст] / Э. Людендорф. – М., 2005.
9. Российский государственный военно-исторический архив [Текст]. – Ф. 2000, оп. 1, д. 3142; Ф. 2003, оп. 1, д. 60; д. 63; д. 516; д. 520; д. 1149; д. 1178; Ф. 2085, оп. 1, д. 15, д. 19, д. 285, оп. 2, д. 37; Ф. 2270, оп. 1, д. 58.

Надійшла до редколегії 25.02.2012

УДК 94 (477+430) – 058.232.6 «1920/1929»

В. Деннингхаус

Германский исторический институт

**«АКТИВИСТЫ СЧИТАЮТ ПО ПАЛЬЦАМ»:
ПОДБОР И РАССТАНОВКА КОМСОМОЛЬСКИХ
КАДРОВ В НЕМЕЦКОЙ ДЕРЕВНЕ УКРАИНЫ
в 1920-е гг.**

Розглянуто питання про створення та діяльність комсомольських організацій в німецьких селах України в 1920-х рр.

Ключові слова: молодіжні організації, комсомол, німці, Україна, комунізм.

Рассмотрен вопрос о создании и деятельности комсомольских организаций в немецких селах Украины в 1920-х гг.

Ключевые слова: молодежные организации, комсомол, немцы, Украина, коммунизм.

The question of creation and activity of the Komsomol organizations in the German villages of Ukraine in the 1920s years is considered.

Key words: youth organization, Komsomol, the Germans, Ukraine, communism.

Im Mittelpunkt des Aufsatzes stehen die Gründung und die Tätigkeit von Organisationen des Kommunistischen Jugendverbandes in den deutschen Siedlungen der Ukraine in den 1920er Jahren.

Schlagwörter: Jugendorganisationen, Kommunistischer Jugendverband, Deutsche, Ukraine, Kommunismus.

Победа большевиков в октябре 1917 г. сразу же существенно расширила рамки юношеского движения коммунистической ориентации и его социальную базу [1]. Наряду с городской рабочей молодежью, основной силой движения до октябрьского переворота, в нем все чаще стали появляться представители беднейших слоев деревни (в первую очередь – батраки) и городская учащаяся молодежь.

Создание единого Всероссийского коммунистического союза молодежи определялось не только потребностями классовой борьбы, но и необходимостью воспрепятствовать попыткам «конкурирующих» партий – эсеров, меньшевиков и анархистов – «подмять» юношеское движение под себя. Необходимо также учитывать, что в условиях гражданской войны, когда проводились постоянные мобилизации населения, а основной костяк призывников составляла именно молодежь, создание коммунистической молодежной организации было одним из условий победы большевиков в вооруженном противостоянии. Объединение «трудящейся» молодежи города и деревни вокруг РСДРП(б) – РКП(б) также обеспечивало воспитание подрастающего поколения в духе коммунизма, создавая «неиссякаемый» резерв компартии на местах. Отсутствие централизованного управления молодежным движением препятствовало взаимодействию и координации деятельности уже действующих местных организаций Союза социалистической рабочей молодежи. Единый руководящий центр должен был взять на себя все управление политическим просвещением и культурно-массовой работой среди молодежи российской глубинки и окраин. Наряду с вышеуказанными причинами, объединение разрозненных союзов рабочей и крестьянской молодежи не в последнюю очередь вызывалось также интересами развития международного революционного юношеского движения, потребностью создания единой международной коммунистической молодежной организации в полном соответствии с большевистским курсом на мировую революцию.

Ко времени образования Советского Союза в декабре 1922 г. комсомольские организации сложились уже во всех национальных республиках. В июле 1920 г. состоялся I съезд комсомола Азербайджана.

на, в июле 1921 г. – Всекавказский съезд, а в августе – съезды комсомола Армении и Грузии. В 1921 г. также состоялись Кабардинский, Марийский и Дагестанский областные съезды комсомола. Копируя структуру РКП(б), РКСМ отказался от федеративного принципа своего построения и республиканские организации вошли в него как части единого целого. Создание СССР не только укрепило связи между национальными отрядами РКСМ, но и облегчило управление ими из Москвы. Централизация ускорила становление национальных отрядов РКСМ, позволив достаточно быстро перебрасывать необходимые комсомольские кадры из центра на периферию. Так, например, только за первую половину 1921 г. в распоряжение Кавказского бюро ЦК РКСМ из Москвы, Нижнего Новгорода и других мест прибыли 114 комсомольских работников.

Союзная работа в республиках и национальных областях имела свою специфику. Комсомольские ячейки в первую очередь вели борьбу с «националистическими и религиозными предрассудками», политической «пассивностью» юношей и девушек, активизировали борьбу против «классово чуждых элементов» и т.д. В ряде регионов, где проживали значительные по численности группы молодежи некоренной для данной местности национальности, вводился институт освобожденных секретарей комсомольских ячеек, полностью уравненных в правах с секретарями райкомов. *«Отмечая слабость работы среди молодежи западных нацменьшинств (поляки, немцы, эстонцы, латыши), – констатировало руководство ЦК РЛКСМ весной 1924 г. в проекте резолюции по работе среди нацмен, – и имея в виду политическое значение этих национальностей в СССР, считать необходимым усиление работы в колониях, и деревнях зап[адных] нацмен...»* [2]. В начале декабря 1924 г. в Москве было созвано Всесоюзное национальное совещание комсомольских работников, которое поставило вопрос об участии комсомола в культурно-хозяйственном строительстве в национальных республиках и областях СССР и о практическом проведении в жизнь решений III Всероссийской конференции РКСМ по национальному вопросу [3].

Активизация политической деятельности КСМ среди молодежи национальных меньшинств была невозможна без создания «плотной» сети комсомольских активистов, прежде всего – руководителей среднего и низшего звена. При этом основной проблемой для ЦК комсомола оставался не только качественный, но и в первую очередь – количественный состав работников КСМ. *«Активна не только местного, но и присланного из центра совершенно не было. Ап-*

*парат, нацмен работы '... фактически не существовал», – отмечало руководство ЦК ЛКСМУ в своем отчете за 1924 г. [4]. Точнее говоря, до середины 1924 г. комсомольские работники имелись только среди татар и евреев и практически полностью отсутствовали среди поляков и немцев. Задача создания «аппарата» по работе среди национальных меньшинств народов Запада, прежде всего – среднего и низшего руководящего звена КСМ, была «жизненно необходимой» для руководства ЦК РКСМ. Так, например, для ликвидации сложившегося положения ЦК ЛКСМУ был вынужден «вербовать» поляков среди заводской молодежи, потенциально годных для руководства сельскими комсомольскими ячейками. С целью подготовки польского актива КСМ высшего и среднего звена в 1924 г. была организована целая кампания по набору комсомольцев для учебы на польском отделении Киевской партийной школы и в Школе Красных Коммунаров в Москве [5]. В итоге уже к концу 1924 г. на Украине был практически полностью сформирован «действующий аппарат» по работе среди национальных меньшинств. Так, в Харькове при ЦК ЛКСМУ появились три штатных инструктора, курирующих еврейскую, польскую и немецкую молодежь [6]. Был оформлен и укреплен губернский и окружной аппарат в важнейших пунктах проживания нацмен. Так, на губернском уровне для работы с нацменами было выделено 13 работников [7]. Часть комсомольского актива, в качестве нацмен-инструкторов, была послана непосредственно в округа и сельские районы [8]. Однако, несмотря на все усилия руководства отдела Нацмен при ЦК ЛКСМУ, секретариат ЦК РЛКСМ отметил в мае 1925 г. положительные сдвиги в подготовке актива для еврейской и татарской молодежи в Украине, констатировал следующее: «*Что касается актива Западных меньшинств, то с ним вопрос стоит остро: активисты считаются по пальцам. Совершенно нет работников среди немецкой молодежи...*» [9].*

Основной кузницей комсомольских кадров «среднего» звена выступали губернские партийные школы (Одесса, Омск, Симферополь), где были организованы национальные сектора (включая немецкий), а также Университет нацменьшинств Запада [10]. Что касается ЦБ немсекций при ЦК РКСМ, то фактически до конца 1923 г., кроме указаний о «необходимости серьезного» подбора немецких курсантов в партшколы и КУНМЗ, московское руководство никаких особых мер для подготовки, выделения и распределения комсомольского актива не предпринимало [11]. Только к концу 1924 г. все комсомолы – слушатели партшкол – стали в обязательном порядке ре-

гистрироваться в ЦБ немсекций с целью их последующего (планового) распределения после учебы [12]. *«Все комсомольцы-немцы, находящиеся в данное время на советской, кооперативной или хозяйственной работе, должны быть использованы для комсомольской работы...»*, – отмечало руководство ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ в ноябре 1924 г. [13]. При этом указывалось, что в случае свободных штатных единиц на местах подготовленные кадры активистов из немцев – членов КСМ – могли совмещать сразу две должности (например, секретаря ячейки и работника сельсовета), в противном случае, комсомольская работа в колониях являлась для них обязательной «нагрузкой» [14].

В начале 1925 г. ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ выступило с предложением о выделении на всех организуемых областными комсомольскими комитетами курсах (например, пионерских и детских работников, заведующих школами крестьянской молодежи и т.п.) определенной квоты мест для немецких комсомольцев, облегчив им условия приема [15]. Наряду с учебой в вузах и совпартшколах, одной из форм подготовки актива оставалось проведение специальных совещаний секретарей немецких ячеек, а также немецких курсов-съездов в местах компактного проживания немецкой диаспоры [16]. Принимая во внимание, что большинство имевшихся в распоряжении ЦК ВЛКСМ немецких активистов являлись эмигрантами, т.е. были слабо знакомы с бытом и жизнью немецких колоний СССР, свои основные усилия ЦБ немсекций направляло на выдвижение и подготовку комсомольских работников непосредственно из среды колониистой молодежи. Обязательным условием, наряду с образовательным и социальным статусом выдвиженца, являлось его активное участие в общественно-политической работе деревни (в ячейке, сельсовете, профсоюзе или кресткоме) [17]. Несмотря на «строгий» подбор кадров, руководство ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ в своем отчете (1925) сдержанно отмечало: *«Что касается актива комсомола немецкой молодежи, то он как в количественном, так и в качественном отношении не вполне отвечает потребностям комсомольского движения немецкой молодежи...»* [18].

Одной из причин «дефицита» немецких комсомольских работников послужило и то, что отсутствовали четкие директивы ЦК РЛКСМ о целенаправленном использовании немцев-активистов именно для работы в немецких колониях СССР. Имели место случаи, когда комсомольские работники из немцев или лица, владевшие немецким языком, направлялись в комитеты комсомола на должно-

сти, совершенно не связанные с нацменовской работой [19]. Предпринятые ЦБ немсекций попытки использовать комсомольские кадры из АССР НП в целях «укрепления низового аппарата немсекций на местах» натолкнулись на проблему их нехватки в самой Немреспублике [20]. Как констатировал в январе 1926 г. представитель ОК РЛКСМ АССР НП: «У нас вопрос о рациональном распределении работников не может стоять. Их просто у нас нет...» [21].

Особенно серьезной проблемой кадров КСМ являлась общая политическая и образовательная база «активистов-выдвиженцев», направляемых для работы в меннонитские селения. Секретарь немсекций при ЦК ЛКСМУ Готвальд замечал по этому поводу следующее: «Мы на работу среди меннонитской молодежи не можем послать актив, который меньше образован, чем сама молодежь. Активом могут служить только окончившие КУНМЗ и совпартишколы, знающие меннонитов...» [22]. И далее: «Школы-передвижки, курсы-сезды и т.п. недостаточны для выдвижения актива. Мы должны притянуть к работе наших курсантов совпартишкол, чтобы ознакомить их с работой. Нужно улучшить материальное положение актива...» [23]. Готвальд довольно точно определил положение с кадрами немецких работников. В общей сложности, к осени 1925 г. в Украине имелось чуть более 50 немецких активистов различного уровня, из которых, основная масса (78 %) свое политическое образование получила только в школах-передвижках [24]. Комсомольских выдвиженцев, состоящих членами и кандидатами в члены РКП(б), насчитывалось всего 11 чел. (20 %), в основном – секретари райкомов и инструктора окружкомов ЛКСМУ. Что касается низового аппарата, то он, как правило, состоял из комсомольцев с минимальным стажем 1–1,5 года [25]. Неудивительно, что руководство низовыми комсомольскими организациями на местах, где не имелось в наличии штатных немецких инструкторов, шло по общей линии – через соответствующие комитеты КСМ, члены которых совершенно не владели немецким языком [26].

Тем не менее благодаря директивам центра выдвижение комсомольских работников из числа колонистской молодежи постепенно стало набирать обороты. Уже к декабрю 1925 г. число немцев-активистов КСМ в Украине составляло около 120 чел., т.е. почти 9 % от всех немецких комсомольцев. Здесь необходимо отметить одну особенность: если руководство деревенскими ячейками КСМ в целом по СССР принадлежало бедняцко-средняцкой части комсомольского актива [27], то у немцев, напротив – середнякам и служащим [28].

Причем такое положение было характерно практически для всего периода существования немецких секций КСМ, несмотря на многочисленные распоряжения Москвы о принятии решительных мер для выдвижения и воспитания комсомольского актива из представителей батрацкой и бедняцкой части колониетской молодежи [29]. Пытаясь реагировать на последние, комитеты комсомола проводили работу среди немецкой рабочей молодежи в городах, в особенности в Донбассе, обращая внимание на юношей и девушек, прибывавших из деревни в город на сезонные работы, как на «потенциальный материал» для подготовки сельского актива КСМ [30]. Остается добавить, что засилие «прочих» наблюдалось в том числе и в АССР НП (1927), где среди 14 секретарей кантонных комитетов ВЛКСМ доля этой социальной группы составляла 36 % [31].

Малочисленность и слабая подготовка комсомольского актива из немцев и почти полное отсутствие штатных немецких работников (от округа до района) напрямую отражалась на распространении влияния КСМ среди колониетской молодежи [32]. Из-за недостатка работников среднего звена Нацменколлегия ЦК РЛКСМ предложила даже выделить комсомольские ставки для обслуживания немецких районов на уровне волостей, что, однако, так и осталось в проекте [33]. С целью приближения актива к «народу» поступали предложения и о переводе всех немногочисленных немецких работников окружкомов в райкомы и т.д. [34]. Несмотря на проводимую ЦБ немецких секций линию по организации во всех немецких районах СССР райкомов КСМ, состоящих преимущественно из немецких работников, штатных мест было больше, чем потенциальных кандидатов [35].

К весне 1926 г., несмотря на все усилия центра, в Украине отсутствовали штаты немецких инструкторов КСМ в целом ряде округов компактного проживания немцев – Житомирском, Мариупольском, Артемовском, Коростенском, Николаевском, Херсонском, Запорожском и Молдавской АССР. Исключение составляли только Одесский и Мелитопольский ОК ВЛКСМ [36]. При этом более-менее «плотный» слой комсомольских немцев-активистов был зафиксирован только в немецких районах, в местах смешанного проживания он оставался весьма тонким. В целом немецкий районный актив на Украине по состоянию на апрель 1926 г. состоял из 35 комсомольцев, деревенские ячейки возглавляли 115 чел. [37], большинство из которых относилось к безработным батракам [38]. Благодаря усилиям ЦК ЛКСМУ в немецкие регионы Украины были откомандированы 5 работников районного масштаба, два – окружного и 10 – для работы се-

кретарями ячеек КСМ. Кроме этого, с подачи ЦБ немсекций на практическую работу в немецкую деревню были направлены 8 курсантов Одесской партийной школы и два студента КУНМЗ [39].

У большинства немцев – активистов КСМ – отмечался очень низкий уровень не только политического, но и общего образования. Так, на 4-годовые курсы партийных работников (Украина), даже несмотря на выделенную для немцев квоту, облегченный прием и привлечение городского рабочего актива, оставались свободные места [40]. Долгое время оставалась незаполненной ставка немецкого окружного работника Мелитопольского ОК ЛКСМУ, т.к. не было подходящего кандидата [41]. В ряде смешанных районов Украины все обязанности внештатных немецких инструкторов, в качестве «нагрузки», выполняли члены райкомов или активисты близлежащей «сильной ячейки», владеющие немецким языком [42]. Недостаток немецкого низового актива вызывал такие явления, когда например в 2-х «чисто» немецких ячейках (Молочанский район) секретарями являлись русские, не знающие немецкого языка [43]. Аналогичная ситуация имела место в Пришибском районе, где во главе целого ряда немецких ячеек находились представители других национальностей [44]. Факты острой нехватки немецких кадров КСМ – от секретарей ячеек и до работников окружкомов – имели место и в немецких регионах Сибири [45].

Еще одной серьезной проблемой руководства немецкими комитетами КСМ являлась регулярная ротация комсомольских кадров, происходившая по различным причинам – отъезд на учебу, переезд в город, уход в армию и т. д. [46]. Так, например, после осеннего призыва 1926 г. на Украине два немецких райкома ЛКСМУ совершенно остались без секретарей [47]. Нельзя забывать и того, что нередко немцы-активисты КСМ совмещали свою должность с работой в аппаратах РИКов, а также других советских и общественных организаций. Неудивительно, что руководство со стороны таких работников немецкими ячейками и комитетами КСМ являлось «бумажным», живая работа с комсомольцами и активом на местах отсутствовала [48]. Само собой разумеется, что в окружных комитетах, где штатных единиц немецких работников, как правило, не имелось, централизованное руководство немецкими ячейками КСМ практически не осуществлялось [49].

Наиболее благоприятная ситуация по сравнению с другими регионами компактного проживания немцев в СССР наблюдалась на Украине, где уже к концу 1926 г. все райкомы ЛКСМУ в немецких

районах были практически обеспечены активом среднего звена. Так, в семи райкомах ЛКСМУ места секретарей занимали только немцы. Бюро этих райкомов, как правило, также преимущественно состояли из представителей немецкой национальности [50]. В 5-ти смешанных районах при райкомах ЛКСМУ появились немецкие уполномоченные. Нерешенной проблемой оставался подбор актива сельских ячеек КСМ, который все также был малочислен, политически малограмотен и зачастую не говорил по-немецки [51]. *«Хуже обстоит дело с низовым активом. В большинстве ячеек в нем[ецких] селах [...] секретари ячеек – русские и евреи»*, – отмечалось в отчете немсекции ЦК ЛКСМУ по итогам 1926 г. [52]. Остается добавить, что такое положение с кадрами на Украине, отражавшее политику Москвы, не всегда находило положительные отклики в других регионах СССР. Представитель немсекции из Крымской АССР, характеризуя проведение кадровой политики центра на местах, заметил следующее: *«Имеется неправильное распределение актива. Это распределение нерационально. В Крыму и Сибири никого не имеется. Все посланы на Украину...»* [53]. Еще одной попыткой решить кадровый кризис стала деятельность так называемых «добровольных» инструкторов в ряде райкомов ВЛКСМ, в обязанность которых входила регулярная работа (по несколько дней в месяц) в немецких ячейках с целью подготовки местного актива и усиления централизации местных комитетов КСМ.

К концу 1920-х годов численность немцев – учащихся дневных советско-партийных школ оставалась весьма низкой: так, на 1 января 1930 г. в РСФСР в них обучался всего 241 немец, что составляло 1,9 % от общей численности учащихся «кузниц» партийных и комсомольских кадров. Из этого числа 119 чел., т.е. практически 50 %, составляли представители АССР НП [54]. Таким образом, несмотря на все усилия руководства комсомола, проблема недостатка немецких кадров, выдвижения и воспитания комсомольского актива низшего и среднего звена из числа нацмен наблюдалась на всем протяжении существования немецких секций при ЦК ВЛКСМ [55]. Поскольку аппарат немецких секций на местах был малочисленен, его работники не могли эффективно проводить запланированные Москвой акции по «советизации» немецкого крестьянства, действительно противостоять деятельности религиозных общин и активно влиять на жизнь и быт «герметичной» немецкой деревни. К концу 1920-х годов, когда в политике, идеологии и экономике советского режима произошли кардинальные изменения, руководство ЦК ВКП(б) перестало нуж-

даться в деятельности национальных секций, ставших в новых условиях своеобразным тормозом процесса советизации и унификации жизни национальных меньшинств.

Библиографические ссылки

1. Еще в 1905 г. при Петербургском комитете РСДРП был создан первый Союз рабочей и учащейся молодежи. Основная масса юношеских объединений, возникших под руководством ЦК РСДРП(б) весной – летом 1917 г., создавались чисто по классовому признаку и, как правило, носили наименование – Союз социалистической рабочей молодежи.

2. Проект резолюции ЦК РЛКСМ по докладу о работе среди национальных меньшинств [май, 1924 г.]. – Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 1-МО, оп. 23, д. 226, л. 82.

3. Особое внимание было уделено работе с девушками, представительницами национальных меньшинств. Так, в мусульманских районах СССР допускалось создание ячеек РКСМ только для девушек, причем возрастной ценз для них был понижен до 12 лет.

4. Отчет о работе ЦК ЛКСМУ среди нацмен за июль–декабрь 1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 227, л. 24.

5. Разверстка, данная ЦК РКП(б) в отношении подготовки польского актива для работы в КСМ (1924), была выполнена на 100 %. См.: Отчет о работе ЦК ЛКСМУ среди нацмен за июль–декабрь 1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 227, л. 27.

6. Один из инструкторов по совместительству исполнял обязанности заведующего Отделом Нацмен ЦК ЛКСМУ. Наряду с созданием аппарата Нацмен ЦК ЛКСМУ, руководство ЦК планировало перевести 50 штатных комсомольских работников для работы с нацменьшинствами и подготовки низового актива на местах. См.: Отчет о работе ЦК ЛКСМУ среди нацмен за июль–декабрь 1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 227, л. 27об.

7. В частности, польские работники ЛКСМУ «губернского масштаба» находились в Подолии, Харькове и Киеве, немецкие – в Екатеринославе и Одессе.

8. Поляки были посланы в окружкомы ЛКСМУ городов Каменец-Подольск, Шепетовка, Проскуров и т.д., немцы – в окружкомы Запорожья и Одессы. См.: Отчет о работе ЦК ЛКСМУ среди нацмен за июль – декабрь 1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 227, л. 24.

9. Доклад о состоянии работы среди нацменьшинств заведующего п/о нацмен ЦК РЛКСМ т. Файнберг [май, 1925 г.]. Секретно. РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 351, л. 12. Ср.: Резолюция по докладу о работе среди нацменьшинств, согласованная с секретарем ЦК РЛКСМ т. Мильчаковым [май, 1925 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 351, л. 15.

10. Отчет о работе Нембюро за период с 12.05. по 1.07.1923 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 145, л. 2.

11. Отчет ЦБ немсекций при ЦК РКСМ с 1.11.1923 г. по 15.01.1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 145, л. 30.

12. Тезисы о работе среди немецкой молодежи СССР, 30.11.1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 16–17.

13. Там же, л. 11.

14. Там же.

15. Ср. : Резолюция «О состоянии и ближайших задачах работы комсомола среди немецкой молодежи» от 27.02.1926. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 33–34.

16. См. к примеру: Резолюция ЦК РЛКСМ по докладу ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ от 8.12.1925. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 22–23; Тезисы о работе среди немецкой молодежи СССР 30.11.1924 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 12.

17. См. к примеру: Резолюция ЦК РЛКСМ по докладу ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ от 8.12.1925. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 22–23; Резолюция Коллегии национальных меньшинств ЦК РЛКСМ по докладу ЦБ немсекций РЛКСМ о своей деятельности [апрель, 1925 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 7–8.

18. Отчет ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ за время с 15.08. по 15.11.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 31–32.

19. Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела нацмен ЦК РЛКСМ от 22.01.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 38.

20. Протокол заседания ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ от 14.10.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 1.

21. Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела нацмен ЦК РЛКСМ от 22.01.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 39.

22. Там же, л. 40.

23. Там же, л. 41. Ср. также: Доклад Секретаря ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ т. Шмидта по обследованию работы ЛКСМУ среди немецкой молодежи от 14.10.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 7.

24. Штатных комсомольских работников «высшего звена» из немцев насчитывалось всего три чел.: в ЦК ЛКСМУ (Харьков) и в двух обкомах ЛКСМУ (Житомир и Одесса). Секретарей немецких РК ЛКСМУ в наличии имелось всего четыре, а немцев-секретарей ячеек насчитывалось 14 чел.

25. Доклад Секретаря ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ т. Шмидта по обследованию работы ЛКСМУ среди немецкой молодежи от 14.10.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 6.

26. Там же.

27. Так, состав деревенского комсомольского актива в целом по СССР (1925) выглядел следующим образом: рабочих – 7,7 %, батраков – 9,1 %, середняков и бедняков – 76,3 %, прочих – 6,9 %. См.: Славный путь, 159.

28. Отчет о работе среди немецкой молодежи к VII Всеукраинскому съезду ЛКСМУ от 15.12.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 85. См. также: Thesen zum Referat des Genossen Gottwald zur Allukrainischen

Beratung der deutschen Jugendarbeiter, 3.04.1926. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 46.

29. См. к примеру: Отчет о работе среди немецкой молодежи к VII Всеукраинскому съезду ЛКСМУ от 15.12.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 88–89.

30. Резолюция по докладу немсекции ЦК ЛКСМУ к Пленуму немсекций при ЦК КП(б)У от 3.05.1927 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 772, л. 69.

31. Докладная записка ответственного инструктора ЦК ВЛКСМ т. Хватова об обследовании организации ВЛКСМ АССР НП [1.01.1928]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 841, л. 14–15.

32. Только с августа 1925 г. на Украине были выделены штаты работников для Одесского и Мелитопольского округов. См.: Отчет о работе среди немецкой молодежи к VII Всеукраинскому съезду ЛКСМУ от 15.12.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 85. Ср.: Выводы и предложения [немсекции при ЦК ЛКСМУ] по работе среди немецкой молодежи Херсонского округа [сентябрь, 1926 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 722, л. 16; Выводы и предложения [немсекции при ЦК ЛКСМУ] по обследованию Карл-Либкнехтовского района Николаевского округа от 1.09.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 722, л. 20.

33. Резолюция Коллегии национальных меньшинств ЦК РЛКСМ по докладу ЦБ немсекций РЛКСМ о своей деятельности [апрель, 1925 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 7–8.

34. Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела Нацмен ЦК РКЛКСМ от 22.01.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 40.

35. См. к примеру: Резолюция по докладу об обследовании работы среди немецкой молодежи на Украине от 14.12.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 850, л. 27.

36. Резолюция по отчету ЦБ немсекции при ЦК ЛКСМУ на Всеукраинском совещании нацменработников от 27.04.1926. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 34. Сравни: Тезисы к докладу т. Готвальда на Всеукраинском совещании нацменработников «О работе среди немецкой молодежи» от 26.04.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 41об.

37. Около 10 % секретарей немецких ячеек КСМ составляли девушки.

38. Abrechnungsbericht der Deutschen Sektion beim ZK LKSMM über die Arbeit unter der deutschen Jugend, 27.04.1926. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 61–61об.

39. Там же.

40. Тезисы к докладу т. Готвальда на Всеукраинском совещании нацменработников «О работе среди немецкой молодежи» от 26.04.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 42. Ср.: Протокол заседания ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ от 9.03.1927 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 720, л. 15.

41. Abrechnungsbericht der Deutschen Sektion beim ZK LKSMM über die Arbeit unter der deutschen Jugend, 27.04.1926. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 61об.

42. Тезисы к докладу т. Готвальда на Всеукраинском совещании нацменработников «О работе среди немецкой молодежи» от 26.04.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 42.

43. Доклад Секретаря ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ т. Шмидта по обследованию работы ЛКСМУ среди немецкой молодежи от 14.10.1925 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 7.

44. Там же.

45. Выводы немецкого инструктора ЦК ВЛКСМ т. Шенфельд по обследованию работы среди немецкой молодежи Славгородского округа от 22.07.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 560, л. 155.

46. См. к примеру: Выводы и предложения [немецкой секции при ЦК ЛКСМУ] по обследованию Карл-Либкнехтовского района Николаевского округа от 1.09.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 722, л. 20.

47. Выводы и предложения [немсекции при ЦК ЛКСМУ] по обследованию работы среди немецкой молодежи в районе им. Петровского Херсонского округа [сентябрь, 1926 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 722, л. 18; Работа среди немецкой молодежи. К отчету ЦК ЛКСМУ за май–декабрь 1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 20.

48. См. к примеру: Выводы и предложения [немсекции при ЦК ЛКСМУ] по обследованию работы среди немецкой молодежи в районе им. Петровского Херсонского округа [сентябрь, 1926 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 722, л. 18.

49. Там же.

50. Отчет немсекции ЦК ЛКСМУ за май–декабрь 1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 16 об. Так, например, в районе им. Фр. Энгельса (окт. 1926) из 15 членов и кандидатов райкома ЛКСМУ 8 оказались немцами. Причем все бюро райкома (5 чел.) представляли также немцы. См.: Информационное письмо № 2 Окрбюро немсекции при Одесском окружном ЛКСМУ о состоянии работы на 20.10.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 147.

51. Работа среди немецкой молодежи. К отчету ЦК ЛКСМУ за май–декабрь 1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 20. См. также: Резолюция по докладу тов. Шенфельда о деятельности ЦБ немсекций подотдела нацмен АПО ЦК ВЛКСМ от 16.12.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 78.

52. Отчет немсекции ЦК ЛКСМУ за май–декабрь 1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 16 об. См. также: Комсомол в немецком селе Вольни (по материалам комиссии ЦК КП(б)У) от 28.11.1928 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 78 об.

53. Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела нацмен ЦК РЛКСМ от 22.01.1926 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 38.

54. Распределение учащихся дневных совпартишкол по народностям на 1.01.1930 г. – ГАРФ, ф. А-296, оп. 1, д. 491, л. 28.

55. Так, например, в Мариупольском округе (Украина, 1927) требовался «для оживления работы ЛКСМУ среди немецкой молодежи» не только

секретарь райкома комсомола, знающий немецкий язык, но и ответственный работник окружкома. Аналогичное положение наблюдалось и в Житомирском округе, где отмечался «недостаток» немецкого работника в аппарате ОК ЛКСМУ. См.: Работа среди молодежи [из отчета ЦБ немеский при ЦК ВЛКСМ] от 1.04.1927 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 850, л. 30, 32. Ср. также: Выводы и предложения по обследованию работы ЛКСМУ в Карл-Либкнехтском районе [от 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 82.

Надійшла до редколегії 25.12.2011

УДК 94 (477.7+430) «1932/1933»

А. И. Безносков

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ГОЛОД 1932–1933 ГОДОВ В НЕМЕЦКИХ И МЕННОНИТСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ЮГА УКРАИНЫ: ХАРАКТЕР И ПОСЛЕДСТВИЯ

Проаналізовано характер голоду 1932–1933 рр. у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України, методи боротьби з ним, а також його соціально-демографічні наслідки.

Ключові слова: німецькі колоністи, меноніти, голод 1932–1933 рр., закордонна допомога, жертви.

Проанализированы характер голода 1932–1933 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины, методы борьбы с ним, а также его социально-демографические последствия.

Ключевые слова: немецкие колонисты, меннониты, голод 1932–1933 гг., зарубежная помощь, жертвы.

In the article analyzes the nature of the famine of 1932–1933 in the Germans' and Mennonites' settlements in the south of Ukraine, the methods of combating it, as well as its social and demographic consequences.

Key words: German colonists, the Mennonites, the famine of 1932–1933, Foreign aid, the victim.

Im Beitrag werden die Erscheinungsformen der Hungerkatastrophe von 1932–1933 in den deutschen und mennonitischen Siedlungen der Südukraine, die

секретарь райкома комсомола, знающий немецкий язык, но и ответственный работник окружкома. Аналогичное положение наблюдалось и в Житомирском округе, где отмечался «недостаток» немецкого работника в аппарате ОК ЛКСМУ. См.: Работа среди молодежи [из отчета ЦБ немеский при ЦК ВЛКСМ] от 1.04.1927 г. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 850, л. 30, 32. Ср. также: Выводы и предложения по обследованию работы ЛКСМУ в Карл-Либкнехтском районе [от 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ, ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 82.

Надійшла до редколегії 25.12.2011

УДК 94 (477.7+430) «1932/1933»

А. И. Безносков

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ГОЛОД 1932–1933 ГОДОВ В НЕМЕЦКИХ И МЕННОНИТСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ЮГА УКРАИНЫ: ХАРАКТЕР И ПОСЛЕДСТВИЯ

Проаналізовано характер голоду 1932–1933 рр. у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України, методи боротьби з ним, а також його соціально-демографічні наслідки.

Ключові слова: німецькі колоністи, меноніти, голод 1932–1933 рр., закордонна допомога, жертви.

Проанализированы характер голода 1932–1933 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины, методы борьбы с ним, а также его социально-демографические последствия.

Ключевые слова: немецкие колонисты, меннониты, голод 1932–1933 гг., зарубежная помощь, жертвы.

In the article analyzes the nature of the famine of 1932–1933 in the Germans' and Mennonites' settlements in the south of Ukraine, the methods of combating it, as well as its social and demographic consequences.

Key words: German colonists, the Mennonites, the famine of 1932–1933, Foreign aid, the victim.

Im Beitrag werden die Erscheinungsformen der Hungerkatastrophe von 1932–1933 in den deutschen und mennonitischen Siedlungen der Südukraine, die

Methoden ihrer Bekämpfung sowie die sozialen und demographischen Folgen analysiert.

Schlagwörter: deutsche Kolonisten, Mennoniten, Hunger von 1932-1933, Hilfe aus dem Ausland, Opfer.

Трагические события голода 1932–1933 гг. являются одной из сложнейших тем нашего исторического прошлого, вот уже более 20 лет остающейся в поле зрения отечественных ученых и активно обсуждаемой в широких кругах украинской общественности. Однако, к сожалению, еще до сих пор остается недостаточно изученным ряд аспектов этой проблемы, к числу которых относятся и события голода среди многочисленных национальных меньшинств Украины. Особенно это касается немцев и меннонитов, которые, как свидетельствуют документы, наравне с украинцами прошли через все страшные испытания того времени.

Одним из первых отечественных исследователей, который затронул в двух своих публикациях некоторые аспекты голода 1932–1933 гг. среди немецкого населения Украины, был В. Марочко [17; 18]. Затем в 1995 г. увидела свет статья В. Иваненко и А. Голуба, посвященная истории голода среди немецких колонистов Днепропетровской области [15]. Ее авторы, в частности, проанализировали влияние принудительной коллективизации и раскулачивания на возникновение голода в немецких поселениях. Большое внимание изучению зарубежной помощи голодающим и борьбе сталинской власти с ее распространителями уделил В. Ченцов в двух своих монографиях, посвященных изучению репрессивной политики большевиков в Украине в 20-е – 30-е гг. XX в. [20; 21]. Важной вехой в изучении данной темы стало также появление коллективной монографии Ю. Котляра и И. Мироновой [16]. Авторы ее, изучая события голода 1932–1933 гг. среди национальных меньшинств Юга Украины, довольно подробно исследовали и ряд вопросов, касающихся этнических немцев региона.

Целью же данной публикации является исследование на основе широкого комплекса ранее неизвестных источников событий массового голода 1932–1932 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины, анализ методов и результатов борьбы с ним, определение его социально-демографических последствий.

В немецких национальных районах региона голод начался уже в декабре 1932 г. Сохранившиеся архивные данные позволяют проследить его возникновение, развитие и динамику, в частности, на приме-

ре Высокопольского немецкого района. Местные власти, безусловно, располагали сведениями о появлении голодающих. Об этом руководителей Высокопольского района своевременно известил инспектор районного отдела здравоохранения А. Колбун [11, л. 1–2]. Но власти, увлеченные проведением мероприятий по выполнению хлебозаготовок, не предприняли никаких действий по оказанию необходимой помощи голодающим. Об этом, в частности, свидетельствуют результаты анализа протоколов заседаний Высокопольского и Молочанского районных комитетов КП(б)У за декабрь 1932 – январь 1933 гг. [4]. Более того, информация о голоде руководством немецких районов замалчивалась перед вышестоящими инстанциями. Даже когда во второй половине января 1933 г. голод стал массовым явлением, районные власти жестко пресекали редкие попытки колхозников заявить о нем во всеуслышание. Так, в селе Пригорье колхозник Винс, выступая на собрании членов колхоза «Серп», заявил о невозможности выполнения хлебозаготовки и сборе посевных фондов и о том, что колхозники уже «два-три месяца совсем не едят хлеба». Реакция властей на это выступление была незамедлительной. После окончания собрания в доме Винса был произведен обыск, в результате которого было обнаружено «...муки и разных круп 4 пуда», а также «достаточное количество овощей, сала и мяса» [9, л. 3]. Этого, по мнению властей, вполне хватало для прокормления многочисленной семьи Винсов.

Между тем информация о массовом голоде в Высокопольском районе, благодаря донесениям сотрудников ОГПУ, в начале февраля поступила в Днепропетровский обком партии КП(б)У. Обком, получивший к этому времени сообщения аналогичного характера из многих других районов области, 10 февраля 1933 г. ответил специальным секретным циркуляром секретарям районных партийных комитетов и председателям райисполкомов. Согласно этому документу, районному руководству предписывалось принять немедленно все решительные меры по оказанию продовольственной помощи голодающим семьям колхозников, которые выработали 350–400 и более трудодней. Но необходимые средства для этого местные власти должны были изыскивать исключительно внутри колхозов или же в пределах своего района. Основной же упор должен был делаться на привлечение голодающих колхозников к поиску тайников со спрятанным хлебом, оборудованных их более дальновидными и предприимчивыми односельчанами. 10–15 % обнаруженного хлеба рекомендовалось выдавать тем, кто его обнаружил. Таким же способом должны были

спасать себя и колхозники, имевшие малое количество трудодней, а также единоличники, оставшиеся без хлеба [6, л. 3].

Лишь 17 февраля 1933 г. секретарь Высокопольского районного комитета КП(б)У И. И. Медлаге представил свой доклад, в котором сообщил обкому о результатах проверки информации ГПУ. Он, в частности, признал достоверность случаев голода в целом ряде населенных пунктов района. Так, в селе Натальино голодающими было признано 5 семей колхозников, в том числе 3 немецких: Лоренца Вальца, Кукенбергера и Марклингера. В селе Ивановка голодало 8 семей, из них 3 немецких: Андрея Руфа, Анны Копп и Андрея Коппа. 21 голодающая семья колхозников была зафиксирована в селе Заградовке [11, с. 3–5].

В действительности же положение в районе было значительно более катастрофичным. Это подтверждает, в частности, доклад того же Медлаге от 23 февраля 1933 г. Согласно его данным, только в обследованной части района было выявлено 1185 чел. с явными симптомами крайней формы голода: опуханием ног, рук, лица и полным физическим бессилием. Из этого числа лишь около 120 чел. были взрослыми, а остальные детьми. Самое большое количество голодающих насчитывалось в украинских селах Заградовке, Ивановке, Николаевке, Ворошиловке и Натальино, где голодало 780 чел. В немецком селе Суворовка, насчитывавшем 80 дворов, голодающими были признаны 75 местных жителей, а в Высокополье в 680 дворах голодало 285 чел. И, наконец, в меннонитском поселении Орлово, где имелось 93 двора, голодающих было 90 человек. Районные власти зафиксировали в это время случаи массового выезда колхозников в другие районы и местности для покупки продуктов питания. Меннониты, в частности, целыми группами отправлялись в ближайшие магазины «Торгсина» в Днепропетровске и Херсоне, где покупали за еще сохранившиеся у них золотые и серебряные вещи столь остро необходимые им продукты питания. Вскоре, однако, иссякли и эти средства [6, л. 3; 10, лл. 5, 8 об, 25].

Во второй половине февраля 1933 г. по решению обкома КП(б)У в Высокополье была отправлена медицинская комиссия в составе трех человек: уполномоченного областного отдела здравоохранения Гольденберга, врача Тульчинской и медсестры. Главной их задачей являлась организация медико-санитарного обслуживания голодающих. В четырех населенных пунктах района комиссия создала ясли, куда были помещены 945 голодающих детей из семей колхозников. Однако средства для питания детей были выделены крайне скудные.

Так, в месяц на одного ребенка полагалось лишь 2,7 кг. муки, 300 гр. подсолнечного масла, 400 гр. разных круп и 80 гр. сахара. Детям до 4-х лет полагалось молоко, которое, однако, поступало в ясли из колхозов лишь в том случае, если последние предварительно выполнили месячный продналог. Для наиболее пострадавших из числа взрослых был открыт госпиталь на 20 коек и в некоторых населенных пунктах организовано общественное питание [9, л. 3; 12, л. 25].

Особо следует отметить, что получать такую помощь имели право лишь лучшие колхозники и члены их семей. Прочие же колхозники и единоличники должны были спасаться от голода самостоятельно. Они питались семенами сорных трав, из которых выпекали хлеб, примешивая в него мясо павших свиней и лошадей. Естественно, употребление подобного «продукта питания» очень часто приводило к смерти голодающего.

Между тем масштабы голода в Высокопольском районе все более возрастали. По информации, имевшейся в распоряжении Днепропетровского обкома КП(б)У, в конце февраля 1933 г., когда случаи голода были зарегистрированы в 28 районах области, он входил в число 7 наиболее пострадавших. К 6 марта 1933 г. только число голодающих детей, которых необходимо было кормить в питательных пунктах, здесь возросло до 1027 человек. Однако завезенных в район продуктов питания катастрофически не хватало, поскольку власти не учли степень увеличения количества голодающих. Поэтому голодным детям выдавалось лишь 50 % от необходимого дневного рациона. Еще более трагичным было положение голодающих взрослых. Так как директива обкома и облисполкома об организации помощи голодающим не предусматривала выделения продуктов питания взрослым, за исключением колхозного актива, местные власти попытались им помочь, выдав кукурузу в початках. Однако голодающие употребляли ее в пищу в сыром виде, что привело к резкому возрастанию смертности среди них. Только в период с 12 по 19 марта по этой причине умерло 20 человек. Поэтому выделение кукурузы было прекращено. В это же время в районе были зафиксированы случаи заболевания брюшным тифом: 2 – в Кочубеевке и 1 – в Александровке. По состоянию на 8 апреля 1933 г. только в одном населенном пункте района – украинском селе Заградовка умерло от голода 143 чел. [11, лл. 18, 30]

Чтобы не сорвать начало приближавшихся полевых работ, райком партии 18 марта 1933 г. принял решение об организации общественного питания в колхозах. Однако выдача обедов планировалась

лишь для колхозников работающих непосредственно в поле. Продукты же для их приготовления должны были предоставить, главным образом, сами колхозники. И лишь небольшая их часть выделялась колхозами. Мясо и сало выделялось только хорошо работающим бригадам. Вместе с тем власти не забыли и о себе. Этим же решением для руководящих работников района была создана закрытая столовая. Для снабжения ее продуктами (молоком, мясом и овощами) организовывалось специальное подсобное хозяйство [5, лл. 41, 49].

Массовый голод среди немцев, наряду с Высокопольским, разразился также в других немецких национальных районах, в целом ряде немецких сел, находящихся в смешанных районах. Так, бывшая учительница Ю. Писарева, жившая в тот период в Молочанске, отмечает в своих воспоминаниях, что голод в одноименном районе начался сразу же после сбора урожая. Немцы-колхозники в Молочанске и в других немецких колониях голодали, были пухлыми, но массово не умирали [14, с. 128]. К сожалению, имеющийся в нашем распоряжении фактический материал позволяет показать масштабы голода на Молочной лишь на основании данных стационара местной районной больницы. Согласно этим сведениям, в период с 20 февраля по 20 июля 1933 г. лечение в больнице с диагнозом «полное истощение на почве недоедания» проходили минимум (информация за последние 2 декады мая не сохранилась) 20 немцев и меннонитов в возрасте от 2 до 85 лет. Из них умерло 8 чел. Украинцев и русских за этот же период с аналогичным диагнозом лечилось 55 чел., а умерло из них – 10 [13, л. 65]. Следует отметить, что, кроме Молочанска, в районе в это время имелись еще 2 больницы и не менее 6 медицинских участков, где, можно предположить, также находились на излечении пострадавшие от голода люди.

Особенно тяжелым было положение в немецких населенных пунктах, входивших в состав районов со смешанным населением. Так, на хуторе Колобатино (Розенгейм) Одесской области голодало практически все население. В самый пик голода местный колхоз выделял здесь продовольствие только работающим колхозникам. Каждому такому человеку выдавались лишь 1 кг кукурузной муки и небольшое количество постного масла в день. Члены семьи, естественно, в расчет не брались. Всего здесь голод унес жизни 12 чел. [23, с. 146].

Безусловно, настоящим спасением для голодающих могла стать зарубежная благотворительная помощь, как это имело место, например, в период голода 1921–1922 гг. Многие немцы и меннони-

ты обращались с письмами о помощи к своим единоверцам и единоплеменникам в Германию и Америку. Так, жительница села Вормс Одесской области Амалия Маух в своем письме писала следующее: «... Дорогие братья и сестры! Я одинокая женщина, имею пять детей и старуху мать. Помогите нам, не дайте умереть голодной смертью. Мужа осудили на 15 лет и сослали на Север. Мы здесь без родины, все у нас забрали, всюду нас преследуют. Помогите нам, спасите от гибели». [19, с. 180]. По данным ГПУ УССР, письма такого рода за границу к маю 1934 г. направили до 40 % жителей немецких колоний Одесской области [19, с. 181].

Голод в СССР совпал по времени с приходом к власти в Германии Национал-социалистической партии. Стремясь заручиться поддержкой населения, нацисты активно включились в антисоветскую кампанию, стремительно разраставшуюся в связи с сообщениями о голоде в СССР, который, по мнению многих наблюдателей, был инспирирован советскими властями. С германской стороны последовал ряд дипломатических демаршей с выражением озабоченности по поводу злословных немецких колонистов, а особенно германских граждан, проживавших в СССР, и требованием к советским властям разрешить оказание немецкому населению пострадавших от голода районов продовольственной помощи. Советская же сторона отрицала наличие голода и отказывалась принимать предлагаемую помощь. В свою очередь, руководители Германии выступили в марте 1933 г. с публичными обвинениями советского руководства в сокрытии правды о голоде.

В Германии еще в период эмиграционной волны советских немцев 1929 г. по инициативе российских немцев-эмигрантов из «Центрального комитета немцев Черноморья» была развернута массовая кампания по привлечению внимания германской общественности к проблеме беженцев из СССР. Руководство этой кампанией взял на себя специально созданный комитет «Братья в нужде», который выпускал брошюры и газетные статьи под названиями «Братья в нужде», «Из глубочайшей нужды», «В борьбе и смертной нужде» и т.п. После получения информации о массовом голоде среди советских немцев при активной помощи германских властей в июне 1933 г. в Берлине комитетом была организована первая выставка писем голодающих. В дальнейшем такие выставки стали устраиваться постоянно. Кроме того, организовывались собрания общественности, выходили статьи и публиковались брошюры, также посвященные голоду среди немцев СССР. В это же время активную деятельность разви-

ла и другая общественная организация «Союз помощи голодающим немцам СССР», которую создали и возглавили немцы-эмигранты из России: пастор Иоганн Бредель и профессор Георг Рат. Союз составил прошение, подписанное 25 тыс. человек, с обращением к правительству Третьего Рейха о разрешении выезда в Германию всем советским немцам [21, с. 72].

Своего апогея кампания обвинения советских властей в «истреблении голодом немецкого меньшинства», живущего в СССР, достигла к июлю 1933 г. В это время кардинал доктор Т. Иннитцер основал в Вене «Межконфессиональный и наднациональный комитет помощи». Секретарем комитета стал доктор Э. Амменде, бывший одновременно Генеральным секретарем Европейского комитета националистов. В работе комитета приняли участие представители многих общественных и религиозных организаций, не исключая и еврейские институты. Так, например, в качестве полноправного члена в комитет входил раввин доктор Фейхтванг. Эта организация, пользовавшаяся большим авторитетом, начала проводить активную кампанию по сбору средств в США, Англии и других западноевропейских странах, которые затем передавались комитету «Братья в нужде». В самой же Германии ряд организаций (Германский Красный Крест, Высший совет евангелических церквей, Союз немцев за рубежом и др.) обратился с призывом к населению Германии начать сбор пожертвований пользу «страдающих немцев» в СССР. В банках страны был открыт специальный счет «Братья в нужде», на который в числе первых внесли по 1 тыс. марок личных денег рейхспрезидент П. фон Гинденбург и рейхсканцлер А. Гитлер. Германское правительство ассигновало на помощь голодающим немцам в СССР 17 млн. марок [2, с. 231]. Нацистские лидеры умело использовали заговор молчания советских властей против голода, и, эксплуатируя идею национальной солидарности, завоевывали симпатии масс.

Накал антисоветской кампании в Германии был таков, что даже возникла реальная опасность полного разрыва дипломатических контактов с СССР. Но германское правительство не было заинтересовано еще в этот период в окончательном разрыве отношений с Советским Союзом. Поэтому попыталось, по крайней мере, официально, дистанцироваться от участия в антисоветской кампании. 5 июля 1933 г. министерство пропаганды рейха вынуждено было порекомендовать организаторам акций сократить количество публикаций о тяжелом положении немцев в СССР, а в тех, которые будут все же появляться, избегать прямых нападок на Советское правительство.

Но, несмотря на это, деятельность комитета продолжалась. Уже к августу 1933 г. ему удалось собрать около 500 тыс. марок. Большую работу по сбору средств, наряду с общественными организациями, проводили также и частные лица, такие как выходцы из России профессор Б. Унру, балтийский проповедник Мюллер, пробст Шиллинг, пастор Шимке [19, с. 72].

Первоначально организаторы помощи предполагали направлять ее крупными партиями в голодающие немецкие поселения Украины. Но поскольку Советское правительство, отрицая сам факт голода, не дало на это согласия, то германская транспортная фирма «Фаст и Бриллиант» наладила поступление продовольственных посылок на индивидуальные адреса. Кроме того, из Германии, других стран Западной Европы (Швейцарии, Швеции, Голландии) и США перечислялись деньги в твердой валюте на счета Торгсина, а квитанции отправлялись почтой отдельным немцам в СССР, которые могли по этим документам получить необходимые продукты и дефицитные товары в филиалах Торгсина. Из Германии обычно направлялись переводы на сумму в 5–10 марок [19, с. 72].

Однако в период наивысшего пика голода весной – в начале лета 1933 г. денег из-за границы поступало сравнительно немного. В Высокопольский район, например, они начали приходить уже в декабре 1932 г. [7, л. 13]. Основной же поток денежных переводов в районы, пострадавшие от голода, хлынул в конце лета – начале осени 1933 г., когда в Германии, в основном, закончился сбор необходимых финансовых средств и была получена более подробная информация о положении немцев.

Вначале советское руководство, официально отрицая факт массового голода в стране, тем не менее не препятствовало поступлению денежных переводов из-за границы, поскольку это позволяло получать столь дефицитную и остро необходимую для СССР валюту. На местах же по предложению секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича партийные организации должны были организовать «путем постановки массовой работы» индивидуальные отказы колхозников от поступивших денег и передачу этих средств в фонд МОПРа. О своем решении каждый такой человек должен был сообщить «в довольно вежливой, но убедительной форме» в Берлин. Но, несмотря на уговоры и психологический прессинг далеко не все колхозники нашли в себе силы отказаться от переводов. Впоследствии один партийный работник из Спартаковского немецкого района, констатируя это, объяснял, что «слишком велико было искушение – в Торг-

сине так ослепительно белела мука-крупчатка, аппетитно пахли дунайские сельди, а дома у колхозника и кукурузной-то муки в ту пору не было» [19, с. 176].

Активную работу по оказанию помощи голодающим развили германские консульства в Украине: Киевское (консул – Генке), Одесское (консул – Рот) и Харьковское. Сотрудники консульств практиковали личные выезды в немецкие колонии для раздачи помощи, ежедневно принимали по 50–60 чел., просивших о материальной поддержке, предоставляли просителям адреса благотворительных организаций в Германии [19, с. 181].

В местах компактного проживания немцев и меннонитов как в результате самоорганизации населения, так и деятельности сотрудников консульств появились так называемые организаторы и распространители помощи. Ими, как правило, были священнослужители: пасторы и проповедники, активные члены церковных общин, некоторые учителя и другие лица, пользовавшиеся доверием большинства жителей. Эти люди занимались выявлением остро нуждающихся колхозников, предоставляли им адреса благотворительных фондов и обществ в Германии, иногда сами на свое имя получали средства, которые распределяли среди голодающих [19, с. 179].

В начале помощь поступала в адрес так называемой кулацкой части немецкого населения и репрессированных лиц. Затем ее стали получать нуждающиеся единоличники и колхозники. Поскольку, как уже отмечалось выше, власти вели активную и нередко приносящую эффект работу по организации отказов от денежных переводов, поступивших на имя голодающих, германские общества помощи вынуждены были менять тактику. В Спартаковский район, например, деньги (обычно 20–40 марок) стали пересылаться в почтовом конверте непосредственно конкретному адресату. И такие письма отправлялись уже не от имени организаций, а от отдельных лиц из различных городов Германии [19, с. 176].

К весне 1934 г. помощь из-за границы стала получать даже часть советского актива: председатели сельсоветов, колхозов и отдельные коммунисты. В Люксембургском районе, в частности, германской помощью было охвачено до 30 % колхозов и 10–20 % колхозников. Только за период с 11 марта по 21 апреля 1934 г. в район поступило 1788 переводов на общую сумму около 20 тыс. марок [8, л. 73]. Немецкому населению Высокопольского района с апреля 1933 по сентябрь 1934 гг. включительно из-за границы было направлено денежных средств на сумму 44392 руб. в золотом исчислении [1, с. 85].

В некоторых местах помощь стали получать даже некоторые жители (преимущественно из числа репрессированных) соседних украинских сел.

В целом же на адреса жителей немецких поселений юга Украины только за период с апреля 1933 по апрель 1934 г. из-за границы было переведено около 400 тыс. руб. золотом, в том числе в Одесскую область поступило 132321, в Днепропетровскую – 203 тыс., в Донецкую – 60 тыс. и в Молдавскую АССР – 2,5 тыс. руб. [19, с. 180]. Большие финансовые средства из-за границы продолжали приходиться и в дальнейшем. Продовольствие, закупленное на эти деньги, позволило спасти жизни тысяч голодающих немцев. Именно иностранная финансовая и продовольственная помощь, наряду с более высоким материальным уровнем, еще частично сохранившимся с предшествующих времен, позволила избежать значительной части немцев и меннонитов судеб нескольких миллионов украинских крестьян, ставших жертвами массового голода. Но немцы и меннониты также внесли свою лепту в этот трагический мартиролог. По данным В. В. Ченцова, в 1933 г. в Украине от голода умерло не менее 13 700 этнических немцев. Из них 12 тыс. проживали в сельской местности [20, с. 58]. Имеющиеся статистические данные позволяют предположить, что человеческие потери меннонитов по сравнению с немцами были относительно невелики. Так, в Высокопольском районе, по сведениям немецкого исследователя К. Штумппа, жертвами голода стали 323 чел., из них 213 были меннонитами, а 110 – немцами [25, s. 58]. В Хортицком районе, населенном почти исключительно меннонитами, по сведениям того же автора, умерло 36 чел. [24, Taf. A]. В немецких же районах Одесщины смертность от голода была выше в десятки раз. Только в селе Кандель Зельцкого района от голода умерло свыше 300 чел., а в селе Карлсруэ Карл-Либкнехтовского района его жертвами стали 132 чел. [22, s. 393].

С конца 1933 г. относительно терпимое отношение советских властей к получателям помощи из Германии резко изменилось. Одной из основных причин этого явилось начавшееся ухудшение имиджа Советского Союза в глазах широких слоев населения зарубежных стран, что было вызвано во многом широкомасштабной кампанией по сбору средств голодающим и носившей явно выраженный антисоветский характер. Кроме того, органы ГПУ и отдельные руководящие работники из числа немцев-коммунистов стали сообщать в вышестоящие инстанции об обострении политической ситуации в местах компактного проживания немецкого населения. В докладной за-

писке председателя ГПУ УССР В. Балицкого ЦК КП (б)У, в частности, отмечалось, что «германские консульства через свою кулацкую агентуру проводят массовую фашистскую обработку колонистов и организуют специальные кадры корреспондентов, направляющих по определенным адресам в Германию провокационные письма о голоде и смертности на Украине» [19, с. 180]. Кроме того, по данным агентуры, германские дипломаты осуществляли «в помещениях консульств фашистскую обработку посетителей – немецких колонистов, указывая им о близкой интервенции Украины германскими войсками» [19, с. 181]. Такие действия консульских работников, по мнению чекистов, вели к «срыву хозяйственно-политических кампаний на селе, не вступлению в колхозы, отказу от землепользования, развитию переселенческих тенденций и вредительству» [19, с. 181]. В подтверждение своих выводов В. Балицкий указал на факты массового невыхода на работу в колхозах Люксембургского района (Марьяновке, Сергеевке и др.), где данное явление имело место в бригадах, получающих «гитлеровскую помощь». В Молочанском, Спартаковском и других районах ряд лиц, получающих помощь из Германии, отказался от землепользования, рассчитывая на систематическое ее получение в дальнейшем. В Молочанском районе Днепропетровской области и Старо-Каранском районе Донбасса многие председатели колхозов обращались в Германию за «гитлеровской помощью», мотивируя свой поступок тем, что присылка валюты укрепляет финансовое положение Советского Союза [19, с. 181]. Политической «коррозии» подвергся даже целый ряд видных партийно-советских работников, ранее активно и неуклонно осуществлявших политику коммунистической партии среди немецкого населения Украины. По сообщению одного бдительного и более «стойкого» их коллеги, коммунисты Кноре, Гоккель (редактор журнала «Нойланд»), Ландер, О. Байтингер (директор Пришибского немецкого педтехникума), Гейер (директор Пришибского машиностроительного техникума), М. Биллик (директор Хортицкого немецкого педтехникума) и Головский восстановили свое германское и австрийское гражданство, «надеясь резервировать себе на всякий случай заступничество соответствующих консульств». Причем Головский, выехав временно на свою родину в Австрию, оттуда уже не вернулся [8, л. 23].

Естественно, игнорировать вышеназванные факторы власти не могли. В Украине развернулась кампания по борьбе с «гитлеровской помощью, подрывающей авторитет социалистического государства». Получатели посылок и денежных средств из-за границы,

которые не хотели сдавать их в фонд МОПРа, объявлялись контрреволюционерами и агентами германского фашизма. По линии НКВД на места пришли указания «запретить всякого рода выезды представителей консульств в села для раздачи помощи и проведения провокационной работы». За пределы СССР были выдворены секретарь германского консульства в Одессе Ганн, представители германского транспортного общества «Дейч-Леванти Линие». В августе 1934 г. Советский Союз отказался принимать пожертвования и посылки комитета «Братья в нужде», обвинив его в антисоветской деятельности. На местах же карательные органы развернули активную работу по выявлению так называемых организаторов «гитлеровской помощи». К маю 1934 г. в Украине по этому обвинению было арестовано 65 чел., преимущественно из церковных кругов и из числа кулаков. К аресту намечалось еще около 60 чел. Суровым преследованиям подверглись работники местных отделений Торгсина, которые с целью повышения доходов своих учреждений выезжали в колонии, где агитировали население активнее обращаться за иностранной помощью. Кампания борьбы с «гитлеровской помощью» спровоцировала активный поиск «контрреволюционных фашистских организаций» в различных немецких районах Украины. При этом основным удар был нанесен по учреждениям народного образования. По данным ГПУ УССР, к 22 мая 1934 г. была раскрыта «фашистская организация» в Хортицком педтехникуме (глава – вышеупомянутый М. Биллик), в которую якобы входил почти весь педагогический персонал, арестованы по аналогичному обвинению директора Пришибских машиностроительного и агрономического техникумов, соответственно, Гейер и Компфгаузен (подданный Германии). В Одесской области за «связь с фашистами» арестовали политэмигранта – заведующего Зельцкой десятилеткой Гаутера, профессора Штрема и др. Донесения сотрудников ГПУ также свидетельствовали о якобы массовой пропаганде идей фашизма учителями немецких школ Люксембургского, Молочанского, Карл-Либкнехтовского районов [19, с. 183–184].

С осени 1934 г. высшее партийное руководство стало уделять все большее внимание ситуации, складывавшейся в местах компактного проживания немецкого населения. Так, 15 сентября 1934 г. ЦК КП(б) У принял особое постановление «О работе Молочанского райкома партии Днепропетровской области», которое предписывало органам НКВД провести мероприятия «по решительному освобождению района от антисоветских элементов, связанных с немецким фашизмом»

[8, л. 10]. ЦК ВКП(б) 5 ноября 1934 г. направил зашифрованную телеграмму партийным комитетам, обязав их в немецких районах «принять по отношению к активным контрреволюционно и антисоветски настроенным элементам репрессивные меры, произвести аресты, высылку, а злостных руководителей приговорить к расстрелу». Местным органам давалось указание «потребовать от немецкого населения полного прекращения связи с буржуазно-фашистскими организациями: получение денег, посылок» [21, с. 76]. Коммунисты должны были разъяснить немцам, что отныне власть не потерпит малейших проявлений нелояльности к советскому строю. Вместе с тем, хорошо сознавая, что стабилизировать ситуацию в районах компактного проживания немцев и меннонитов лишь мерами репрессивного и идеологического характера невозможно, центральное партийное руководство рекомендовало региональным властям оказать помощь голодающим немецким колхозам продовольствием, семенами, фуражом, списанием задолженности по государственным кредитам, но исходя из их собственных возможностей.

На основе этой директивы ЦК ВКП (б) были разработаны аналогичные документы на уровне областных организаций. Так, Днепропетровский обком партии первое такое решение подготовил уже 21 ноября 1934 г. Однако, несмотря на принятые меры, политическое и экономическое положение продолжало оставаться очень сложным. Поэтому позже были приняты и два других постановления, посвященные сложной ситуации, сложившейся в немецких районах области, и мерам по ее преодолению. В них областные власти хотя и констатировали, что «политическая обстановка в немецких районах за последнее время улучшилась и укрепилась», все же вынуждены были признать «достигнутый... эффект еще крайне недостаточным» [8, лл. 5–6]. И вновь, как и ранее, в качестве первостепенных задач был сделан упор на проведение мероприятий репрессивного и пропагандистского характера. Так, предлагалось окончательно выселить из немецких районов так называемые кулацкие элементы, организовать несколько показательных судов «над руководителями фашистских групп и организаторами гитлеровской помощи», срочно заменить в Молочанском районе 26 учителей, провести массовую чистку медицинского персонала и работников торговли этого же района, наладить поступление в районы соответствующей политической литературы и т.п. При проведении массовой политической работы среди колхозников коммунисты как можно шире должны были освещать «процессы разложения фашистской Германии, тяжелое положение германских рабочих и мелких крестьян, героическую борьбу

германской компартии против фашистского режима» [8, л. 7]. Принял обком и решение о дополнительном выделении наиболее пострадавшим колхозам Молочанского района дополнительно 3 тыс. центнеров продовольственной ссуды. Но, даже получив это зерно, такие колхозы могли увеличить выдачу хлеба на трудодень лишь до 600–700 гр. Люксембургскому же району для аналогичной цели выделялась всего 1 тыс. т зерна [8, л. 10].

Более существенное и важное значение для социально-экономического развития немецких районов имело принятие решения о проведении в ближайшем будущем широкого комплекса мероприятий по укреплению и развитию племенного животноводства, являвшегося важнейшей отраслью экономики районов, существенному повышению уровня механизации путем создания новых МТС в немецких районах, поставок туда новой техники и производственной электрификации колхозов. Только реализация на практике этих задач, наряду с решением других важных вопросов, позволила уже в течении первой половины 1935 г. значительно улучшить социально-экономическую ситуацию в немецких колхозах, а концу 30-х гг. превратить многие из них в число самых передовых сельскохозяйственных предприятий не только Украины, но и всего Советского Союза.

Таким образом, подводя итоги вышесказанному, можно констатировать следующее.

На рубеже 1932 и 1933 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины начался голод, постепенно охвативший широкие слои населения. Помощь голодающим со стороны государства была запоздалой и крайне незначительной. Остроту голода среди немцев и меннонитов позволял сглаживать более высокий, по сравнению с остальным сельским населением, уровень материального благосостояния. Свою важную роль в спасении жизней значительной части немцев и меннонитов региона сыграла и зарубежная помощь.

Библиографические ссылки

1. *Безносков А. И.* Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928–1933) / А. И. Безносков // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. – Д., 2001. – С. 75–91.

2. *Герман А.* Борьба с фашистами и их пособниками / А. Герман // Немцы России: энциклопедия: т. 1: А–И / ред. кол.: В. Карев (пред. ред. кол.) и др. – М.: ЭРН, 1999. – Т. 1. – С. 231–233.

3. *Герман А. А.* История немцев России: учеб. пособие / А. А. Герман, Т. С. Иларионова, И. Р. Плева. – М.: МСНК-пресс, 2005.

4. Государственный архив Днепропетровской области (далее – ГАДО). – Ф. П-19, оп. 1, д. 277
5. ГАДО. – Д. 754.
6. ГАДО. – Д. 755.
7. ГАДО. – Д. 756.
8. ГАДО. – Особая папка.
9. ГАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, д. 38.
10. ГАДО. – Д. 75.
11. ГАДО. – Д. 76.
12. ГАДО. – Д. 79.
13. ГАДО. – Д. 86.
14. Злочин / упоряд. М. Кардаш. – Мельбурн–Австралія–Київ : Вид-во «Форгуна», 2003. – 556 с.
15. *Иваненко В. В.* Голод начала 30-х годов и судьба немецких колонистов / В. В. Иваненко, А. И. Голуб // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : матер. украинско-германской науч. конф. – Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 1996. – С. 150–157.
16. *Котляр Ю. В.* Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова. – Київ–Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Кн. 2. – 204 с.
17. *Марочко В.* Голод у національних районах України / В. Марочко // Освіта. Спецвипуск-підручник, 1993. – № 1. – С. 9–14.
18. *Марочко В.* Хунгер – значить голод: [Свідчать архіви] / В. Марочко // Віче. – 1993. – № 8. – С. 136–146.
19. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. : зб. док. держ. архівів України / Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України / упоряд. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко та С. П. Пишко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 244 с.
20. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.
21. *Ченцов В. В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы / В. В. Ченцов. – М. : Готика, 1998. – 208 с.
22. *Bosch A.* Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944 / A. Bosch, J. Lingor. – Stuttgart : Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V., 1990. – 546 s.
23. *Philipps J.* Die Dorfgeschichte von Rosenheim / J. Philipps // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1985–1989. – Stuttgart : Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1989. – S. 143–151.
24. *Stumpp K.* Bericht über das Gebiet Chortitza im Generalbezirk Dnjepropetrowsk / K. Stumpp. – Berlin : Publikationsstelle Ost, 1943. – 10 S., 11 Taf.

25. *Stumpp K.* Die deutschen Siedlungen des Kronau-Orloffter Gebietes / K. Stumpp Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1958. – Stuttgart : Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1958. – S. 22–32.

Надійшла до редколегії 05.03.2012

УДК 94 (47+430): 334.73

Б. В. Чирко

Академія муніципального управління (м. Київ)

СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ТА СТАВЛЕННЯ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО НІМЕЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досліджено діяльність німецьких та менонітських кооперативних організацій в Україні у 1920-х роках. Особливу увагу приділено ставленню до «національної» кооперації з боку радянських владних структур. Джерельну базу становлять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Ключові слова: кооператив, організація, радянський, німці.

Исследована деятельность немецких и меннонитских кооперативных организаций в Украине в 1920-х годах. Особенное внимание уделено отношению к «национальной» кооперации со стороны органов советской власти. Источниковедческую базу публикации составляют документы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины в г. Киеве.

Ключевые слова: кооператив, организация, советский, немцы.

In the article the Germans and the Mennonite co-operative organizations activity in Ukraine in 1920-th years is investigated. Special attention is paid to the Soviet Power structures attitude to the «national» co-operative organizations. The database contains the documents of the Central State Archives of Ukraine, Kyiv.

Key words: cooperative, organization, Soviet, Germans.

Es wird die Tätigkeit der deutschen und mennonitischen kooperativen Organisationen in der Ukraine der 1920er Jahre analysiert. Besonderes

25. *Stumpp K.* Die deutschen Siedlungen des Kronau-Orloffter Gebietes / K. Stumpp Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1958. – Stuttgart : Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1958. – S. 22–32.

Надійшла до редколегії 05.03.2012

УДК 94 (47+430): 334.73

Б. В. Чирко

Академія муніципального управління (м. Київ)

СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ТА СТАВЛЕННЯ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО НІМЕЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досліджено діяльність німецьких та менонітських кооперативних організацій в Україні у 1920-х роках. Особливу увагу приділено ставленню до «національної» кооперації з боку радянських владних структур. Джерельну базу становлять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Ключові слова: кооператив, організація, радянський, німці.

Исследована деятельность немецких и меннонитских кооперативных организаций в Украине в 1920-х годах. Особенное внимание уделено отношению к «национальной» кооперации со стороны органов советской власти. Источниковедческую базу публикации составляют документы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины в г. Киеве.

Ключевые слова: кооператив, организация, советский, немцы.

In the article the Germans and the Mennonite co-operative organizations activity in Ukraine in 1920-th years is investigated. Special attention is paid to the Soviet Power structures attitude to the «national» co-operative organizations. The database contains the documents of the Central State Archives of Ukraine, Kyiv.

Key words: cooperative, organization, Soviet, Germans.

Es wird die Tätigkeit der deutschen und mennonitischen kooperativen Organisationen in der Ukraine der 1920er Jahre analysiert. Besonderes

Augenmerk gilt dabei der Haltung der Sowjetbehörden gegenüber den kooperativen Einrichtungen der Deutschen. Als quellenkundliche Basis des Beitrags dienen Dokumente des Zentralen Staatsarchivs der obersten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine in Kiev.

Schlagwörter: Kooperative, Organisation, Sowjetbehörden, Deutsche.

Як відомо, історіографія з проблем етнічних процесів в Україні, зокрема виникнення та функціонування німецьких кооперативних організацій, значно розширилася. Цим питанням присвячені серйозні наукові праці І. М. Кулинич, Н. В. Кривець, В. Б. Євтуха, Н. В. Венгер (Осташевої), С. Й. Бобилевої, О. І. Безносова, В. М. Мазура, Л. М. Новохатька, Б. В. Чирка, Альфреда Айсфельда, інших українських та зарубіжних дослідників. Проте, зрозуміло, що це лише перші кроки в дослідженні специфіки соціально-господарської та громадської діяльності німецької «національної» кооперації в Україні у 20-х роках ХХ століття.

У результаті бойових дій в роки імперіалістичної та громадянської війн, природних катаклізмів, а також різноманітних аграрних експериментів з боку владних структур, українське село переживало глибоку господарську та соціальну кризу. В надзвичайно тяжкому становищі опинилися німецькі та менонітські сільськогосподарські колонії, значна частина яких була пограбована махновськими та іншими військовими загонами. До остаточного господарського занепаду колись заможних німецьких колоній призвели численні реквізиції та так звані «походи на куркуля», здійснювані більшовицькою владою в рамках реалізації на селі славнозвісної політики «військового комунізму».

Для організації допомоги тим, хто постраждав від війни, стихійного лиха та голоду, а також з метою подолання господарської кризи в місцях компактного проживання німецьких та менонітських колоністів було утворено декілька громадських та кооперативних організацій. В Таганрозі у квітні 1921 року було організовано «Союз південно-руських колоністів та громадян германської раси» (Союргер) [1], який розгорнув свою діяльність у німецьких колоніях Північного Кавказу та України. В Одесі у квітні 1922 року було утворено «Союз громадян германської раси г. Одеси та губернії» (Деферод). У Катеринославській губернії у жовтні 1923 року було організовано Союз німців-колоністів «Колоніст», який до вересня 1924 року охопив своєю діяльністю 117 населених пунктів. У цей період до складу кооперативу «Колоніст» входило понад 5 тисяч мешканців німець-

ких сільськогосподарських колоній [2]. Ще більш потужна кооперативна організація виникає в менонітських колоніях, де з 1919 року почав діяти «Союз громад та груп менонітів півдня Росії», перетворений у квітні 1922 року в «Сільськогосподарський Союз нащадків голландських вихідців на Україні» [3]. Не обмежуючись виробництвом, торговельною або посередницькою діяльністю, товариства німецької кооперації, як правило, брали посильну участь у благодійництві та розвитку культурно-просвітньої справи. На кошти німецьких кооперативних товариств утримувалися навчальні заклади, установи соціального захисту, культові споруди тощо. Деякі кооперативні організації, в першу чергу «Сільськогосподарський Союз нащадків голландських вихідців на Україні», здійснювали певні заходи по правовому забезпеченню інтересів німецького населення (в основному з питань землеустрою, еміграції, функціонування релігійних громад, служби менонітської молоді в армії тощо). Слід сказати, що німецькі кооперативи користувалися повагою та мали величезний авторитет серед мешканців німецьких та менонітських колоній, які, в ряді випадків, розглядали «національні» організації як свого роду «посередників» у стосунках між колоністами та органами радянської влади.

Питанням утворення, а також діяльності німецьких кооперативних організацій, як «національних» об'єднань, значну увагу приділяли Центральне бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У, Німецький підвідділ Відділу національних меншин НКВС УСРР, Центральна Комісія у справах національних меншин при ВУЦВК, Головний кооперативний комітет при РНК УСРР (Головкооперком), Державне політичне управління УСРР (ДПУ), інші державні та радянські установи. Про ставлення радянської влади до німецьких та менонітських організацій, а також сутності їхньої діяльності йшлося у численних постановках, доповідних записках, інструктивних листах та різноманітних законодавчих актах. Наведемо витяги з деяких документів партійних, радянських та державних органів, де йшлося про діяльність та організацію роботи німецьких, а також інших національних кооперативних товариств.

16 грудня 1922 року Центральне бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У розглядає питання «Про господарські союзи німців-колоністів» та приймає відповідну постанову. В документі, зокрема, зазначалося: «3. В питанні господарських об'єднань серед німців-колоністів Бюро визначає свою точку зору таким чином:

1. Найбільш підходящими та доцільними господарськими формами об'єднань серед німців-колоністів є загальні кооперативні

форми за виробничою та територіальною ознаками. Кооперативні об'єднання в німецьких колоніях повинні бути організованими тільки за цими принципами та включеними в мережу існуючих загальних районних союзів. У виняткових випадках (кредити з закордону, спеціальні культури, як хмільницькі, тютюнницькі, шовківницькі і т.п.) можна з'єднати окремо всі або декілька переважно німецьких кооперацій одного й того ж району в особий союз, який, як такий, повинен бути підпорядкований відповідному району» [4]. І далі: «2. Відносно союзів, які вже існують серед німців колоністів щодо підняття їх культури й господарства та організованих за національною ознакою, Бюро постановляє таке:

Доручити німецькому П/відділу при НКВС:

а) Навести справи, де існують такі союзи і ким вони затверджені.

б) Отримати статuti цих союзів та передивитися їх.

в) З'ясувати засобом органів на місцях, яку діяльність ці союзи до цього часу проявляли в господарському та культурному відношеннях» [5].

На засіданні ЦБ німсекцій також розглядалося питання «Про запит Укрконцескома відносно доцільності допустимості [так у документі. – *Б. Ч.*] утворення господарських об'єднань за національною ознакою». З цього приводу в документі зазначалося: «4. У тих виняткових випадках, коли справа йде про досягнення [так у документі. – *Б. Ч.*] значних іноземних кредитів для підняття сільського господарства, Бюро вважає утворення об'єднань за національною ознакою для цієї мети припустимим і навіть доцільним, причому, однак, кожний окремий випадок попередньо повинен бути дозволений центром, а місцевим органам повинно бути указано аби ці союзи піддавалися особливо ретельному контролю, як в господарському, так і в політичному відношенні» [6].

Подібна точка зору стосовно утворення господарських об'єднань «за національною ознакою» висловлювалася також у доповідній записці Відділу національних меншин НКВС УСРР Українському комітету у справах про концесії та акціонерні товариства «Укрконцеском» (23 грудня 1922 року) [7]. В документі писалося: «Наркомвнусправ по Відділу Нацменшин з питання щодо доцільності та допустимості утворення господарських об'єднань за національною ознакою, вважає організацію таких об'єднань допустимим і навіть доцільним у тих виняткових випадках, коли справа йде про притягнення [так у документі. – *Б. Ч.*] значних кредитів, призначених для підняття сільського господарства, причому, однак, кожний окремий ви-

падок попередньо повинен бути розглянутий центром при безпосередній участі представника Відділу Нацменшостей НКВС, а місцевим органам повинно бути указано, щоб ці союзи піддавалися особливо ретельному контролю, як в господарському, так і політичному відношенні» [8].

Питання, пов'язані з діяльністю німецької кооперації, активно вивчалися на вищих рівнях партійної організації України – Політбюро, Оргбюро та Секретаріаті ЦК КП(б)У. 25 березня 1924 року Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, в якій містилися пропозиції щодо подальшої організації роботи німецьких кооперативних об'єднань. У документі, зокрема, зазначалося: «Прийняти пропозицію в такій редакції, поширивши її на всі види кооперації.

а) Визнати організацію районних рад [мається на увазі утворення установ по організації німецької кооперації. – *Б. Ч.*] недоцільним.

б) Поставити перед союзами в районах: Одеському, Миколаївському, Катеринославському та Донецькому обслуговування німецької кооперації, як бойову задачу.

в) Вважати необхідним для організаційного обслуговування німецької кооперації запросити інструкторів-німців.

г) Великі німецькі споживчі кооперативи чисельністю членів до 3000 прийняти в члени ВУКС; зміцнення німецьких кооперативів можливо шляхом багатоловок.

д) При виборах органів управління союзів у вищеназваних районах рекомендувати проведення в правління німців.

Підтримати від імені Української кооперації клопотання німецьких колоністів щодо отримання закордонних кредитів для відновлення господарства кооперативним шляхом» [9].

Звернемо увагу на те, що ряд суттєвих та найбільш гострих питань у галузі запровадження державної етнополітики набували для радянсько-партійного керівництва СРСР характеру не тільки регіональної проблеми (Росія або Україна), а й мали загальносоюзне значення. В повній мірі це стосується ставлення органів радянської влади до діяльності німецької та менонітської кооперації. Для координації спільних дій та визначення узгодженої політики стосовно німецької національної меншини та, зокрема, німецького кооперативного руху, радянсько-партійні органи здійснювали відповідні контакти. В ряді випадків ініціатива у формуванні «єдиної лінії» щодо німецької кооперації надходила з України, а в інших – Москва надсилала радянським та партійним органам України рекомендації стосовно заходів, які необхідно було здійснити щодо німецької кооперативної сис-

теми. 10 березня 1923 року Наркомат землеробства РСФРР надсилає Наркомзему України листа, в якому висловлюється ставлення Російського керівництва щодо сутності німецької кооперації, а також заходи по організації її подальшої діяльності. В документі зазначалося: «У зв'язку з підсиленою роботою по підвищенню продуктивності сільського господарства, в більшій частині німецьких колоній помітно господарське поживлення, яке викликає цілий ряд явищ, гідних уваги земорганів на місцях.

Господарство німецьких колоній і раніше було більш культурним, ніж господарства оточуючого їх селянського населення. Показове та загальне значення німецьких колоній в роботі земорганів посилюється тим, що колоністи, отримуючи кредити з-закордону, можуть швидше перейти до висококультурних засобів здійснення господарства.

Господарське поживлення викликало в німколоніях значне зростання сільськогосподарських кооперативів.

Деякі сільськогосподарські кооперативи, особливо союзні об'єднання німколоністів, не позбавлені вузько-націоналістичного ухилу, що не можна віднести до їх достоїнства [так у документі. – *Б. Ч.*]. Було б більш доцільним організувати кооперативи не за націоналістичною [так у документі. – *Б. Ч.*] ознакою, а за економічною та територіальною, а також входження німецьких сільськогосподарських кооперативних об'єднань у загальнокооперативну мережу.

Виходячи з вищесказаного, Наркомзем пропонує:

1. Зосередити в губземууправлінні всі матеріали по реєстрації сільськогосподарських кооперативів, зареєстрованих в інших установах (ДСНГ, Відділ управл/іння/ та ін.).

2. Здійснити заходи, які б сприяли залученню німецьких кооперативів як 1-го, так і 2-го ступеня до загальнокооперативної мережі.

3. Рахувати/ся/ /з/ особливостями господарств німколоністів і в цілях надання більших можливостей отримання ними закордонних кредитів, а також для виконання вже укладених договорів, рекомендувати загальним кооперативним об'єднанням організувати при Правліннях Відділи або Бюро по обслуговуванню німколоній» [10].

У цілому ж ставлення радянських владних структур до німецьких та менонітських кооперативних організацій було неоднозначним. З одного боку, влада змушена була погоджуватися з існуванням німецької кооперації, як потужними в господарському відношенні організаціями, а з іншого – розглядала їх як «небезпечних» конкурентів до так званої «загальногромадської» (радянської) ко-

операції. В переважній більшості випадків в офіційних документах німецькі кооперативи розглядалися як «буржуазні», «класово ворожі» та «чужді» справі радянського будівництва. З часом влада взяла курс на ліквідацію німецьких кооперативних організацій та поступове перетворення їх у звичайні «загальногромадські» кооперативи. Ліквідації підлягали «Союргермар», «Колоніст» та інші німецькі кооперативні організації. Доля німецьких кооперативів розвивалася за певним сценарієм: спочатку звинувачення в «буржуазній» спрямованості та «класово-ворожій діяльності», а згодом – їх реорганізація (а точніше – розформування та ліквідація). В доповідній записці відділу управління Маріупольського повітового виконавчого комітету з питань розгляду статуту німецького кооперативу «Союргермар» (23 лютого 1923 року) зазначалося: «Розглянувши статут «Союргермар», Відділ Управління вважає необхідним дати такий висновок:

1) Організація «Союргермар», за точними даними, складається виключно з осіб буржуазного інтелігентського класу та крупнокуркульського елемента (лікарів, юристів, домовласників, земельних власників та ін.), а отже, як така, повністю чужа інтересам та прагненням пролетарської бідноти міста та села.

2) Майже 2-х річний період існування організації проявився виключно в наданні матеріальної підтримки німецькому куркульству та персональній допомозі міській німецькій буржуазії, приглушеній [так у документі. – *Б. Ч.*] революційною стихією, шляхом знаходження для неї різними способами (аж до зв'язку з закордонними капіталістичними громадами) продуктів харчування, мануфактури, обмундирування [так у документі. – *Б. Ч.*] та ін.» У документі підкреслювалося: «3. Брати до виконання завдання та замовлення Урядових економічних органів» – як указано в статуті – не було виконано союзом ні в якій мірі і ні в якому вигляді, отже подальше існування союзів для державних цілей цілковито зайве.

4. Біднота міста та села в роботі організацій жодної участі не брала і не приймала, і настрої по відношенню до союзу вкрай ворожі, як до організації, яка переслідує цілі відродження куркульства та буржуазії» [11]. І як висновок було винесено вердикт: «Виходячи [з того], що наведені факти суперечать духу Радянського будівництва і при повному їх здійсненні можуть привести до підризу Радянської влади, Відділ Управління вважає: організацію «Союргермар» ліквідувати повністю» [12]. На розвиток зазначеної доповідної записки рішення про ліквідацію «Союргермар», а також інших німецьких кооперативів, приймає Відділ управління Донецького губернсько-

го виконкому Відділу Національних меншин НКВС УСРР (17 квітня 1923 року). В документі зазначалося: «Додаючи при цьому матеріал Маріупольського п[овітового] виконкому з приводу розформування Союзу Південно-руських колоністів Германської раси «Союргермара», Відділ Нацменшин Донецькгуботуправа повідомляє, що треба було б розформувати не тільки вищеназваний союз, а і всі подібні йому об'єднання, якщо в їх статuti не будуть внесені наступні два пункти: по-перше, про надання двох місць членам КП(б)У в якості членів Правління союзу, по-друге, про надання щомісячних звітів про свою діяльність (в 2-х прим[ірниках]). Для нагляду за точним виконанням вищеназваних правил та взагалі для нагляду за роботою нацменшин, необхідно виробити план практичного здійснення цього нагляду, тому що відділення нацменшостей не маючи на місцях своїх представників, безумовно не може виконати завдання центру по відношенню до нацменшин. При недотримуванні цих двох пунктів недопустити до перереєстрації та затвердження вищеназваних союзів» [13].

Подібне ставлення влади було й до «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні». У висновках комісії по обстеженню діяльності Союзу, до якої увійшли представники Наркоматів внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції та землеробства, Центральної Комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, кооперативного товариства «Сільський господар» (липень 1925 року) зазначалося, що Союз під керівництвом «чужих радянській владі елементів» побудований не в інтересах робітничо-селянської держави та «справляє шкідливий політичний вплив на населення» [14]. 25 серпня 1925 року результати роботи комісії розглядалися на закритому засіданні Малої Президії ВУЦВК, де було прийнято постанову «Про обстеження сільськогосподарського стану «Союзу голландських вихідців на Україні». Комісія наполягала на тому, що Союз «вимагає реформування як у політичному, так і в господарському відношенні», а саме його існування вважалося «недоцільним» [15]. Наприкінці 1925 – у середині 1926 років «Сільськогосподарський Союз нащадків голландських вихідців на Україні» було реорганізовано, а фактично, – ліквідовано.

Особливу роль в історії німецької національної кооперації в Україні займав Союз колоністів Катеринославської губернії «Колоніст». Зазначимо, що характер та напрями діяльності, політична орієнтація та соціальний склад керівних органів Союзу «Колоніст» помітно відрізняли його від «Сільськогосподарського Союзу нащадків гол-

ландських вихідців на Україні». У зв'язку з цим керівництво Союзу «Колоніст» підкреслювало, що «союз організувався в результаті злиття цілого ряду дрібних союзів, на підставі статуту, розробленого спільно з ним секцією губкому та губвиконкому та ставить перед собою мету ліквідацію зв'язку з закордоном та встановлення такого зв'язку з радорганами та партією шляхом входження представників останньої в правління Союзу в центрі і на місцях» [16]. Як бачимо, характерною рисою та особливістю Союзу «Колоніст» було те, що ця німецька кооперативна організація утворювалася під егідою та при активній участі партійних органів, діяла в рамках радянської господарської та соціальної політики. В той же час слід сказати, що відверто «прокомуністична» орієнтація Союзу не знаходила однозначної підтримки всіх членів даної організації, частина яких вважала, що «якщо союз попаде до рук комуністів, то з цього нічого не вийде» [17]. Реалії життя в повній мірі підтвердили подібні побоювання. Визначальну роль у цьому відіграла політична позиція правлячого режиму стосовно німецької національної кооперації. Незважаючи на «радянську» зорієнтованість Союзу «Колоніст», влада розглядала це кооперативне об'єднання у першу чергу як «німецьке» та «національне». Ця обставина визначила подальший розвиток подій. Німці-комуністи, за явними вказівками «згори», почали виходити з Союзу. До кооперативного об'єднання стали висловлюватися необґрунтовані претензії. Розуміючи безперспективність подальшого існування кооперативу, керівництво Союзу «Колоніст» заявило про його «самоліквідацію».

Слід сказати, що розформування «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні», «Колоніст», а також інших кооперативних організацій німецьких та менонітських колоністів («Союз південно-руських колоністів та громадян германської раси» (Союргермар), «Союз громадян германської раси м. Одеси та губернії» (Деферод) призвело до кардинальних змін характеру та структури німецького кооперативного руху. Німецькі національні кооперативи, як потужні господарські об'єднання, були ліквідовані. Ця політична «перемога» влади могла обернутися господарською катастрофою для десятків німецьких сільськогосподарських колоній, які втратили широко розгалужену та ефективно діючу мережу сільськогосподарських, споживчих та інших кооперативних об'єднань. В якості реальної господарської альтернативи радянський режим запропонувати нічого не міг. Щоб хоч якось вийти зі становища, що склалося, влада вдалася до ще більш наполегливих спроб утворення

в районах німецьких та менонітських колоній так званих «загальногромадських» сільськогосподарських та інших кооперативних установ.

Зазначимо, що процес утворення «радянських» кооперативів у німецьких сільськогосподарських колоніях відбувався дуже повільно та викликав у представників влади значні труднощі. Колоністи не охоче брали участь в організації «радянських» кооперативів, розглядаючи «державні» кооперативи як нав'язувані владою, штучні утворення, неспроможні ефективно забезпечити господарські інтереси населення німецьких колоній. Проте, під тиском радянсько-партійних органів, в умовах відсутності інших кооперативних об'єднань, у деяких колоніях все ж таки поступово починають організовуватися кооперативи, побудовані за принципами радянської господарської системи. У 1924 році німецькими колоністами було утворено 31 сільськогосподарський колектив. У 1926 – 58 [18]. У 1926 році в Ландауському, Люксембурзькому, Молочанському, Пришибському та Фрідріх-Енгельсівському німецьких національних районах діяло 27 сільськогосподарських, 24 споживчих, а також 7 кредитних кооперативних товариств [19]. Наприкінці 1920-х років у німецьких колоніях було 225 тракторних кооперативних товариств, 63 скотарських, 24 молочарських, 8 насінневих, 4 виноградарських, 4 меліоративних, 7 товариств по вирощуванню хмелю [20]. Різні види радянських кооперативних товариств виникають також у шведських та чеських колоніях, болгарських та грецьких селах. Напрями функціонування та завдання кооперації у місцях компактного проживання національних меншин визначалися у доповідній записці ЦКНМ при ВУЦВК «Заходи щодо забезпечення самодіяльності нацменшин та поліпшення їх обслуговування в системі с[ільсько]-г[осподарської] кооперації» (1927 рік). У документі зазначалося: «1. В будівництві як низових, так і вищих ланок с[ільсько]-г[осподарської] кооперації спеціальні національні кооператоб'єднання з виключно замкнутим [так у документі. – Б. Ч.] національним складом не утворюються, а будуються на територіальних ознаках з охопленням усього населення району своєї діяльності» [21]. У той же час у документі писалося: «2. З огляду на те, що на Україні є багато районів з переважним складом населення різних національних меншин (греки, німці, поляки, євреї, болгары, росіяни та інші), – кооперативні організації цих районів, об'єднуючи в собі населення переважно нацменшин, повинні обслуговуватись, виходячи з особливостей, які має кооперована маса нацменшин» [22]. Характерно, що на кооперативні організації, що дія-

ли в місцях компактного проживання німецького населення України, органи влади, окрім господарських функцій, покладали також задачі здійснення культурно-просвітницьких заходів: ліквідації неписьменності серед членів кооперативних товариств, поширення кооперативної літератури, організації роботи в кооперативних установах німецькою мовою тощо. Особлива увага приділялася «інтернаціональному вихованню» та формуванню «класової свідомості» німецьких колоністів, які ставали членами кооперативних об'єднань. Зазначимо, що «інтернаціоналістське виховання», подолання «національно-класової замкненості» та інші демагогічні гасла керівників радянського кооперативного руху в своїй практичній діяльності були орієнтовані на примусову денационалізацію кооперативного руху та проявлялися у відвертому ігноруванні національно-специфічних запитів національних груп. Особливості традиційної господарської діяльності німців, менонітів, шведів та інших етнічних груп не тільки не враховувалися, а й цілеспрямовано руйнувалися. Причини цього, зокрема, полягали у тому, що до другої половини 1920-х років в Україні існували дві діаметрально протилежні за своєю сутністю та напрямками діяльності групи кооперативних об'єднань: національні кооперативи (в основному, німецькі та менонітські) та такі, що були побудовані за принципами радянської господарської системи. У своїй роботі німецькі кооперативні об'єднання намагалися відобразити специфіку традиційної господарської діяльності німецьких колоністів. Поряд з цим німецькі національні кооперативи значну увагу приділяли соціальній, гуманітарній, просвітянській та благодійницькій діяльності. Німецькі національні кооперативи намагалися організувати свою роботу на високому професійному рівні, діяти ефективно, рентабельно і на цій основі забезпечувати різноманітні господарські, соціальні та культурні потреби населення німецьких та менонітських колоній. В результаті своєї цілеспрямованої та наполегливої діяльності німецькі й менонітські кооперативні об'єднання перетворилися на потужні фінансово-господарські інститути, які відігравали суттєву роль у господарському та соціальному житті німецького населення України. Що ж стосується кооперативів, утворюваних за ініціативою офіційних органів влади, то вони, зрозуміло, діяли в точній відповідності до законів функціонування соціалістичної господарської системи, суттю якої була реалізація бюрократичних принципів тотальної уніфікації та усередненості всіх форм господарської діяльності. Паралельне співіснування двох різнопланових кооперативних систем (принаймні на тривалий період) за умов диктату соціалістич-

них принципів організації господарського життя було неможливим. Панування соціалістичних принципів організації виробництва унеможливило наявність будь-яких інших, специфічних форм господарської діяльності, як і існування національних кооперативних організацій. Саме цим і визначалася подальша доля німецької кооперації, приреченої на штучні адміністративні обмеження та неминучу ліквідацію. До того ж радянські кооперативні організації не витримували реальної конкуренції в порівнянні з діяльністю професійно організованих, а також потужних у фінансовому та господарському відношенні, німецьких та менонітських кооперативних об'єднань. Не маючи можливості протистояти німецьким кооперативним організаціям у господарському відношенні, влада була змушена вдаватися до заходів суто адміністративного позазакономічного характеру. За таких умов сама сутність, соціально-класова та політична природа радянсько-партійної влади вимагали від неї активних дій заборонного характеру до системи національної кооперації. В результаті адміністративного тиску, застосування заходів репресивного характеру, німецька національна кооперація, як унікальне явище в аграрному житті України, наприкінці 1920-х років припиняє своє існування.

Бібліографічні посилання

1. В документах також зустрічається назва "Союджермар".
2. *Альфред Айсфельд*. Национальная политика [Текст] // Немцы России : энциклопедия: в 3-х т. Т. 2. К-О. / ред. кол. : В. Карев (пред. ред. кол.) и др. – М., 2004. – С. 605.
3. Там само.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в м. Києві (далі – ЦДАВО) України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1818, арк. 39.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само. – Арк. 42.
8. Там само.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 7, спр. 37, арк. 33.
10. ЦДАВО України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 2239, арк. 57.
11. Там само. – Арк. 9.
12. Там само.
13. Там само. – Арк. 6.
14. Там само. – Ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 76.
15. Там само. – Арк. 119.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 30.

17. Там само. – Арк. 31.

18. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927. – С. 41.

19. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп.1, спр. 130, арк. 82.

20. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. – С. 41.
Назв. праця.

21. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп.1, спр. 1, арк. 2.

22. Там само.

Надійшла до редколегії: 02.02.2012

УДК 94(430): 355 »1919/1933»

С. О. Моїсеєнко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАГАЛЬНИЙ СТАН ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА НІМЕЧЧИНИ ДОБИ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919–1933 рр.)

Розглянуто основні риси німецького воєнного мистецтва доби Веймарської республіки (1919–1933 рр.) та його роль у загальному розвитку воєнно-політичної стратегії Німеччини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.).

Ключові слова: Г. фон Сект, рейхсвер, воєнне мистецтво, стратегія, доктрина.

Рассмотрены основные черты немецкого военного искусства времен Веймарской республики (1919–1933 гг.) и его роль в общем развитии воєнно-политической стратегии Германии межвоенного периода (1918–1939 гг.).

Ключевые слова: Г. фон Сект, рейхсвер, военное искусство, стратегия, доктрина.

The main features of German's military art during the period of the Weimar Republic (1919 – 1933) and their role in the general development of military-political strategy of German during the interwar years (1918 – 1939) are examined.

Key words: H. von Seeckt, Reichswehr, military art, strategy, doctrine.

Es werden die Wesenszüge der deutschen Militärkunst während der Weimarer Republik (1919–1933) und deren Rolle in der allgemeinen Entwicklung

УДК 94 (477+430)

В. К. Клець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**«ЯК ХОЧЕШ ШИТИ,
ТО ПЕРШ ВУЗЛИКА ЗАВ'ЯЖИ»:
РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ І. ВИННИЧЕНКА
«НІМЦІ В УКРАЇНІ»**

Представлено рецензію доцента кафедри всесвітньої історії В. К. Клеця на роботу І. Винниченка «Німці в Україні».

Ключеві слова: рецензія, німці, Україна, І. Винниченко.

Представлена рецензия доцента кафедры всемирной истории В. К. Клеца на работу И. Винниченко «Немцы в Украине».

Ключевые слова: рецензия, немцы, Украина, И. Винниченко.

A review of work I. Vinnichenko «The Germans in Ukraine» made by associate professor V. K. Klets are presented.

Key words: review, the Germans, Ukraine, I. Vinnichenko.

V. K. Klec, Dozent am Lehrstuhl für Weltgeschichte der O. Gončar-Universität Dnepropetrovsk, nimmt das Buch «Deutsche in der Ukraine» von I. Vinničenko kritisch unter die Lupe.

Schlagwörter: Rezension, Deutsche, Ukraine, I. Vinničenko.

Вихід будь-якої нової книги завжди приносить радість, оскільки це нові відомості з тієї чи іншої проблеми, нові погляди, нові концепції, нові підходи, нові висновки і т. ін., тобто все те, що у своїй роботі можуть використовувати люди, які цікавляться даною проблемою.

Подібні надії викликав і вихід з друку праці І. Винниченка «Німці в Україні» [5]. Вже сама назва праці свідчить про її довідковий характер. Як вказує автор в анотації, «довідник містить лапідарну інформацію про непересічних осіб німецького походження, життя та діяльність яких були пов'язані з Україною». Окрім стислих відомостей про тих чи інших осіб (інколи дуже стислих), автор надає також перелік літератури, яка може допомогти більш докладно з ними ознайомитись. Довідник містить необхідні складові частини для видань подібного роду: пояснення основних скорочень та абревіатур, ско-

рочень у бібліографічних описах, іномовних термінів та маловживаних слів, співставлення сучасних та колишніх назв населених пунктів. Доволі вдалим доповненням є фотографії окремих осіб, які згадуються у довіднику.

Достоїнством видання є внесення до нього немалої кількості статей про людей, пов'язаних тим чи іншим чином з Україною, і в той же час забутих у довідкових виданнях, які вийшли раніше (наприклад, в енциклопедії «Німці Росії», пілотному збірнику «Німці України»). Це, наприклад, статті про Ф.-В.-П. В. Аліша, Е. А. Альбрехта, Е. Альтхаузена, О.-В. К. Андерса, Ф. Ф. Андерса, Й. Б. Бака та багатьох інших.

Ще одним досягненням автора є використання в якості одного з джерел своєї роботи архівних матеріалів. Правда, у деяких спеціалістів з даної проблематики з'явилися сумніви: чи не покривив душею автор, вказуючи в якості використаних джерел матеріали Державного архіву Омської області, Центрального архіву ФСБ Російської Федерації, Центрального державного архіву Республіки Узбекистан та деяких інших. Саме ця обставина призвела до першої дискусії з приводу праці І. Винниченка.

У жовтні 2011 р. в Москві проходив X Форум російських німців і разом з ним проходило засідання правління Міжнародної асоціації дослідників історії та культури російських німців. Саме тоді нам вдалося вперше ознайомитися з книгою, що рецензується (вона тількино вийшла з друку). І тоді ж деякими спеціалістами було висловлено думку про дану працю як плагіат. Але, ознайомившись докладно з книгою, зараз ми можемо стверджувати, що це не плагіат, а просто робота дуже низької якості. В чому це проявляється і в чому причини цього, ми й спробуємо пояснити.

Отже, почнемо з того, що це все ж таки довідкове видання, а не монографія і навіть не наукова стаття. А довідкове видання завжди вимагає збору інформації з різноманітних, в тому числі і надрукованих, праць. Довідник – це завжди компіляція (так само як і навчальні видання). Тим більше автор у передмові говорить про те, що інформаційною основою для видання були переважно наукові та енциклопедичні праці, видані в Україні та Росії протягом другої половини XIX – початку XXI ст. Автор, до речі, доволі активно використовує не тільки дані праці, а й відомості, знайдені ним у мережі Інтернет. У той же час хотілось би побажати автору бути обережним з цим ресурсом, оскільки поряд із статтями, які заслуговують на увагу, там

немало й низькоякісних праць. У тій же Вікіпедії хто тільки не пише: і маститі вчені, і дослідники-початківці, але поряд з ними і студенти, а то й абітурієнти та учні шкіл.

Нарешті, докладніше про головні недоліки праці. По-перше. Автор називає свою працю біо-бібліографічним довідником. Якось навіть не уявляється, що в подібному виданні можуть бути порушені правила бібліографічного опису. А вони не просто порушені, а повністю проігноровані, хоча з 2006 р. в Україні діє новий стандарт бібліографічного опису. Крім того, у будь-якої статті все ж таки є автори. Ми розуміємо, що скорочений варіант назв окремих видань пояснюється економією місця у книзі, але не можна знеособлювати статті та надавати невірні відомості. Наприклад, після статті про О. К. Кремера (с. 181)* вказане джерело: «НР-2. – С. 223» (мова йде про другий том енциклопедії «Німці Росії»). Але в енциклопедії вказаний автор статті про Кремера – В. Гохнадель і стаття надрукована на с. 222 і 223. І подібна ситуація у всій роботі.

Дуже дивує мова книги. Автор вказує, що текст відредаговано за нормами українського правопису Всеукраїнської Академії наук 1929 р. І це, судячи з усього, тверда позиція автора, оскільки його попередня праця «Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.)» [4] написана такою ж мовою з незвичними для класичної української мови термінами «металюргія», «Колюмбія», «Швайцарія», «фльота», «катедра», «домінія», «двіржець» і т.п. Звичайно, будь-яка людина вільна обирати для себе мову спілкування, але для наукових праць, довідникових та енциклопедичних видань, засобів масової інформації існують єдині норми правопису та мови. Норми правопису 1929 р. мали експериментальний характер, цю мову практично ніхто не використовує в Україні, після цього норми декілька разів змінювались (у 40-х, 60-х рр.), останнього разу вони були розроблені та затверджені на початку 90-х рр. XX ст. До того ж не слід забувати, що мова – це явище, що постійно розвивається, вона не стоїть на місці, але автор вирішив звернутися до експериментальної мови майже столітньої давнини. Якщо йти цим шляхом, то чому б автору не використовувати старослов'янську мову. І ще. Питаннями мови в Україні займається Інститут мовознавства Національної Академії наук. Виходить, що 82 роки цей Інститут незрозуміло що робив, а його співробітники нізачо отримували заробітну платню.

---

* Посилання на працю І. Винниченка надаються у тексті у круглих дужках.

Немало в довіднику статей, які тільки позначають тих чи інших осіб, не надаючи практично ніякої інформації. В якості прикладу можна навести такі статті: «Вейссе (Weisse) Карл Едуард (1815–1890) – підприємець. Співзасновник цукрових заводів та паперової фабрики в Україні, пивоварні в Києві» (с. 71); «Гезе (Heese) (?–?) – підприємець. Власник млинів в Одесі» (с. 94); «Гейнс, Гейнц (Heins) Володимир Костянтинович (псевдонім Фрей Вільям) (16.10.1839–5.11.1888) – громадський діяч. Брат О. К. Гейнса. Дитинство провів у Севастополі» (с. 96); «Ген (Hehn) Ріхард, фон (1864–1938) – правник, геральдист. Працював у Києві» (с. 99); «Герман (Hermann) Іван Андрійович (27.03.1875, Київ – 21.10.1933, Сочі) – архітектор» (с. 104); «Гебель (Goebel) Карл Йоганн Герман (1844–1910) – лісознавець, орнітолог, подорожник. Працював у Київській губернії» (с. 112); «Келлер (Keller) Гертруда (1862–?) – громадська діячка. Керівник сиротинця в Херсонській губернії» (с. 159); «Кйольш (Kölsch) Йозеф (до 1885 – не раніше 1937) – релігійний діяч. Католицький священник в Україні. Репресований» (с. 166); «Ланкау (Lankau) Вольдемар Ріхард Адольф (3.04.1883, Київ – лютий 1921, Ягодна Поляна, Саратовська губернія) – релігійний діяч, євангельсько-лютеранський (? – В. К.) пастор» (с. 192); «Ржонсницький (Rjonsnitzki) Адольф Генріхович (17.06.1880, Київ – 4.09.1920, Петроград) – геолог» (с. 248); «Унгерн-Штернберг (Ungern-Sternberg) Родеріх Ейген Георг, фон (1815–1872) – літератор, чиновник, барон. Працював у Києві» (с. 275); «Фішер (Fischer) Август (1873–1936) – науковець, педагог. Професор у Дніпропетровську» (с. 285); «Флітнер (Flittner) Йоганн Христіан Готфрід, фон (1806–1866) – релігійний діяч. Пастор у Полтаві» (с. 286); «Шепелер (Schepler) Август Олександр (1840–1905) – підприємець. Засновник підприємств у Харкові» (с. 300); «Юргенсен (Jürgensen) Август Йоганн (1830–1887) – релігійний діяч. Працював у Харкові» (с. 335). Подібних статей у книзі велика кількість. Як правило, автор у подібних статтях посилається на алфавітні словники та методичні матеріали, які видавалися в ході підготовки енциклопедії «Німці Росії». Але вони тому й методичні матеріали, оскільки в них тільки позначалися персоналії та терміни, які потребували подальшого вивчення та висвітлення.

Деякі статті надають або уривчасті, або невірні відомості. Наприклад, у статті про Героя Радянського Союзу С. С. Волкенштейна говориться тільки про те, що в роки Великої Вітчизняної війни він командував 1-ю артилерійською дивізією прориву РСЧА (насправ-

ді – 17-ю дивізією. – В. К.), яка брала участь у боях на Дніпрі, під Києвом та Житомиром, але ані слова не говориться про те, за що, власне, він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу (с. 80–81), хоча даний та інші факти життя С. С. Волкенштейна висвітлюються у виданнях, на які посилається автор.

У 2000 р. в ході Міжнародної наукової конференції «Німці СРСР в роки Великої Вітчизняної війни та в перше післявоєнне десятиліття. 1941–1955 рр.» прозвучала доповідь одеської дослідниці, директора Одеського краєзнавчого музею В. Солодової «Диверсійно-розвідувальна діяльність М. А. Гефта в окупованій Одесі (1943–1944): міфи та реальність». Пройшло більше 10 років після цього, а міфи про М. А. Гефта продовжують розповсюджуватися. Свій внесок у цей процес зробив і І. Винниченко. Знову у нього місцем народження М. А. Гефта назване сел. Акімовка Мелітопольського повіту Таврійської губернії, хоча й у праці В. Кави та В. Попика, на яку посилається автор, й у працях В. Солодової доводиться, що місцем його народження була Одеса [10, 1994, № 1, с. 23; 15, с. 218–219]. До речі, й у статті, яка була підготовлена для енциклопедії «Німці Росії», було вказане те ж саме місце народження і тільки пізніше, за наполяганням співавторів статті О. Савруцької та А. Кеслера було внесено зміни. Нічого автор не повідомляє про нагородження М. А. Гефта. Та й в цілому відомості про нього виглядають якимись рваними. Про діяльність у роки війни повідомляється лише, що Гефт «...створив та очолив в Одесі підпільну групу, яка займалась диверсіями, саботажем та збором розвідданих. Запобіг знищенню гітлерівцями заводу Ч. І Одеського порту. Перепохований в Одесі на Алеї Слави, його іменем названо вулицю в місті, встановлено меморіальну дошку» (с. 104). І все. Незрозуміло, звідки М. А. Гефт перепохований, чим він займався після запобігання знищення заводу, де і як загинув? Та й створював він свою групу не просто, а виконував завдання радянських розвідорганів, для чого, власне, і був закинутий до Одеси в 1943 р.

Невірні відомості також містяться у статті про Карла Штумппа (с. 332). За даними автора, з 4 серпня 1942 до 1943 р. К. Штумпп очолював зондеркоманду «R» при рейхскомісаріаті «Україна», а в 1943 р. брав участь у переселенні німців з України на Захід. В якості джерел для написання даної статті автором згадуються статті А. Айсфельда про К. Штумппа в енциклопедії «Німці Росії», М. Ковалю та П. Медведка «Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.)», І. Іванько-

ва «Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини)» [1; 9; 14]. В одній із своїх статей ми вже писали про роботу М. Ковалю та П. Медведка. На час друкування ця праця була справжнім проривом у дослідженні не тільки історії Великої Вітчизняної війни, а й історії німецького населення України. Але ця праця була насичена великою кількістю фактичних помилок [11, с. 290–293]. Періодично ці помилки повторюються в тих чи інших працях, як це було, наприклад, у докторській дисертації В. Васильчука [3]. І. Винниченко, не вивчивши достатньо проблему, пішов шляхом тих же помилок. Хоч чимось допомогти йому могла б стаття того ж І. Іванькова, написана у співавторстві з О. Івановим, в якій більш докладно розглядається діяльність команди К. Штумппа, та й деякі наші праці [8; 12; 13]. А з цих праць стало б відомо, що К. Штумпп ніколи не очолював зондеркоманду «R», яка входила до структури відомства Г. Гімлера і якою керував Г. Хоффмайер. Спеціальна ж команда К. Штумппа, яка була створена для збору та вивчення документів та матеріалів, що стосувалися історії російських німців, була створена у жовтні 1941 р. (хоча перший звіт про обстеження німецьких населених пунктів на Волині датується 30 вересня 1941 р. [16, арк. 2–15]), в жовтні 1942 р. було прийнято рішення про розпуск команди, а 31 грудня того ж року вона офіційно була розпущена, після чого усіма питаннями, пов'язаними з етнічними німцями, займалася організація «Фольксдойче Міттельштелле».

Подібних прикладів у книзі І. Винниченка немало.

І останній, але, на наш погляд, майже чи не найбільший недолік книги полягає в тому, що незрозуміло чим керувався автор при згадуванні одних історичних діячів та ігноруванні інших, іншими словами, мова йде про критерії відбору. Сам автор повідомляє вже у передмові, що він **«керувався певними критеріями, проте їхня умовність є очевидною і зрозумілою»** (с. 11). Хтось щось може зрозуміти? Ми, наприклад, вже стільки часу ніяк не можемо уявити смислу цих слів. Крім того, автор, говорячи про свою книгу, стверджує, що вона **«претендує на статус повноцінного науково-енциклопедичного видання»** (с. 11–12).

Що ж ми отримали у підсумку? З одного боку, до більшості статей немає аніяких претензій. Вони присвячені особам, які зробили певний внесок у розвиток українських земель, української держави у різних сферах діяльності, життя та діяльність яких були безпосеред-

ньо пов'язані з Україною в різні періоди її історії. Але в той же час є немало статей про осіб, зв'язок яких з Україною або несуттєвий, або зовсім незрозумілий. Можна виокремити декілька категорій даних персоналій.

Перша група стосується осіб, які тільки народились або вмерли та поховані в Україні і, судячи з тексту, більше ніяким чином з нею не пов'язані. Наприклад, це статті про А. Г. фон Вінклера (похований у Харкові) (с. 76), Г. В. Вульфа (народився у Ніжині) (с. 84), К. К. Гейнріхсена (похований у Києві) (с. 96), Г. Г. Генке (народився у Волинській губернії) (с. 99), співачку А. Є. Герман (предки її батька переселилися з України) (с. 103), І. А. Германа (народився у Києві) (с. 104), О. В. Гейльфуса (народився поблизу Одеси) (с. 112), Л. Г. Гросса (народився у Судаку) (с. 122), М. О. Дуже (похований в Житомирі) (с. 132), В. Г. Еренберга (похований у Харкові) (с. 140), Е. Е. Ессена (народився у Харкові) (с. 144), Б. Б. Жерве (народився у Кам'янці-Подільському) (с. 146), Г. Г. Завацького (народився у Катеринославській губернії) (с. 146), Е. Зайба (народився в Херсонській губернії) (с. 146), Є. К. Кемніца (народився у Харківській губернії, його заслуги полягають у тому, що він вступив до Харківського університету та залишив його через неможливість платити за навчання) (с. 160), Г. Е. Лангемака (народився у Харківській губернії) (с. 191–192), О. Г. А. фон Лівена (вмер або в Києві, або в Переяславлі) (с. 195), М. Ф. Ліндфорса (народився у Севастополі) (с. 199), К. Ф. фон Нолькена (помер в Одесі) (с. 224), М. Г. Ностица (похований у Дніпропетровській області) (с. 225), Г. В. Пенгу (народився у Бессарабській губернії) (с. 232), Х. А. Рейтерна (помер у Херсонській губернії) (с. 244), А. Г. Ржонницького (народився у Києві) (с. 248), І. К. фон Розена (помер у Києві) (с. 254), О. Р. Й. фон Розена (помер у Харківській губернії) (с. 254), Г. Г. Тіме (помер в Одесі) (с. 268), Б. М. Шванвіча (народився у Полтаві) (с. 296) та багато інших. Дуже багато статей, в яких зв'язок з Україною позначений фразою «працював у...», при цьому рідко вказується ким, в який час і де саме людина працювала. Більш повною в даному сенсі виглядає стаття: «Тіме (Thieme), Качалова-Тіме Єлісавета Іванівна (5.09.1884, СПб. – 8.02.1968, Ленінград) – акторка, театральний педагог, професор, громадська діячка, мемуаристка, заслужений діяч мистецтв РСФСР (1932), народна артистка РСФСР (1957). 1918–19 служила в Харкові (нарешті! – В. К.)» (с. 268).

Багато в довіднику статей, підставою для написання яких стали родинні зв'язки тих чи інших осіб. Це стосується А. Г. фон Бунге

(син Г. Ф. Бунге, батько О. Г. Бунге) (с. 57), Ф. Г. Бунге (син О. Г. Бунге) (с. 59–60), І. П. Вульфа (дід Анни Керн) (с. 85), В. К. Гейнса (брат О. К. Гейнса) (с. 96), М. Л. Дубельта (брат М. Л. Дубельта) (с. 132), К. О. Ельснера (син О. Ф. Ельснера) (с. 137), О. А. Ерліха (батько І. О. Ерліха) (с. 141), Р. Леріха (син Р. Ф. Леріха, онук Ф. Леріха) (с. 194), А.-Ю. Марра (син Й.-Г. Марра) (с. 205), А. Ф. Нордмана (син О. А. Нордмана) (с. 224), М. Г. Ностица (син Г. І. Ностица, брат Г. І. Ностица) (с. 225), Т. І. Пельтцер (дочка Й. Р. Пельтцера та дочки головного рабина м. Києва) (с. 232), Г. Й. Траншеля (батько В. Г. Траншеля), І.-Г. -Е. Фальц-Фейна (син Й.-Г. Фальц-Фейна) (с. 279), Й.-Г. Фальц-Фейна (батько І.-Г.-Е. та Ф. Я. Фальц-Фейна) (с. 279), В. Г. Штамма (син Г. Штамма) (с. 324) та ін.

Дуже багато статей присвячено людям, які знаходилися з короточасним візитом в Україні із найрізноманітніших причин. Наприклад, Вільгельм Апельман потрапив до довідника, оскільки у 1615 р. приїжджав до Львова перевіряти міські укріплення, склав їхній проєкт та виготовив модель (с. 21); І. О. Берг у 1890 р. брав участь у маневрах у Рівному (с. 33); Бруно з Кверфурта був направлений проповідувати християнство серед печенігів у XII ст. і в цей час його двічі приймав князь Володимир (с. 54); художник Г. Віллевальде збирав матеріал для своїх картин у районі Севастополя (с. 76); К. Я. Гільдебрандт супроводжував шведського посла до Богдана Хмельницького (с. 104); Т. Горшельт супроводжував імператора Олександра II в його поїзді по Криму (с. 107); директор Берлінського зоосаду Гекк відвідував Асканію-Нову (с. 112); Герой Радянського Союзу Е. Т. Кренкель у 1938 р. виступав перед студентами Київського університету (с. 181–182); А. Р. Т. Лютер у 1918 р. виступав з лекціями перед офіцерами німецької армії в Україні (с. 202); К. А. Мейер у 1845 р. подорожував по Криму (с. 208); поет А. А. Фет у 1879 р. відвідав Крим (с. 284); Г. Цбінден у 1930-х рр. подорожував Гуцульщиною (с. 292). І. Вагнер (с. 63), Й. Ф. Гугель (с. 109), С. О. Менгер (с. 210), М. К. Метнер (с. 212), Н. О. Фріде (с. 290), Р. Штраус (с. 331) відомі тим, що в різний час приїздили на гастролі до України. Але більше за все дивує у даному випадку включення до довідника статей про З. М. Гіппіус (с. 105) та М. Ф. Олігер (с. 226), які лікувалися в Криму. Дивують не тільки причини розміщення даних статей, а й вибірковість автора. Чому ж у такому випадку не включені статті про учасників груп «Scorpions», «Rammstein», інших музикантів, які також приїздили на гастролі до України? А скільки в Україні перебувало ні-

мецьких спортсменів. Тільки футболісти збірної Німеччини та різних німецьких клубів (у ході розіграшів європейських кубків до України приїздили 14 футбольних клубів з Німеччини) неодноразово приїжджали до нашої країни. Але чи можна їхнє перебування у нас вважати хоч якимось внеском у розвиток держави, її культури та історії?

Ще одна група – це почесні професори українських навчальних закладів. Це почесний професор Київського університету св. Володимира директор Інституту патології Берлінського університету Р. Л. К. Вірхов (с. 80), терапевт з Білорусі Ф. О. Гаусман (с. 94), німецький вчений Е. Ф. І. Гоппе-Зейлер (с. 107), зоолог з Петербурга Й. К. Е. Ейхвальд (с. 135), вчений з Німеччини А. В. Г. Кольбе (с. 173), мінералог з Петербурга М. М. Лейхтенберг (с. 193); почесні професори Харківського університету філолог О. Х. Востоков (Остєнек) (с. 83), історик з Москви В. І. Герье (с. 114), географ з Петербурга Ф. Б. Літке (с. 200); почесний професор Новоросійського університету в Одесі історик з Петербурга Я. К. Грот (с. 123) та інші. З одного боку, відомо, що присвоєння почесних звань не обов'язково передбачає роботу даної людини в певному навчальному закладі, тобто ця процедура часто має заочний характер. З іншого – знов дивує вибірковість автора. Присутні переважно тільки представники двох навчальних закладів (Київський та Харківський університети), Одеський університет згадується лише одного разу, а про інші навчальні заклади України зовсім нічого не говориться. А, наприклад, у наш час почесними докторами Дніпропетровського національного університету є три представники Німеччини: проректор університету Ліндау Клаус Троїч, президент Бранденбурзького технічного університету Ернст Зігмунд і ректор університету м. Міттвайда Отто Лотгар [7]. Чому ж вони були проігноровані автором довідника?

Наступна група незрозумілих персоналій – це військовослужбовці іноземних армій та представники окупаційних адміністрацій, які перебували в Україні в ході тих чи інших військових кампаній. Наприклад, це польовий капелан в армії Карла XII в ході Північної війни Й. В. Барділі (с. 26), шведський підполковник, який був взятий у полон у ході Полтавської битви К. Г. Врангель (с. 83), учасник походу Карла XII принц Вюртемберзький Максиміліан Еммануїл (с. 204), головнокомандуючий окупаційними військами в Україні Г. фон Ейхгорн (с. 135–136), відомий німецький військовий діяч періоду Першої світової війни Е. Людендорф (в Україні не був навіть проїздом) (с. 201–202), письменник Е. К. Мюллер, який просто перебував у

складі німецьких військ в Україні у 1918 р. (с. 218), військовослужбовець вермахта в роки Другої світової війни, письменник Г. Т. Бюллер (с. 62), губернатор дистрикту «Галичина» в роки тієї ж війни О. фон Вехтер (с. 73–74), майор вермахта, який проходив службу у дивізії СС «Галичина» В.-Д. Гайке (с. 87). Дивує, як до цього списку не потрапили не просто представники держави, що окупує, а й її керівники А. Гітлер, Г. Гімлер, А. Розенберг, Е. Кох та ін., які, на відміну від деяких вище названих, бували в Україні та й немалий час. Те саме можна сказати стосовно керівників вермахта Е. фон Манштейна, Е. фон Клейста, В. фон Райхенау, Ф. Паулюса, Г. фон Рунштедта та ін. А скільки ще представників окупаційної адміністрації перебувало в Україні? Напевно, і про них можна було написати?

До речі, нами помічений ще один цікавий момент, який торкається вибіркості автора. Так, у довіднику розміщено статтю про Героя Радянського Союзу, уродженця Саратова В. К. Венцеля (с. 72), який загинув на території України, але в той же час чомусь забутий ще один Герой Радянського Союзу – Р. О. Клейн, який тривалий час воював у партизанських з'єднаннях України і звання Героя Радянського Союзу був удостоєний за бої з форсування Дніпра.

Немало в довіднику розповідається про відомих підприємців, які закладали основи економіки України, створюючи підприємства в різноманітних галузях. І з цим не посперечаєшся. Але знов-таки виникає питання у зв'язку з вибором автора. У довіднику є статті про людей, які володіли або створювали незначні підприємства. Наприклад: власник млинів в Ольвіополі Ган (с. 89), власник млинів в Одесі Гезе (с. 94), землевласник в Закарпатті Л. Ф. Шенборн (с. 299–300). Але подібних власників млинів та землевласників було дуже багато, в тому числі й німців. Адже млин був майже в кожному селі, в кожному маєтку. Інколи ці млини обробляли продукцію з великої території. Чому ж решта власників були позабуті? Наприклад, на початку XIX ст. в Катеринославі з'являються млини І. Тіссена, Г. Гезе, Г. Тевса, трохи пізніше з'являється млин братів Фаст. Їхня справа була продовжена нащадками. Це були найкрупніші борошномельні підприємства регіону. Саме завдяки їм до початку XX ст. Катеринослав перетворився в один з найкрупніших центрів борошномельного виробництва на півдні Російської імперії. Про їх значення в даній галузі свідчить хоча б той факт, що в 1900 р. борошно млина І. Тіссена на Всесвітній виставці у Парижі за свою якість було удостоєне золотої медалі [2, с. 8, 12]. У 1833 р. у тому ж Катериносла-

ві вихідцем з Аахена К. В. Нейманом було відкрите одне з найкрупніших підприємств міста на той час – суконна фабрика [6, с. 59]. Не згадується у довіднику засновник ще одного великого підприємства, яке діє до сьогоднішнього дня, Йоганн Езау. Ним було засновано фабрику з виробництва жниварських машин (пізніше була перетворена на завод сільськогосподарських машин ім. Ворошилова). Крім того, І. Езау деякий час був міським головою Катеринослава і приклав немало зусиль для розвитку трамваю та реконструкції міського водогону [2, с. 10; 6, с. 99].

Зовсім забуті запорізькі підприємці: родини Коппів, Леппів, Вальманів, Нібурів та ін. У той же час саме завод з виробництва сільськогосподарських машин, відкритий А. Я. Коппом у 1863 р., став основою для створення єдиного протягом тривалого часу заводу в Україні, де вироблялись легкові автомобілі (Запорізького автомобілебудівного заводу). В якості підрозділів цього заводу були приєднані колишні заводи з виробництва сільськогосподарських знарядь та машин Гільдебрандта та Прісса, Леппа та Вальмана. Саме на цьому заводі був випущений перший радянський зернозбиральний комбайн.

Взагалі робота має «столицентричний» характер (на жаль, з подібним доводиться стикатися дуже часто). Мова йде переважно про людей, так чи інакше пов'язаних з Києвом, Харковом, оточуючими їх регіонами. В той же час дуже мало згадуються люди, які залишили помітний слід в історії Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей. Хоча тут мешкала значна частина німецького населення України (як у містах, так і в сільській місцевості). Наприклад, серйозний внесок у розвиток Дніпропетровська був зроблений катеринославським цивільним губернатором у 1847–1858 рр. А. Я. Фабром. За його сприяння був відкритий один з перших музеїв на півдні України «Музеум стародавностей Катеринославської губернії», за його правління був реконструйований центр міста (дана розбивка збереглася до сьогоднішнього дня) [6, с. 75, 77–78]. Але і йому місця в довіднику не знайшлося.

Крім всього переліченого, в довіднику міститься ще немало статей, присвячених особам, які мають дуже віддалене (у крайньому випадку) відношення до України. Підвести підсумок висловленою може стаття, присвячена Герою Радянського Союзу, розвіднику Р. Зорге. Здається, вже стільки про нього написали, що можна було надати більш повну довідку про цю людину. Але в той же час виникає питання: а яке відношення він мав до України? Відповідь авто-

ра приголомшлива: «у Києві його іменем названо вулицю» (с. 150). Ось і вся стаття про Зорге. У нас у Дніпропетровську є проспект К. Маркса, вулиці Ф. Енгельса, К. Лібкнехта, К. Цеткін, Р. Люксембург, Е. Тельмана, Р. Вагнера. Думається, що і в інших містах України є немало вулиць, названих іменами відомих німців. Чому ж про них нічого не говориться у запропонованому довіднику?

Підводячи підсумок всьому сказаному, хочеться зазначити таке. Будь-яка робота, а тим більше енциклопедичного або довідкового характеру, вимагає тривалої кропіткої праці. Проблему потрібно вивчити до останнього дріб'язку, від «а» до «я». На жаль, автор вирішив, що це не обов'язково, що можна зробити подібну роботу «кавалерійською навалою». І, як наслідок, отримано неякісний продукт.

Один колега висловив думку, що низький рівень роботи І. Винниченка пояснюється тим, що він не є істориком. Але в той же час саме його праці сприяють популяризації історії німецького населення в Україні. Але, на наш погляд, праці подібної якості в більшій мірі не популяризують, а дискредитують історію як науку. І не треба забувати українське прислів'я, яке говорить: «Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся».

Прикро також те, що виходу даного видання сприяла Рада німців України. Напевне, цій поважній організації варто було б проконсультуватися із спеціалістами перед тим, як давати згоду на видання книги.

Бібліографічні посилання

1. *Айсфельд А.* Штумпш Карл / А. Айсфельд// Немцы России: энциклопедия : в 3 т. / О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – М., 2006. – Т. 3: П–Я. – С. 797–798.
2. *Безносков А. И.* Экскурсия по меннонитскому Екатеринославу–Днепропетровску / А. И. Безносков, О. В. Безноскова // Российские немцы : Научно-информационный бюллетень. – 2008. – № 3. – С. 8–12.
3. *Васильчук В. М.* Німці України : суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. : дис. ... д-ра. іст. наук / В. М. Васильчук. – К., 2006.
4. *Винниченко І.* Німці в історії Київського університету (ХІХ – половина ХХ ст.) / Ігор Винниченко, Родіон Винниченко. – К., 2009.
5. *Винниченко І.* Німці в Україні: Біо-бібліографічний довідник / Ігор Винниченко; Ін-т досліджень діаспори. – К., 2011.
6. Дніпропетровськ. Віхи історії / А. Г. Болебрух (керівник авт. кол.) та ін.; С. А. Квітка (гол. ред.). – Д., 2001.

7. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Почесні доктори університету. – Доступно з : <<http://www.dnu.dp.ua/view/doctors>>.

8. *Іванов О. Ф.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83–95.

9. *Іваньков І.* Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини) / Ігор Іваньков // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць / А. Г. Слюсаренко (голова редкол.) та ін.; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Асоціація німців України. – К., 2004. – Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – С. 60–66.

10. *Кава В.* Герой, позбавлений Золотої Зірки / В. Кава, В. Попик // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науково-публіцистичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 23–26; 1995. – № 1/2. – С. 28–38.

11. *Клец В. К.* Взаимоотношения нацистских оккупационных властей и фольксдойче в оценке современной отечественной историографии / В. К. Клец // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепрпетровск, 2007. – С. 288–299.

12. *Клец В. К.* Команда доктора К. Штумша: функции, характер деятельности и результаты / В. К. Клец // Немцы Сибири: история и культура : матер. VI Междунар. научно-практ. конф. / отв. ред. Т. Б. Смирнова, Н. А. Томилов. – Омск, 2010. – С. 77–83.

13. *Клец В. К.* Діяльність команди К. Штумша на території окупованої України / В. К. Клец // Друга світова війна і доля народів України: 3-я Всеукраїнська конф. 27–28 жовтня 2008 р. м. Київ : тези доповідей / В. Р. Нахманович (відп. ред.) та ін. – К., 2008. – С. 77–79.

14. *Коваль М. В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28.

15. *Солодова В.* Диверсионно-разведывательная деятельность Н. А. Гефта в оккупированной Одессе (1943–1944): мифы и реальность / В. Солодова // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие. 1941–1955 гг. : матер. 7-й Междунар. научной конф. Москва. 19–22 октября 2000 г. – М., 2001. – С. 214–222.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4.

Надійшла до редколегії 1.03.2012

УДК 94 (477.63+430): 286.12

Л. В. Малиновский

Барнаульский государственный педагогический университет

РЕЦЕНЗИЯ ПРОФЕССОРА Л. В. МАЛИНОВСКОГО НА МОНОГРАФИЮ «ЖИВИ И ПОМНИ... ИСТОРИЯ МЕННОНИТСКИХ КОЛОНИЙ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ»

Представлено рецензію доктора історичних наук, професора Барнаульського державного педагогічного університету Л. В. Малиновського на монографічну роботу «Живи і пам'ятай...», підготовану і видану науковими співробітниками Інституту українсько-німецьких наукових досліджень Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ключові слова: рецензія, «Живи і пам'ятай...», менонітські колонії, Інститут українсько-німецьких досліджень.

Представлена рецензия доктора исторических наук, профессора Барнаульского государственного педагогического университета Л. В. Малиновского на монографическую работу «Живи и помни...», подготовленную и изданную научными сотрудниками Института украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара.

Ключевые слова: рецензия, «Живи и помни...», меннонитские колонии, Институт украинско-немецких исследований.

A review of monograph «Live and Remember...», written by investigators of the Institute of Ukrainian-German research, made by Doctor of Historical Sciences, Professor of Barnaul State Pedagogical University, L. Malinowski are presented.

Key words: review, «Live and Remember...», The Mennonite Colony, Institute of Ukrainian-German Studies.

L. V. Malinovskij, Doktor der Geschichtswissenschaften, Professor der Pädagogischen Staatsuniversität von Barnaul, bespricht die Monographie «Leb und vergiß nicht», die von Mitarbeitern des Instituts für Ukrainisch-Deutsche Forschungen der Nationalen Oles' Gončar-Universität vorbereitet wurde.

Schlagwörter: Rezension, «Leb und vergiß nicht», mennonitische Kolonien, Institut für Ukrainisch-Deutsche Forschungen.

От редакції: книга «Живи і помни... Історія меннонітських колоній Катеринославщини» посвящена проблемам історії мен-

нонитского населения Екатеринославщины. В ней дана характеристика причин появления меннонитов в Украине, основания меннонитских колоний, особенностей их духовной и культурной жизни, хозяйственной деятельности и влияние на социокультурную жизнь колонистов политических процессов XX в. Книга содержит очерки истории 20 меннонитских колоний, основанные на материалах историко-этнографических экспедиций, проведенных при содействии и участии Геттингенского исследовательского центра (Германия) и Центра меннонитских исследований университета Торонто (Канада), архивных данных и воспоминаниях старожилов.

Большое спасибо сотрудникам Института украинско-немецких исследований за вашу прекрасную книгу «Живи и помни», знакомства с которой я уже давно ожидал. Не скрою, что я заранее был настроен несколько скептически, поскольку имел опыт сбора мемуаров наших немцев и мог предположить, что воспоминания украинцев о немецких колониях будут еще менее компетентны и объективны. Ведь мемуаристы часто забывают или приукрашивают факты и дают им новые, более современные, но отнюдь не реальные оценки и переоценки. Но вот теперь, после внимательного прочтения книги, я несколько изменил свое мнение, ведь Вы постарались по возможности и вполне профессионально снизить те потери, которые неизбежны при «взгляде через забор» на меннонитские колонии. Конечно, Ваши информанты по своему возрасту не могли ничего вспомнить о 20-х годах, Вы постарались восполнить этот недостаток за счет документов 20-х гг. Это удалось, но не совсем – получился перекосяк то в одну, то в другую сторону, тем более что документы не были дополнены материалами прессы 20-х годов, особенно немецкой, которая, несомненно, много писала о колониях. По 1930-м гг. Вы поместили интересные таблицы выдачи хлеба и денег на трудодни, эти данные доказывают, что т.н. «голодомор» и на Украине не всех касался, и что коллективизация не всегда означала нищету. Но вот по деньгам появляются сомнения: рубль 1930 г. и рубль 1940-х гг. все же не были равны, недаром экономисты того времени все пересчитывали на условные рубли 1927 г.! Я хорошо помню, что мой отец в начале 1930-х гг. получал как преподаватель московского вуза двести рублей, а я как молодой офицер в 1946 г. без высшего образования получал 1200 р. Правда, между этим лежала страшная инфляция военного времени, но все же разница в 6 раз не могла быть (при стабильных ценах) случайной. По-видимому, в Ваши таблицы надо внести поправку на падение курса рубля.

Слабовато показаны национальные районы, в частности остается непонятным, почему именно Хортицкий район просуществовал так мало, видимо надо посмотреть материалы Харьковского архива, ведь сама политика коренизации в СССР продолжалась до 1938 г. и немецкий район в Сибири жил с 1927 и до 1938 г. В связи с этим непонятна роль немецких секций РКП, которые существовали, по меньшей мере, до 1931 г. и играли значительную роль в национальной политике (см. Шарапов Я. Ш. Национальные секции РКП/б/. – Казань, 1968), их основным полем деятельности была как раз Украина. Вы пишете о немецких колхозах-миллионерах, об их стабильности (с. 79), они наверняка участвовали в сельскохозяйственной выставке в Москве в 1938 г., где-то есть на них характеристики и их дипломы, скорее всего, в Москве? Интересно было бы посмотреть как шла механизация сельского хозяйства в 30-е гг. в немецких и в украинских колхозах. Ведь немцы гораздо раньше освоили сельскохозяйственную технику, хотя бы на конной тяге (сноповязалки и конный привод на молотье). Сюда же относится вопрос о т.н. экспертных хозяйствах (с. 132 и др.) – у других авторов говорится о «крестьянах-культурниках», которые за внедрение передовых методов и технических культур (среди них были, несомненно, и меннониты-кооператоры) получали даже льготы по налогам. А у Вас экспертные хозяйства даже кандидаты в кулаки – это явно бывало, но, видимо, позднее. Не упоминается у Вас колония Шенвизе, хотя она была близка к Хортице и экономические противоречия там уже в XIX в. привели к тому, что беднота требовала общего подушного передела земли по примеру болгар и немцев Поволжья. Нет также особой колонии «Остров Хортица»: что там было? При строительстве Днепрогэса часть колоний (Кичкас) была затоплена водой (у Вас глухо об этом на с. 122): что было с народом? Часть колонистов работала на этой стройке (рядом ведь!), но это как-то прошло мимо внимания исследователей.

При анализе воспоминаний украинцев обнаруживается, что они были на третьих ролях в колониях, жили в мазанках под соломой и были пастухами или батраками (у Вас с. 90). Выше них стояли рабочие меннонитских предприятий, тоже украинцы, но о них как-то не говорится, это фокусы выборки или они умирали раньше? Мне рассказывали меннониты, что ученики на фирме Креггер вытачивали медные детали часов вручную и рано заболевали от медной окиси. А ведь там было и литейное производство, и прочие зловерности (см. материалы профсоюзов).

Интересен вопрос о влиянии коренизации на поведение меннонитов во время оккупации, ведь колонии в это время пользовались относительной независимостью и даже имели привилегии. У меня в руках были опубликованные в Германии воспоминания районного начальника Хортицких колоний этого времени, он рассказывает, что к нему приезжали Розенберг и др., а его приглашали в Берлин для доклада перед «золотыми фазанами» о положении в районе. Кстати, в недавней статье о гражданском коллаборационизме в Ростовской области ничего не сказано о колонистах, хотя они и там были. Возникает также вопрос о добровольном или принудительном характере выселения на Запад в 1943–1944 гг., по моим источникам, оно явно было принудительным, под охраной СС или местной полиции, были случаи самоубийств или (сам встречал!) случаи выезда семей жертв, расстрелянных оккупантами в 1941 г. или позднее. К этому было бы интересно найти агитационные материалы или статьи в печати о высылке немцев Поволжья, которыми оккупанты, несомненно, пугали меннонитов, чтобы без сопротивления вывезти их на Запад (у Вас с. 134 и 140 – нежелание ехать и приказ вермахта).

Вы неоднократно ссылаетесь на материалы «команды Штумппа», которая тщательно собирала обширные материалы о колониях, но где они? У меня есть только один текст воспоминаний колонистки, записанных неким СС-чином, возможно из этой самой команды (мне подарили в Германии). В целом можно сказать, что ваша коллективная работа (9 авторов!) очень интересна, но, как и каждая серьезная исследовательская работа, допускает не только расширение (другие колонии), но и углубление, в частности за счет использования материалов из дочерних колоний (Башкирия и Сибирь), а также других архивов и материалов эмигрантов из Хортицы и других колоний за рубежом (Германия и Канада).

Я очень сожалею, что не получил Вашу книгу раньше, теперь прошло уже несколько лет после публикации, надеюсь моя рецензия внесет свой вклад в дальнейшее исследование Вашими сотрудниками столь интересной и актуальной на современном этапе истории меннонитов.

проф. Л. Малиновский, Барнаул.

Надійшла до редколегії 11.09.2011

УДК 930.1 (477+485)

Т. Л. Кудрицька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ШВЕДСЬКА СПІЛЬНОТА УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ

Проаналізовано наукову літературу дореволюційного, радянського та післярадянського походження, присвячену дослідженню історії шведів України. Доведено, що переважна більшість робіт присвячувалась імперському періоду історії шведів, на противагу низці аспектів міжвоєнної доби та часу Другої світової війни, які залишаються маловивченими.

Ключові слова: шведи, історіографія шведської історії, Сьодертонський проєкт, рееміграція, Старошведське, Зміївка.

Проанализована научная литература дореволюционного, советского и постсоветского происхождения, посвященная исследованию истории шведов Украины. Доказано, что большинство работ посвящалось имперскому периоду истории шведов, в противоположность ряду аспектов межвоенного времени и времен Второй мировой войны, которые все еще остаются малоисследованными.

Ключевые слова: шведы, историография шведской истории, Сьедертонский проєкт, реэмиграция, Старошведское, Змеевка.

The author analyzes the scientific literature of the pre-revolutionary, Soviet and Post-Soviet origin dedicated to the history of Swedes in Ukraine. It is proved, that the majority of works are dedicated to imperial period of Swedes history contrary to some aspects of intermilitary period and time of the World War II, still remains poorly explored.

Key words: Swedes, historiography of history of Swedes, Souderton's project, remigration, Staroshvedske, Zmivka.

Ausgewertet werden wissenschaftliche Literatur aus der Zeit vor 1917 sowie sowjetische und postsowjetische Publikationen, die der Geschichte der Schweden in der Ukraine gewidmet sind. Die Autorin erbringt den Nachweis, dass den meisten Veröffentlichungen die Geschichte der Schweden in der Zarenzeit zu Grunde liegt, während eine Reihe von Aspekten der Zwischenkriegszeit und der Zeit des Zweiten Weltkrieges immer noch wenig erforscht sind.

Schlagwörter: Schweden, Historiographie der schwedischen Geschichte, Projekt der Universität Söderton/Stockholm, Rückwanderung, Altschwedendorf, Zmееvka.

Прагнення прогресивних кіл громадськості України «увійти в Європу» стало характерною рисою сучасного українського суспільства. Термінами «глобалізація», «інтеграція», «космополітизм» оперують на різних рівнях як пересічні громадяни, так і представники політичних кіл. Не торкаючись різноманіття перспектив, які обіцяє нам європейське майбутнє, треба зазначити, що даний інтеграційний курс ставить на чергу денну деякі людські прагнення, які виходять за його рамки. Одним із них є потяг до збереження національної самобутності, який яскраво проявляється в існуванні національних меншин у поліетнічних державах.

Україна отримала у спадок від свого історичного минулого строкату етнічну картину. За таких умов численні заклики щодо вироблення виваженої національної політики із врахуванням інтересів усіх етносів є важливими та актуальними. Адже тільки за належного осмислення та вироблення адекватної стратегії національної політики Україна може вирішити проблему не тільки європейської інтеграції, але і збереження культурних особливостей титульного етносу та етнічних меншин. Особливо нагальним є питання щодо створення сприятливих умов для існування малих етнічних меншин, які в силу своєї нечисленності можуть втратити національні ознаки та асимілюватися.

Прикладом такої етнічної групи є шведська спільнота, яка проживає у сучасному селищі Зміївка на Херсонщині¹. Офіційно зареєстрована кількість шведів, за словами голови шведської громади Марії Мальмас, складає півтори сотні осіб [27]. Візит подружжя шведських монархів: короля Карла XVI Густава та королеви Сільвії у 2008 році у Зміївку на офіційному рівні ознаменував інтерес до шведської діаспори України, сприяючи національному відродженню шведської меншини.

Зважаючи на нечисленність та мультикультурне оточення, адже в Зміївці мешкають представники ще 14 національностей [10; 30, с. 104], а також на асиміляційні тенденції (як результат такого сусідства), слід зазначити, що шведи зберегли ряд культурних особливостей, які стали об'єктом уваги сучасних дослідників. Так, необхідно сказати про міжнародний науковий проєкт «Шведи України» 2005–

---

¹ Історична назва села Старошведське, або як називали його німці, що проживали у Шведській колоністській окрузі – Шведендорф (Альт-Шведендорф). Сучасні жителі називають його Гаммальсвенксбю. Офіційна назва – с. Зміївка.

2010 рр. на базі Сьодертонського університету (Швеція, Стокгольм). У ньому брали участь вчені Швеції (Д. Гаунт, А. Котлярчук, П. Вавженюк), України (С. Бобилева, О. Безносів, О. Безносів, Ю. Малицька) та Росії (О. Маньков, Т. Шрадер), які здійснили ряд досліджень різних аспектів історії шведів Херсонщини (детальніше про них йтиметься нижче). Зазначимо, що дана етнічна група і в минулому була об'єктом уваги низки дослідників [2; 12; 17; 26], однак певні моменти історії шведів до цих пір залишаються спірними. На даному етапі створено наукові розвідки, присвячені окремим аспектам та певним періодам історії шведської спільноти Херсонщини [3; 4; 5–7; 13; 19–20; 34; 36]. Також існують статті, які містять аналітичний огляд джерельної бази початкового періоду перебування шведів в Україні [16; 18]. Відсутність робіт, узагальнюючих попередні наукові досягнення дослідників шведського етносу України, обгрунтовує наукову актуальність даної статті.

У цьому світлі метою даної статті є характеристика та аналіз робіт, присвячених історії шведів від їх появи на південних теренах тогочасної Російської імперії до сьогодні. Стаття не претендує на всеохоплююче висвітлення літератури з обраної тематики через об'єктивний фактор – недоступність частини публікацій, виданих у Швеції. Автор зупиняє увагу на україно-, російсько- та деяких англомовних наукових роботах.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання:

- аналіз літератури, присвяченої шведам, опублікованої в дореволюційний та радянський періоди;
- аналіз наукових робіт, що з'явилися в післярадянський період у результаті досліджень шведської спільноти Херсонщини вітчизняними та зарубіжними істориками.

Необхідно зазначити, що дореволюційні дослідники, в основному, не виокремлювали шведів із числа німецького населення колоній Шведської колоністської округи. Деякі дослідники мали змогу безпосередньо спілкуватися із самими шведськими переселенцями та їх прямими нащадками. Тому такі роботи містять як історіографічний, так і джерелознавчий аспекти [2]. Треба сказати, що дані дослідження мали або описовий, або етнографічний характер. Поява більшості з них була результатом державних замовлень, які мали на меті отримання інформації про демографічний стан у поселеннях, розмір земельного володіння та про наявні ремесла, а також потребували узагальнення статистичних знань щодо господарського розвитку пере-

селенців [12, приложение 7], що мало підтвердити доцільність залучення переселенців для колонізації краю.

Про цікавість з боку російських громадян свідчить етнографічний опис Старошведської колонії мандрівником О. Афанасьєвим-Чужбинським, який схвально відгукувався про характер шведів, говорячи про їх гостинність, скромність та чесність. Мандрівник знайомив читача із господарськими заняттями шведів, зокрема з риболовством, надавав характеристику побуту. Особливо цінним є наведений ним опис взаємовідносин шведів із сусідніми німцями, які полягали у протистоянні шведів онімеченню [2, с. 251–252].

Незважаючи на відсутність ретроспективи і постановки наукової проблеми, вищевказані роботи цінні фактологічним матеріалом, який став підґрунтям для подальших досліджень.

Заслуговує на увагу стаття Г. Писаревського, який перший виокремив шведів із числа німецьких переселенців. Невелика за обсягом, але важлива за змістом, розвідка присвячена характеристиці періоду перших років проживання шведів у Новоросії. Про її науковий рівень свідчать посилання на матеріали Російського державного історичного архіву, рапорти І. Синельникова та губернатора Новоросії Язикова, а також на матеріали особистого архіву князя Потьомкіна, який відповідав за переселення. Г. Писаревський навів причини міграції шведів та перелік умов переселення, які були запропоновані їм урядом [26, с. 247–250].

Радянські історики не відрізнялися інтересом до представників шведського етносу. Короткий період політики коренізації, за якого було поставлено мету розв'язання протиріччя в національному питанні, залишеного Російською імперією, не ознаменувався виходом жодного дослідження, присвяченого цій меншині. Причину слід шукати у нечисленності шведів, що не сприяло виникненню дослідницького інтересу. Курс на уніфікацію радянського суспільства, взятий урядом СРСР після згортання політики коренізації, також не сприяв появі робіт з етнічної тематики. Лише у 1972 р. шведська спільнота, як засновник села Зміївка, побіжно згадується енциклопедією «Історія міст і сіл Української РСР» у томі, присвяченому Херсонській області [11, с.187].

Про відродження інтересу до шведських переселенців з боку вчених свідчить стаття естонського дослідника О. Лойта, присвячена першим двом десятиліттям від початку заснування шведської колонії. У даній роботі історик навів число переселенців, означене ним у кількості 1200 осіб, одержане ним у результаті аналізу да-

них із записів пастора з острова Вормси в Естонії [17, с. 108], висловив твердження про примусовий характер переселення шведів російською владою [17, с. 105], започаткувавши подальшу жваву дискусію спеціалістів з даного питання. Грунтуючись на матеріалах церковних книг, вчений здійснив огляд демографічного стану колонії, проаналізувавши стан народжуваності, смертності та частоти укладання шлюбів. Стабілізацію рівня смертності до нормального рівня О. Лойт пов'язав із пристосуванням шведів до умов нового середовища [17, с. 110–114]. Ця робота, незважаючи на певні суперечності, є цінним дослідженням з історії шведів Херсонщини.

Побіжно торкається шведів стаття О. Мовчана, яка стосувалася іноземної допомоги голодуючим України в 1921–1923 рр. Не наводячи даних безпосередньо про голод у шведському селі, вона відображає тло тогочасної ситуації, з якою зіткнулись усі етноси Української РСР. Автор епізодично згадав діяльність Бюро шведських робітничих зборів у відправці пайків та медикаментів голодуючим співвітчизникам, навів дані про калорійність пайків зі Швеції, описав місію Фрітьофа Нансена та діяльність Червоного Хреста у допомозі голодуючим етнічним меншинам [25, с. 78–80].

Становлення незалежної поліетнічної України спонукало вчених не лише до написання оновленої національної історії, відродився інтерес вивчення історії національних меншин. У даний період у створенні сукупності наукових розвідок, присвячених тематиці шведської етнічної спільноти, можна умовно виділити два етапи: перший – публікація робіт проблемно-описового та етнографічного характеру. Другий етап знаменувався появою більш якісних у плані аналізу досліджень, які ґрунтувалися на залученні значного обсягу архівних даних.

Характерно, що за перші роки незалежності вчені спрямували свій ентузіазм у бік дослідження взаємовідносин радянської влади та національних меншин, йшло викриття раніше замовчуваних тем. Так, з'явилися роботи, присвячені сталінським репресіям у середовищі національних меншин, велось дослідження політики коренізації. Серед робіт такого характеру деякі торкалися шведів Херсонщини. Зокрема, слід згадати про статтю С. Гусева та М. Цобенко, присвячену дослідженню проблеми розв'язання національного питання на півдні України 1920–30-х рр., де згадувалося про функціонування шведської школи, надавалася загальна характеристика політики радянської влади до національних меншин [9, с. 50]. Автори навели цікавий факт про участь 78 жінок, мешканок Старошведського, у кон-

ференції, присвяченій залученню молоді нацменшин до соціалістичного будівництва [9, с. 53]. Надає можливість познайомитися із долею шведів у роки сталінських репресій нарис Ю. Голобородька. Дослідник показав участь деяких шведів у «викритті ворогів», які звинуватили своїх п'ятьох односельців у контрреволюційній діяльності. Публікуючи витримки із протоколів допиту затриманих, автор зробив висновок про сфабрикованість звинувачення шведів та безпідставність виголошеного їм смертного вироку [8, с. 227]. На підтвердження цього Ю. Голобородько описав засідання військового трибуналу від 1964 р., який виправдав цих шведів, реабілітувавши їх померттю [8, с. 229].

Наукові розвідки другої половини 90-х років, присвячені шведам Херсонщини, відображають кілька напрямів досліджень. Так, О. Данильченко та В. Сергійчук висвітлили долю шведів впродовж одного із переломних періодів їх історії кінця 20-х – початку 30-х років. В. Сергійчук стисло проаналізував причини виникнення еміграційних настроїв у середовищі шведів у 1929 р., серед яких називалися неприйнятні ними умови колективізації та невдоволення релігійною політикою влади. Також було описано дії радянської влади, яка спробувала завадити еміграції. Автор подав число шведів, які повернулися у Швецію – 140 родин [28, с. 125]. О. Данильченко коротко охарактеризував прийом цих емігрантів та умови їх проживання у Швеції. Неможливість працевлаштування, ксенофобські настрої та несприятливий клімат були визначені причиною повернення шведів до СРСР у 1930–1931 рр. [28, с. 130]. Особливо цінною цю статтю робить публікація двох документів, один з яких відображає результат діяльності радянської комісії, створеної для розслідування причин невдоволення шведів проживанням у Радянському Союзі [28, с. 126–128]. А інший є листом шведів до уряду СРСР із проханням дозволу на рееміграцію [28, с. 130–131].

Про інтерес до часу виникнення Старошведського поселення свідчить стаття І. Кулинича, відомого своїм вагомим внеском у дослідження історії німецьких колоній України. У даній статті вчений торкався питання кількості колоністів, умов їх переселення, назвав дату заснування поселення. Не обійшов увагою дослідник і долю першого пастора Йогана-Адольфа Європеуса, наводячи перелік вигод, створених йому російським урядом [15, с. 119]. Описовий характер статті не завадив їй зайняти гідне місце серед інших досліджень, присвячених шведській спільноті Херсонщини.

Етнографічний характер мають статті Г. Чумаченко, які стали результатом її експедицій до с. Зміївка. Окрім докладного опису побуту сьогодення шведів: особливостей їх будинків, одягу, мови та релігійного життя, авторка зробила спробу аналізу причин переселення шведів на береги Дніпра, приєднуючись до тези О. Лойта про їх примусову депортацію царською владою [30, с. 103]. Торкнулася Г. Чумаченко і питання виїзду до Швеції. Головною причиною повернення шведів до СРСР у 1929–1930 роках вона назвала «зворотний культурний шок» та синдром «втраченого раю» [30, с. 103]. Авторка виголосила заклик до об'єднання зусиль вчених у дослідженні мультикультурного південного простору України, пояснюючи цю необхідність відсутністю знань широкого загалу про нечисленні етнічні меншини [29].

Виникненню еміграційних настроїв у середовищі шведів у 1929 р. присвятила увагу Ю. Коник, яка доповнила схожі розвідки інформацією щодо дій уряду СРСР, який через міжнародний розголос цієї справи міг діяти лише шляхом поступок та матеріального заохочення. У статті наведено заходи влади по забезпеченню шведів кредитами на фураж, а також про організацію дитячого харчування, обладнанню амбулаторії та хати-читальні [13, с. 134]. Також авторка дала характеристику поведінки шведів, які буквально вимагали дозволу на виїзд, не спокушаючись на обіцянки. Але Ю. Коник опублікувала і лист, у якому шведи виразили прагнення повернутися на прабатьківщину і просили радянську владу дозволу на виїзд [13, с. 136–138].

Про зацікавлення російських вчених проблемою шведської меншини свідчить стаття Л. Арської. Мова ведеться в першу чергу про шведів Америки. До долі шведів Росії Л. Арська звертається для порівняння. Авторка доходить висновку, що шведам в Америці, на відміну від шведів Росії, було важче проявити свої таланти через те, що в Росії завжди дарувався простір для вияву талантів [1, с. 37].

Якісно новий етап у вивченні шведів Херсонщини розпочався після старту міжнародного шведсько-російсько-українського проекту на базі Сьодертонського університету (2005–2010 рр.), покликаного спрямувати увагу науковців на детальне вивчення історії шведської спільноти в Україні.

Варто відзначити блок наукових статей Ю. Маліцької, присвячених імперському періоду історії шведських колоністів. Так, дослідницею було реконструйовано передумови, причини та хід їх міграції [23, с. 22–25], проаналізовано шведсько-німецькі міжетнічні контакти, які, за її словами, виражалися у земельному та релігійному проти-

стоянні, конкуренції за владне домінування в регіоні, а також ґрунтувалися на господарсько-побутовій взаємодопомозі [20]. Ю. Маліцька присвятила увагу питанню адаптації та акультурації шведів у російському середовищі [19, с. 13–14], дослідила соціально-економічну інтеграцію шведів в інфраструктуру Півдня імперії. Нею також були порушені питання теоретичного характеру: характеристика архівних матеріалів України стосовно їх інформаційної репрезентативності щодо історії шведського населення Херсонщини [18], здійснено історіографічний аналіз шведської наукової літератури з даної проблематики [22]. Ю. Маліцькою у 2010 р. була захищена кандидатська дисертація, присвячена дослідженню міграції, адаптації та акультурації естонських шведів на Півдні Російської імперії 1791–1871 рр. [21]. У ній дослідниця дійшла висновку про колонізаційний тип міграції шведів [21, с. 160]. Серед причин повільного процесу адаптації шведів до нового середовища авторкою названі непередуманість колонізаційних планів держави і відсутність розробленої системи колонізації, спонтанність рішення про переселення шведів, їх необізнаність із особливостями району вселення, кліматичні відмінності, фізичне виснаження переселенців та специфіка вікового складу групи переселенців, що гальмувало їх господарське облаштування [21, с. 161–162]. Також дослідниця навела перелік акультураційних змін, що призвели до інтеграції шведів у південноімперський простір, наголошуючи на збереженні їх етнічної самосвідомості [21, с. 163–165].

Суттєвим внеском у дослідження даної тематики стали роботи С. Бобилевої. Одна із них присвячена аналізу взаємовідносин влади Російської імперії та шведських колоністів. Авторка приділила увагу розвінчанню міфів щодо насильної депортації шведів імперською владою та ошукання шведів імперською владою у питанні невідповідності обіцянок стосовно їх облаштування та розміру земельного наділу [7, с. 249–255]. Ці положення були представлені науковій громадськості на конференції у Стокгольмі у 2008 році і дістали позитивну оцінку в Швеції, ввійшовши до антології «Шведи України». На основі архівних матеріалів, авторка означила число шведів, які переселилися на Південь Російської імперії, а також встановила дату заснування шведської колонії. С. Бобилевою було детально охарактеризовано діяльність російських монархів у справах переселення колоністів, а також специфіку в організації шведського переселення [7, с. 258–264]. С. Бобилева торкнулася питання адаптації та господарського розвитку населення Шведського колоністського округу. Вона

зупинила увагу на визначенні початку колонізації регіону та категорії колоністів залежно від країни їх виходу та громадянського стану, проаналізувала причини переселення шведів та німців [6, с. 77–78]. Також дослідниця порівняла конфесійну приналежність переселенців, кількісний показник населення колоній та їх подальший демографічний розвиток. Нею був проаналізований матеріальний стан німецьких і шведських переселенців, визначені їх основні сільськогосподарські заняття та різниця у культурі землеробства та скотарства. Вона порівняла систему землекористування німецьких та шведських колоністів та використання ними різного сільськогосподарського реліквію, охарактеризувала традиційне для шведів риболовство, яке забезпечувало їх додатковим прибутком [5, с. 44–46]. Дослідниця торкнулася і питання володіння шведами, на відміну від німців, російською мовою [5, с. 47]. Причиною цього нею указано створення на момент німецького переселення німецькомовної колоністської адміністрації, що виключало потребу німців в оволодінні російською мовою, а також само сприйняття німців, як носіїв більш високого рівня культури, ніж росіяни та українці [5, с. 48–49].

Питанням релігійної ситуації у Старошведській окрузі приділяє увагу О. В. Безносова, яка охарактеризувала конфліктну ситуацію між двома лютеранськими общинами (шведською та німецькою) у Шведській колоністській окрузі [4]. Дослідниця довела, що шведи-лютерани надали перевагу об'єднанню з німцями-католиками для обмеження впливу німців-лютеран у самоврядуванні поселення. Авторкою був наведений цікавий наслідок культурно-економічного протистояння шведів і німців. За її словами, шведи-лютерани залишилися поза впливом іноземних місіонерів-пієтистів внаслідок свідомого несприйняття зовнішніх релігійних впливів. О. Безносова зазначає, що ця якість була відповіддю шведів на спроби німецьких колоністів-лютеран асимілювати одновірців у своє середовище [4, с. 296].

У сферу наукових зацікавлень О. І. Безносова входить питання, пов'язане із збереженням шведами своєї ідентичності. Дослідник назвав дві основні цитаделі ідентичності шведів – школу та церкву. Автор охарактеризував політику радянської влади у вирішенні релігійного питання у шведському селі, описавши її наслідки, які полягали у націоналізації церковного майна державою. О. Безносов довів, що ситуація, яка склалася навколо виселення пастора К. Гоаса із приходського будинку, була розв'язана позитивно для останнього лише після втручання дипломатичного представництва [3].

Російський вчений О. Маньков присвятив статтю дослідженню лінгвістичних особливостей старошведського діалекту, який залишається малодослідженим діалектом шведської мови [24]. Хоча вчений зупинив увагу на питанні лінгвістичного стану шведів Зміївки, дана стаття демонструє інтерес представників суміжних дисциплін до шведської етнічної спільноти взагалі.

Ще одна представниця російської історичної науки Т. Шрадер, на основі здійсненої нею етнографічної експедиції у с. Зміївку, зробила висновок про збереження шведами їх віри, на відміну від побуту, який майже втратив свої характерні риси. Дослідниця зазначила, що старошведський діалект побутує лише серед старшого покоління, навівши число його носіїв (15 осіб). Зі слів Т. Шрадер, основними сільськогосподарськими заняттями шведів залишаються землеробство та рибальство [31, с. 26]. Окрім вказаної статті, Т. Шрадер є автором ще кількох робіт, присвячених дослідженню історії шведів, які є цінним внеском у вивчення історії шведів Херсонщини [32; 33].

Торкаючись зарубіжних вчених, варто згадати роботу Ю. Хедмана, яка стала першим комплексним дослідженням історії шведів від їх появи на о. Даго до 2005 року. Дослідник вперше порушив питання долі шведів за часів Громадянської війни та революції [35, с. 43–50], детально охарактеризував допомогу шведського Червоного Хреста в роки голоду 1921–1922 рр. [35, с. 51–53], проаналізував механізм становлення радянської влади у Старошведському [35, с. 53–55]. Ю. Хедманом також описано процес виїзду шведів на історичну прабатьківщину та Канаду, коротко наведено умови їх проживання у межах цих країн [35, с. 59–65]. Зазначаючи очевидні досягнення цієї роботи, слід сказати і про її уривчастість, де кожному розділу відводиться всього по кілька сторінок. При цьому наявні посилання лише на архіви Швеції за відсутності жодної згадки про архівні матеріали України. Разом з тим дана наукова розвідка є підґрунтям для подальших досліджень.

Дослідник Сьодертонського університету А. Котлярчук присвятив статтю дослідженню взаємовідносин шведів із сусідами – німцями, виокремивши причини їх протистояння. Серед них він назвав суперечки, пов'язані із розміром земельних ділянок, релігійні відмінності та суперництво на цьому ґрунті, протидію шведів онімеченню та німецькому домінуванню в окрузі [14, с. 29–31]. Побіжно автор торкнувся долі шведів під час Громадянської та Другої світової війн, їх від'їзду до Швеції та повернення назад, допомоги Червоного Хреста під час голоду, а також депортації шведського населення німець-

ким командуванням під час Другої світової війни [14, с. 32–33]. На відміну від роботи Ю. Хедмана, стаття А. Котлярчука ґрунтується на матеріалах архівів України, які містять детальну інформацію про тогочасні події і не викликають питань стосовно достовірності даних.

Контакти шведів Старошведської колонії та вихідців Фінляндії і Швеції на основі вивчення їх спогадів дослідив у статті П. Вавженюк. Автор проаналізував механізми збереження шведами етнічної ідентичності, культури та мови, відзначаючи поодинокі випадки міжконфесійних шлюбів [36, с. 16], замкненість стосовно до чужих офіційних осіб [36, с. 17]. Причиною консервування шведської мови та культури вчений назвав низький рівень літературної грамотності та передачу знань від старшого покоління молодшому усним шляхом, що мінімізувало інонаціональні контакти [36, с. 18].

Характер політики окупаційної нацистської адміністрації щодо шведського населення проаналізовано у статті Д. Гаунта. Вчений окреслив причини невдоволення шведів політикою радянської влади, що виразилось у привітності до німецької армії [34, с. 242]. Проголошення недоторканності майна шведів та збереження їх добробуту німецьким командуванням автор виводить із поширення на останніх статусу фольксдойче [34, с. 244–246]. Професор довів, що німецьке командування прагнуло повністю асимілювати шведів серед німецького населення, чому завадив лише короткий період окупації Старошведського [34, с. 248].

Отже, короткий аналіз літератури з історії дослідження шведської етнічної спільноти показав, що дана тема донедавна не користувалася значним інтересом. Роботи, створені в дореволюційний та радянський періоди, присвячували увагу встановленню причин переїзду шведів, кількості переселенців, господарському розвитку їх поселення на перших етапах існування та етнографічним описам їх побуту. Лише для робіт кінця 80-х років ХХ ст. характерний ретроспективний погляд та ґрунтування на архівних матеріалах. Вивчення шведської меншини, що почалося після становлення незалежної України, характеризується більшою різноманітністю тематики. Можна умовно виокремити два етапи: за першого дослідження історії шведів переважно мало описовий та етнографічний характер. Слід сказати і про проблематику, властиву науковим розвідкам цього етапу. Так, автори приділяли увагу або питанням ранньої історії Старошведського, або сучасному їм життю шведів Зміївки. Характерним був також інтерес дослідників до певних аспектів життя шведів за часи

СРСР, зокрема до питань виїзду до Швеції та повернення назад в Радянський Союз. Якісно новий етап у дослідженні шведської історії розпочався з 2005 року зі стартом Сьодертонського проекту. Науковцями було підсумовано та уточнено досягнення попередників, почалася розробка нових аспектів історії шведів.

На сьогоднішній день створено значну історіографічну базу, але все-таки вона не є завершеною. Треба сказати, що науковці переважно торкалися імперського періоду історії шведів. Тому подальшої розробки та уточнення потребують питання, які стосуються реакції шведського населення на початок Першої світової війни, їх позиції стосовно німецьких військ у період окупації села у 1918 р.; долі шведів під час Громадянської війни та голоду 1920-х та 1930-х років; впровадження колективізації у Старошведському та її впливу на подальший господарський розвиток села; міжнаціональних відносин шведів, німців, росіян та українців у міжвоєнний період; ставлення до шведів з боку радянської влади за часів Другої світової війни та ін. Значна кількість аспектів історії шведської етнічної спільноти України все ще залишається за бортом історичної науки, що породжує незорозуму перспективу для зацікавлених науковців.

Бібліографічні посилання

1. *Арская Л.* Шведы в Америке, шведы в России / Л. Арская // США. Экономика, политика, идеология. – 1993. – № 8. – с. 32–39.
2. *Афанасьев-Чужбинский О.* Подорож у Південну Росію / О. Чужбинський. – Д., 2004. – 469 с.
3. *Безносков А.* Церковь и школа как цитадели шведской идентичности / А. Безносков (на правах рукопису).
4. *Безноскова О.* Особенности обустройства церковной жизни в многонациональных и поликонфессиональных регионах Российской империи (на примере с. Старошведское Херсонского уезда Херсонской губернии) / О. Безноскова // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура [сб. науч. трудов V Междунар. науч. конф., (Белгород, 23–24 января 2009 г.) / отв.ред. И. Шатохин. – Б., 2009. – С. 293–298.
5. *Бобылева С.* Социально-экономическое развитие населения Шведского колониального округа и проблемы идентичности шведов / С. Бобылева // Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., 2011. – С. 34–53.
6. *Бобылева С.* Шведский колониальный округ / С. Бобылева // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути»: матер. Междунар. научной конф. Москва, 17–21 сентября, 2008 г. / отв. ред. А. Герман. – М., 2009. – С. 77–79.

7. *Бобылева С.* Шведы Украины и государственная власть / С. Бобылева // *Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., 2008. – С. 247–268.*

8. *Голобородько Ю.* В лабетах облуди і вигадок / Ю. Голобородько // *Забуттю не підлягає. Нариси. Спогади. Оповідання. – Херсон, 1994. – С. 224–229.*

9. *Гусева С.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920–1930 рр.) / С. Гусева, М. Цобенко // *Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 45–54.*

10. *Зміївка: мала Європа на Півдні України // Релігійне краєзнавство. – 2007. Травня. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/15552/*

11. *Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – 1972. – 687 с.*

12. *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. / А. Клаус. – СПб., 1869. – 543 с.

13. *Коники Ю.* Реєміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами Державного архіву Херсонської області / Ю. Коники // *Нариси з історії Бериславщини. – Вип. 3. – 2001. – С. 132–139.*

14. *Котлярчук А.* Немці України в судьбі шведської колонії на Дніпрі, 1805–2007 / А.Котлярчук // *Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., 2007. – С. 27–35.*

15. *Кулинич І.* Як і коли з'явилися шведські колонії на Півдні України / І. Кулинич // *Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 118–121.*

16. *Кушеверский И.* К вопросу о перспективах исследования истории шведских общин в России в XIX веке в фондах РГИА / И. Кушеверский // *Матер. конф. «Санкт-Петербург и страны Северной Европы» 2001 г. – Режим доступу : http://www.rchgi.spb.ru/spb/conference_1/kusheversky.htm*

17. *Лойт А.* Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века / А. Лойт // *Скандинавский сборник. – Т., 1988. – Вып. 32. – С. 104–116.*

18. *Малицкая Ю.* История шведских колонистов Юга Российской империи конца XVIII – XIX ст. в архивах Украины / Ю.Малицкая // *Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Д., 2007. – с. 19–27.*

19. *Малицька Ю.* Акліматизація шведських мігрантів на Півдні Російської імперії / Ю. Малицька // *Грані. – 2010. – № 1 – С. 12–14.*

20. *Малицька Ю.* Діалектика шведсько-німецьких міжетнічних контактів Шведської колоністської округи / Ю. Малицька // *Матер. конф. «Немецкие поселения Юга Украины: от заселения до современности (к 200-летию основания Березанских колоний)». – Николаев, 2009.*

21. *Малицька Ю.* Естонські шведи на Півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2010. – 246 с.

22. *Малицька Ю.* Міграція, адаптація та акультурація естонських шведів на Півдні Російської імперії (1781 – перша половина XIX ст.) : аналіз шведської історіографії / Ю. Малицька // Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. праць / ред. кол. : В. Смолій, А. Кузьмінський, С. Наумов]. – Ч., 2009. – С. 111–115.

23. *Малицька Ю.* Шведське населення на Півдні Російської імперії: передумови, причини та хід міграції / Ю. Малицька // Вісник Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Історичні науки. – Ч., 2008. – Вип. 52. – С. 21–26.

24. *Маньков А.* Село Старошведское (Gammalsvenskby) и его диалект. Результаты исследований 2004–2006 гг. / А. Маньков // Шведы. Сущность и метаморфозы идентичности / [отв. ред. Т. Топтендаль-Салычева]. – М., 2008. – С. 294–314.

25. *Мовчан О.* Иноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. / О. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 77–84.

26. *Писаревский Г.* Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край (По документам Государственного архива) / Г. Писаревский // Русский вестник. – М., 1899 – Кн. III. – С. 246–252.

27. *Прядко І.* Шведська сім'я. Як живе шведська громада в селі на Херсонщині / І. Прядко // Кореспондент. – 2011. – 28 вересня. – № 37. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/journal/1266292-korrespondent-shvedska-simya-yak-zhiv-shvedska-gromada-v-seli-na-hersonshchini>

28. *Сергійчук В.* Земля, яка стала рідною. Зміївка. / В. Сергійчук, О. Данильченко // Нариси з історії Бериславщини. – Вип. 3. – 2001. – С. 124–131.

29. *Чумаченко Г.* Культурний простір Півдня / Г. Чумаченко // Портал «Арт-Кавун». – Режим доступу : http://artkavun.kherson.ua/kulturnij_prostir_pivdnja.htm

30. *Чумаченко Г.* Шведське поселення на Півдні України / Г. Чумаченко // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2–3. – С. 101–110.

31. *Шрадер Т.* Методы сопоставления традиционной и современной культуры шведов в Украине (по результатам экспедиции в Херсонскую область в сентябре 2006 года) / Т. Шрадер // Полевая этнография. – 2006 : матер. Междунар. конф. / под. ред. В. Козьмина. – СПб., 2007. – С. 24–26.

32. *Шрадер Т.* О шведах-колонистах в России / Т. Шрадер // XV конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: [тезисы докладов]. – М., 2004. – Ч.1. – С. 134–136.

33. *Шрадер Т.* Очерки жизни шведских колонистов в России (XIX в.) / Т. Шрадер // Скандинавские чтения 2006 года: этнографические и культурно-исторические аспекты. – СПб., 2008. – С. 229–253.

34. *Gaunt D.* Swedes of Ukraine as «Volksdeutsche» – the Experience of World War II / D. Gaunt // Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., –2007. – С. 239–250.

35. *Hedman J.* Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005. – 77 p.

36. *Wawrzeniuk P.* Tradition and Past: The Swedes of Alt-Schwedendorf 1782–1852 / *P. Wawrzeniuk* // Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., 2007. – С. 12–19.

Надійшла до редколегії 11.02.2012

УДК 930.1 (47+420)

В. В. Галушко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІКТОРІАНСЬКА АНГЛІЯ В ОЦІНКАХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Здійснено спробу аналізу історії вікторіанської Англії в працях радянських істориків. Подано коротку узагальнену характеристику основних досліджуваних тематичних блоків, які переважали в радянський час.

Ключові слова: тематика, вікторіанська Англія, робітничий рух, імперія, проблема.

Осуществлена попытка анализа истории викторианской Англии в работах советских историков. Представлена краткая обобщающая характеристика основных исследуемых тематических блоков, которые преобладали в советское время.

Ключевые слова: тематика, викторианская Англия, рабочее движение, империя, проблема.

An attempt to analyze the reporting of Victorian England history in the works of Soviet historians is made. It is include a short generalized characteristic of the main research blocks that dominated during the Soviet period.

Key words: subjects, Victorian England, labor movement, empire, problem.

Der Autor unternimmt den Versuch, die Geschichte des viktorianischen Englands in Arbeiten sowjetischer Historiker zu beleuchten und stellt eine kurze Übersicht der wichtigsten Themenblöcke vor, die in der Sowjetzeit dominierten.

Schlagwörter: Thematik, viktorianisches England, Arbeiterbewegung, Imperium, Probleme.

Кожна історична епоха цікава по-своєму. ХІХ століття, наповнене важливими зрушеннями в економіці, техніці, точних науках, літера-

36. *Wawrzeniuk P.* Tradition and Past: The Swedes of Alt-Schwedendorf 1782–1852 / *P. Wawrzeniuk* // Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., 2007. – С. 12–19.

Надійшла до редколегії 11.02.2012

УДК 930.1 (47+420)

В. В. Галушко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІКТОРІАНСЬКА АНГЛІЯ В ОЦІНКАХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Здійснено спробу аналізу історії вікторіанської Англії в працях радянських істориків. Подано коротку узагальнену характеристику основних досліджуваних тематичних блоків, які переважали в радянський час.

Ключові слова: тематика, вікторіанська Англія, робітничий рух, імперія, проблема.

Осуществлена попытка анализа истории викторианской Англии в работах советских историков. Представлена краткая обобщающая характеристика основных исследуемых тематических блоков, которые преобладали в советское время.

Ключевые слова: тематика, викторианская Англия, рабочее движение, империя, проблема.

An attempt to analyze the reporting of Victorian England history in the works of Soviet historians is made. It is include a short generalized characteristic of the main research blocks that dominated during the Soviet period.

Key words: subjects, Victorian England, labor movement, empire, problem.

Der Autor unternimmt den Versuch, die Geschichte des viktorianischen Englands in Arbeiten sowjetischer Historiker zu beleuchten und stellt eine kurze Übersicht der wichtigsten Themenblöcke vor, die in der Sowjetzeit dominierten.

Schlagwörter: Thematik, viktorianisches England, Arbeiterbewegung, Imperium, Probleme.

Кожна історична епоха цікава по-своєму. ХІХ століття, наповнене важливими зрушеннями в економіці, техніці, точних науках, літера-

турі, музиці, мистецтві, багате на новинки. Це століття пару та електрики, світових технічних винаходів, відкриттів, прогресу, змін. Подібне минуле привертає до себе увагу в силу його значущості та ваги загалом, адже саме тоді було закладено основи для розвитку сучасних наук, створено передумови для винаходу майбутніх технічних нововведень, якими ми і нині користуємося.

Англійське XIX століття знає чотирьох монархів – Георга III, Георга IV, Вільяма IV, Вікторію. Але саме з правлінням останньої ми пов'язуємо поняття «вікторіанська Англія» та створюємо у свідомості певний асоціативний ряд: стиль, особливий дух епохи, непорушність традицій, своєрідний побутовий інтер'єр, звички тощо. 64-річне перебування на престолі королеви Вікторії надзвичайно виразно постає на фоні загальної історії країни та й Європи XIX ст. як таке. Для Англії це буде щось на зразок «золотого віку» часів Єлизавети I (1558–1603 рр.). Звісно, чимало заперечень можна висловити з цього приводу, але саме за Вікторії Англія в середині XIX ст. досягне економічної та фінансової першості, почне здобувати статус найбільшої світової колоніальної імперії, сформує свою національну ідею, завоює економічну першість у Європі. Неабияку роль у даному плані відіграє і сама королева, навіть зведені до мінімуму її повноваження дозволятимуть Вікторії побічно, але все-таки впливати на хід політико-економічного життя країни, використовуючи, де свій природний розум, а де і свою виховану та врівноважену жіночність.

Досягнення, відкриття, зрушення, які мали місце у вікторіанській Англії, дають змогу стверджувати про її чільне місце в переважній більшості сфер діяльності людини. Прямими доказами цього слугує таке: створення першого робітничого споживчого товариства (1844 р.), винайдення конверторного способу виготовлення сталі (1856 р.), наукове обґрунтування вчення про еволюцію і теорію природного відбору Ч. Дарвіном (1859 р.), створення профсоюзної ради (1860 р.), поява руху суфражисток (1885 р.), відкриття електрона Дж. Томсоном (1897 р.), встановлення 8-годинного робочого дня (1889 р.) і т. д. Англія, ступаючи на шлях поступового розквіту та завоювання першості, прагматичними діями урядів як консерваторів, так і лібералів, долає проблеми внутрішнього життя. Політична мудрість королеви та компромісність партійних сил є прикладом адекватного соціального реагування та прийняття рішень при вирішенні складних ситуацій. Для прикладу наведемо 1838 р., коли в Англії було опубліковано «Народну хартію» з її шістьма програмними вимогами [28]. Зрештою, зваженими політичними поступками уряду

вдалося досягнути миру з робітничим рухом, наслідком чого стало формування стійких союзів тред-юніонів, скорочення робочого дня тощо, тим самим вдалося подолати кризові явища.

Не дивно, що науковці беруться за вивчення епохи вікторіанської Англії, кожен раз справедливо обґрунтовуючи її значущість та актуальність. Зрештою, і наші проблеми змушують нас звертатися до історії цієї країни, щоб спробувати оцінити багатий досвід та адаптовано використати її досягнення для власних цілей. Адже в Англії так вдало змогли поєднати теоретичні розробки в системі управління величезною державою з їх практичним втіленням у реалії повсякденного життя. Часта зміна урядів, чергування Ліберальної та Консервативної партій є свідченням частих змін самих пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, націлених на вибір кращого можливого варіанта рішення для конкретного часу. Сама ж демократизація, як наприклад, парламентські реформи 1867 р., 1884 р., була зумовлена необхідністю стирання розриву між вищими та нижчими прошарками населення, спрямована на запобігання соціальних потрясінь, які мали місце в революційно налаштованих сусідніх країнах – Франції, Німеччині чи далекій Америці.

Подієва картина вікторіанства настільки багата, що сміливо можна стверджувати про її стійку популярність серед істориків. У даному контексті нас цікавить висвітлення історії вікторіанської епохи в роботах радянських істориків, які по-своєму намагалися представити всі наявні в історії явища, виходячи із нової ідеологічної системи, створеної Марксом – Ленінінм.

Метою нашого дослідницького узагальнення ставимо такє: виявити найбільш характерні оцінки радянських істориків щодо подій вікторіанської Англії, класифікувати досліджувані теми та визначити притаманні їм риси.

Поставлена мета вимагає від нас виконання кількох завдань, які полягають у виокремленні етапів дослідницьких пошуків з характерним набором ознак та конкретних тем, що найчастіше привертати увагу радянських істориків, розкритті оціночних закономірностей змалювання історичної дійсності вікторіанської Англії.

Але, як виявилось, у радянський період у розрізі всесвітньої історії їй першість аж ніяк не належала, за винятком окремих тематичних блоків, навіть більше, окремих подій, як то: робітничий рух, боротьба за парламентську реформу, іноземні завоювання країни тощо. Події 1917 року та їх подальший розвиток точно окреслили межі досліджуваних тем. Перебудова існуючої до того часу освітньої системи,

заснованої на єдиній схемі, введення доктринального марксистсько-го бачення вітчизняної історії, змушувало більшою мірою працювати над історією, власне, Радянського Союзу, тому на вивчення вікторіанської Англії у ранній радянський період не вистачало ані часу, ані істориків. Поодинокі автори зверталися, в основному, до умовно близького до російських подій прецеденту – англійської буржуазної революції [18; 1; 19; 2], в якій вбачали основний рушій розвитку країни. Але і тут був сильний конкурент – Велика Французька революція, яка відіграла більше «всесвітньо-історичне значення», та Паризька Комуна 1871, як приклад героїчної боротьби пролетаріату. Та все ж таки наповнена різноманітними подіями історія туманного Альбіону не могла залишатися осторонь задекларованого нового повороту при висвітленні минулого.

Опрацьована література дає змогу нам виділити три основні етапи в дослідженні історії вікторіанської Англії, беручи за критерій проблемно-хронологічний підхід та особливості внутрішньополітичного розвитку Радянського Союзу. Тому виділимо такі етапи.

Перший етап охоплює 20-ті рр. ХХ ст., характерною рисою його є логічне продовження традицій російських дореволюційних вчених, зосередження уваги на розробці проблем економічної, політичної історії, вивчення культури, зацікавлення технічними новинками. Методи та інструментарій істориків широкий, добре забезпечений джерельною базою, зібраною попередниками. Спостерігаємо різнопланові оціночні судження, але вже з'являються ті з них, що стануть згодом основою для формування основ радянської моделі бачення історичної дійсності [3; 21]. Деяким історикам довелося поплатитися життям за свої погляди, наприклад, Й. Лібербергу, що був страчений за «належність до контрреволюційної діяльності» [20].

Другий етап припадає на час одноосібної влади Й. Сталіна – кінець 20-х і завершується початком 50-х рр. Особливостями даного етапу можемо визначити так: найактивніше розробляються питання соціальної боротьби, промислового розвитку, колоніальної політики. Звужується тематика досліджень, обмежується коло доступних джерел, більш помітна одноманітність у висновках [22; 26].

Початком третього якісно нового етапу можемо визначити зміну керівництва у 1953 р., лібералізацію та потепління у відносинах із Західною Європою, яке наступить з 70-х рр. Помітними ознаками цього етапу стає розширення кола досліджуваних тем, переоцінка зроблених раніше суджень, намагання співвіднести отримані результати із власне історією Радянського Союзу. Це був період початку форму-

вання історичних шкіл, вироблення основних напрямків та нових методів наукового дослідження, розширення джерельної бази та співробітництва [4–17; 19; 23–28; 30].

Загалом можемо говорити, що «вікторіанські студії» багато в чому залежали від політичної обстановки всередині самого Союзу, що зумовлювало їх специфіку, деяку однобокість та повторюваність в оцінках тих чи інших подій різними авторами, як наприклад, дослідження робітничого руху чи колоніальних здобутків Англії.

Звісно, охопити всі напрацювання навіть короткого періоду радянської історичної науки нам не видається можливим, тому одразу виділимо основні, найчастіше досліджувані теми:

- 1) економічна історія;
- 2) політичне життя країни, разом з діяльністю політичних партій та нарисами біографій провідних діячів;
- 3) робітничий рух;
- 4) зовнішня або, як частіше її називали, колоніальна політика держави.

Безперечно, однією з базових тем було економічне життя. Дослідження першого етапу спираються на багатий досвід попередників, викликаючи передумови тих процесів, що мали місце, «щоб краще уявити ті радикальні зміни ... треба спинитися на історичному розвитку ...» [21, с. 3]. Невід'ємними при написанні робіт подібного характеру були статистичні дані, які просто такі запевняли читача в єдино правильному варіанті розвитку тих чи інших подій. Так, у перших рядах загальних розвідок радянської доби на економічну тематику є праця викладача всевітньої історії, історії соціалізму, історії класової боротьби – Й. Ліберберга (1897–1937) [21]. Сам період написання книги ставив його в залежність від тем революційного ходу історичного процесу. Авторська позиція більшою мірою представлена статистичними таблицями, ніж їх словесним роз'ясненням, і сходиться на визнанні факту зміни «економічного обличчя Англії» протягом XIX ст. на індустріально-промислове [21, с. 46–47, 72–73].

Логічним продовженням економічних досліджень, але вже другого етапу, стануть роботи Ф. Потьомкіна та ранні роботи Є. Тарле [21; 25]. Виходячи із політичного положення Європи після Віденського конгресу, Англія постає як сильний монополіст в економічному плані. Розвиток промисловості та сільського господарства характеризується періодичними піднесеннями та спадами, особливо тяжкими були 40-і рр. XIX ст., охоплені голодом, що не могли не помітити радянські історики. Посилання авторів на теорети-

ків марксизму-ленінізму підсилює сам тон розвідок, перетворюючи їх на чергове ґрунтовне дослідження радянського типу про жорсткий західний світ капіталізму. Так, наприклад, у Ф. Потьомкіна ми не знайдемо посилань на якусь іншу літературу, окрім К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна [22]. Треба сказати, що обидва автори для більш повного розкриття теми беруться і за короткий огляд політичного життя країни, подаючи основні відомості про соціальні рухи, зміни та обов'язково підводячи все написане під необхідність обґрунтування робітничого чартистського руху, який, безперечно, був реакцією на складність соціально-економічного стану в країні. І нам важко не погодитися із слушною оцінкою автора того, що Англія 30–40-х рр. ХІХ ст. – це «країна величезних багатств, але в той же час і країна великої бідності, неграмотності сотен тисяч людей, країна високої дитячої смертності» [22, с. 7].

Заданий напрям економічних досліджень зміниться після 1953 р., нова політична обстановка в Радянському Союзі, пов'язана із лібералізацією суспільно-політичного життя, дасть можливість продовжувати займатися економічною історією Англії в більш широких межах. Найуспішнішими у цьому плані можна вважати розвідки Л. Кертмана, Л. Туполевої, М. Єрофєєва [15; 28; 10; 12;], де представлена картина економічного розвитку Англії впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Економічна складова вікторіанської епохи хоч і подана у контексті загального робітничого руху, колоніальних воєн, монополізації економіки, все ж таки вирізняється рядом особливостей. Це ширша джерельна база, відхід від постійних посилань на класиків марксизму-ленінізму, якісніша дискусія тощо. Дослідження економічної історії приводять М. Єрофєєва до висновку про те, що фундаментом промислового піднесення слугувала «наявність обширних колоніальних володінь», звідки Англія везла дешеvu сировину, отримуючи великі прибутки [10, с. 78]. Дослідники не надавали ніякого значення другій стороні: окрім, безперечно, використання Англією колоній у своїх цілях, у розвиток останніх вкладалися чималі кошти, йшов процес європеїзації їх, долучення до високої культури самої Англії. У своїх дослідженнях історики сходяться на думці, що Англія переживає період розквіту, вершиною якого була виставка 1851 р., але надалі, у зв'язку із зміцненням конкуренції з боку інших країн, особливо США, появою на карті Європи двох сильних держав – Німеччини та Італії, з середини 70-х р. намічається процес втрати економічної першості. Радянські історики сходяться на думці, що дане явище зумовлене перенесенням уваги з внутрішніх питань на зовнішню політику,

яка вимагала і чималих коштів, і сил. Але треба зазначити й розширення їх зацікавлень. Так, М. Єрофеев присвятив низку своїх досліджень й іншим темам, таким як: російсько-англійські контакти [14], вивчення образу Англії через посередництво російської публіцистики [12], де вже з позицій психолого-ментальних особливостей намагався пояснити «причуди» жителів острова.

Разом з тим можемо сказати, що оцінки економічних зрушень вікторіанської Англії серед радянських істориків мають помітне нашарування ідеологічних схем самої історичної науки Радянського Союзу, що особливо помітне в посиланнях та поясненнях причин ключових процесів епохи – неухильного прогресу, складання монополій, виникнення нових галузей в економічному житті.

Важливим елементом пошукових робіт радянських дослідників була політична історія країни та історія політичних партій, яку подавали здебільшого як приклад віджилого минулого. Але треба зазначити, що дана тематика характерна для досліджень аж третього етапу, тобто починаючи з середини 1950-х рр. Так, В. Согрин значне місце у своєму дослідженні відводить цілій сукупності факторів, що сприяли формуванню політичної системи, серед яких виділяє партійність, фінансові ресурси, популістські гасла [25]. Він же вказує на те, що навіть самі британські історики визнають вплив партійних позицій на творення національної історії [25, с. 41]. За критерій визначення ваги політичної партії В. Согрин бере «їх здатність пристосовувати закони і політичні інститути Великобританії до змінної соціальної та економічної обстановки», а його періодизація партійно-політичної історії в цілому певною мірою є актуальною і нині [25, с. 41–42]. До даного блоку тематично належить написання історій політичних вчень, особливо становлення лібералізму та консерватизму. Наприклад, В. Н. Виноградов та К. Б. Виноградов прослідковують у своїх працях трансформацію лібералізму та перехід владної естафети від лібералів до лейбористів, разом з тим їх оповідь багата на фактичний матеріал про чисельність членів партій, а також містить корисні посилання на програмні документи [4; 5]. Що стосується дослідження консерватизму, то вони не відзначалися популярністю, тільки починаючи з 70-х рр. з'явилася низка істориків, що наглядно презентує нам розвиток даного напрямку в радянській історичній науці. Серед них можемо назвати О. Галкіна, П. Рахшміра, які побічно, в загальній характеристиці, торкалися питання виникнення, розвитку, еволюції та типології англійського консерватизму [7; 8; 23]. Так, П. Рахшмір вносить важливе судження про те, що своєрідний консервативний

«синтез соціального і політичного» у державному регулюванні подає Англія часів прем'єрства Б. Дізраелі, але при цьому продовжує, що «ідейно-політична трансформація консерватизму диктується в першу чергу задачами боротьби з робітничим рухом» [23, с. 53]. Історик не вбачає в цьому прагматичну державну політику, спрямовану на вирішення внутрішніх проблем, пов'язаних з наростанням того ж таки робітничого руху, недоліків соціальної політики тощо.

Більш поважне місце в радянських дослідницьких пошуках займав лібералізм як суспільно-політичний напрям у розвитку держави, що пояснюється рядом причин. Лібералізм представлений провідною буржуазною ідеологічною і суспільно-політичною течією. Історики виводять ідеали лібералізму з духовної боротьби проти абсолютизму, гніту католицької церкви в ім'я прогресу, свободи думки та людського розуму, рівності та світового братерства. Правда, радянським історикам доведеться визнати очевидний факт втрати лібералізмом політичних позицій на кінець XIX ст. та його трансформацію в лейбористську течію, називаючи причини «об'єктивними», але не розкриваючи їх, вказуючи лише на те, що «ліберали досягли найбільших успіхів в утвердженні принципів не тільки політичної, а й соціальної демократії, залишивши консерваторів далеко позаду» [25, с. 47]. Якщо ж брати загалом, то радянських істориків більш приваблював французький лібералізм, ніж англійський, де все ж таки сильнішими були консервативні тенденції. Така лінія проглядає в дослідженнях вже згадуваних В. Виноградова та К. Виноградова [4; 5].

Час від часу в радянський період з'являлися історичні праці, які повідомляли про життя окремих людей, таких як: члени королівської родини, прем'єр-міністри, громадські діячі тощо. Така тенденція більш характерна для періоду після 1953 р. Для прикладу можемо навести роботи В. Трухановського про Бенджаміна Дізраелі та королеву Вікторію [27]. Автор з повагою ставиться до королеви і прем'єр-міністра, хоча в останньому вбачає чимало авантюризму, кар'єризму та вміння мистецьки обходити гострі кути. Зрештою, важко не погодитися з істориком, бо чи не вміння лавірувати між різними політичними силами та вирівнювати всі можливі соціальні негаразди дали змогу саме консервативному уряду Б. Дізраелі вивести Англію на провідне місце в усіх найважливіших сферах суспільно-політичного життя. Сюди ж, як приклад, можемо віднести і працю А. Давидсона, яка має науково-популярний характер і являє собою доступне для широкого загалу висвітлення процесу формування Англії як колоніальної імперії [9]. В цілому сказати, що подібні теми користува-

лася надмірною увагою з боку істориків не можна, адже дослідження поодинокі, а наукова дискусія йде виключно в заданому плані, без будь-яких поворотів. Хіба що суперечки з приводу політичних реформ трохи її, так би мовити, розбавляють [17].

Бачимо, що політична історія та історія політичних течій посідає своє місце в дослідженнях, але поступається більш прогресивно-революційній Франції. Оцінки, дані радянськими істориками, видають їх спроби відшукати причини формування світової революційності, політичної непрактичності самого капіталізму та неодмінного авторитету самого Радянського Союзу. У даному блоці історичних досліджень, винесених радянськими істориками суджень та сформованих ними висновків можна виділити дві основні характерні риси: 1) перенесення акценту на політичну історію свідчило про розвиток «вікторіанських студій» у радянський час та бажання довести переваги соціалістичного розвитку над капіталістичним; 2) поява нових імен у вивченні історії Англії періоду королеви Вікторії ще раз демонструвала, що радянським історикам доводилося рахуватися із провідними європейськими колегами і Англія в цьому плані посідала чільне місце.

Найбільш важливою, може навіть життєво необхідною, темою радянського часу з історії вікторіанської Англії був робітничий рух. Майже кожен історик рано чи пізно торкався її у своїй науковій кар'єрі. Сюди відносимо роботи М. Єрофеева, А. Шапіро, Б. Рожкова тощо [11; 29; 24]. Автори історичних праць переконливо доводили, що робітничий рух в Англії періоду 30–50-х рр. XIX ст. являє собою перше, широке, масове, політичне оформлення пролетаріату, складову частину світового революційного протесту проти капіталістичного засилля приватної власності і бажання великої буржуазії керувати світом. Звісно, не можна не помітити, як чартистський рух виводився із основ Французької революції 1789 р., що зайвий раз переконує нас в його належності до системи офіційної історії. Об'ємна історіографічна традиція чартистського руху дозволяє хронологічно поділити дослідження на два основних етапи: 1) роботи до 50-х рр. XX ст. – представляють рух як єдиний революційний хід усього робітничого класу; 2) праці з 50-х рр. XX ст. демонструють намагання розібратися в окремих проблемах чартистського руху, як наприклад: ідеологія, програма, періодизація тощо. Та, зрештою, не можна скласти однозначну оцінку такому великому доробку радянських істориків, як розкриття тематики робітничого руху. З однієї сторони, ця тема, як найбільш досліджувана в літературі, є ключовою з історії

Англії XIX ст., а з іншої – саме тому решта важливих аспектів висвітлена надзвичайно побіжно, при цьому абсолютно дискусійними так і залишилися питання датування окремих періодів чартизму, ролі та його впливу на розвиток Англії та робітничого руху загалом.

Широку історіографічну базу має тема зовнішньої політики Англії періоду правління Вікторії, яка представляє процес перетворення держави на величезну імперію, в якій «Сонце ніколи не заходило». Не станемо перераховувати всіх радянських істориків, що обрали дану тематику для своїх досліджень, обмежимося кількома, вивішивши загальну тенденцію їх робіт. Згадаємо роботу Є. Тарле, в якій подано загальну характеристику колоніальної політики [26], дослідження Б. Коваля, що писав про політику Англії в Центральній Америці в 1823–1850-х рр. [16], працю М. Єрофєєва, де пов'язано розвиток чартизму та його вплив на зовнішню політику держави [11], В. Виноградова, який описує агресивну політику Англії на Балканах середини XIX століття [4], тощо. Спільним для всіх робіт є представлення колоніальної експансії як закономірного явища, а не результату випадкового збігу обставин. Причини експансії виводяться з капіталістичного виробництва та відносин, бажання Англії зберігати здобутий статус-кво на європейсько-азійських просторах. Саме тому в «охопленому шовінізмом Альбіоні Паризький мир був зустрітий кисло», бо підводив підсумок під трирічну Кримською війною, результатами якої Англія виявилася не задоволена [4, с. 306].

Не можна не помітити, що роботи по зовнішній політиці Англії демонстративно протиставляють політику двох могутніх імперій – Британської та Російської, разом з тим радянські історики намагаються представити благородну місію російського народу у справі визволення тих же Балкан. Деякою мірою ми мусимо з ними погодитися, але, з іншої сторони, колоніальна політика Англії мала і позитивне значення для підкорених народів, що особливо стане помітним у другій половині XIX ст., коли уряд почне вкладати свої кошти в їх розвиток та утримання. Наявність широких колоніальних володінь даватиме змогу на пом'якшення соціальних проблем всередині самої Англії, так як всі незадоволені матимуть змогу реалізувати свої амбіції за межами острова. Так що треба сказати, що і в колоніальній політиці можна виділити кілька позитивних моментів, що не було помічено радянськими істориками та не отримало належної оцінки.

Загалом, можемо стверджувати, що період вікторіанської Англії в радянській історичній науці не користувалося популярністю з низ-

ки причин, основною з яких можна назвати відсутність в Англії очевидної для істориків-марксистів революційної традиції, тому провідне місце йому аж ніяк не належало. Історики розробляли більш «революційні» теми, такі як: англійська буржуазна революція, розвиток робітничого руху, формування колоніальної імперії. При цьому кожне нове дослідження логічно продовжувало попереднє. Чимало важливих тем залишилося без уваги, тому сучасним історикам є чим поцікавитися. Гадаємо, що ідеали вікторіанства, відтворені на сторінках сучасних історичних праць, висока культура англійського XIX століття ще знайдуть місце і в нашому, надзвичайно наповненому різноманітностями, світі.

Бібліографічні посилання

1. *Архангельский С. И.* Аграрное законодательство великой английской революции. 1643–1648. Ч. 1 / С. Архангельский. – М.; Л., 1935.
2. *Барг М. А.* Великая английская революция в портретах ее деятелей / М. А. Барг. – М., 1991.
3. *Виноградов В. Н.* Британский лев на Босфоре / В. Виноградов. – М., 1991.
4. *Виноградов В. Н.* У истоков Лейбористской партии (1889–1900) [Текст] / В. Виноградов. – М., 1965.
5. *Виноградов К. Б.* Эволюция английской либеральной партии в свете трудов В. И. Ленина / К. Виноградов. – Л., 1970.
6. *Галкин А. А.* Консерватизм в прошлом и настоящем / А. Галкин, П. Ю. Рахшмир. – М., 1987.
7. *Галкин А. А.* Новая «консервативная волна» как порождение идеологического кризиса капитализма / А. Галкин // Вопросы философии. – № 12. – 1977. – С. 80–92.
8. *Давидсон А.* Сесиль Родс и его время / А. Давидсон. – М., 1984.
9. *Ерофеев Н. А.* Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н. Ерофеев. – М., 1959.
10. *Ерофеев Н. А.* Чартизм и колониальная политика / Н. Ерофеев // Новая и новейшая история. – № 1. – 1957. – С. 75–93.
11. *Ерофеев Н. А.* «Дряхлый Альбион» (Англия в русской публицистике 30–40-х годов XIX века) / Н. Ерофеев // Проблемы британской истории. 1980. – М., 1980. – С. 129–146.
12. *Ерофеев Н. А.* Промышленный переворот и проблемы рабочей силы в Англии / Н. Ерофеев // Проблемы британской истории. 1987. – М., 1987. – С. 106–118.
13. *Ерофеев Н. А.* Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских 1832–1853 / Н. Ерофеев. – М., 1982.

14. *Кертман Л. Е.* География, история и культура Англии / Л. Кертман. – М., 1979.
15. *Коваль Б. И.* Политика Англии в Центральной Америке (1823–1850) / Б. Коваль // Вопросы истории. – № 3. – 1961. – С. 214.
16. *Косарев А.* Избирательная реформа 1867 г. в Англии / А. Косарев // Вестник Москов. ун-та. Серия экономики, философии и права. – 1958. – № 2. – С. 143–160.
17. *Кудрявцева А. Е.* Великая английская революция / А. Кудрявцева. – М., 1925.
18. *Левин Г. Р.* Демократическое движение в Английской буржуазной революции / Г. Г. Левин. – Л., 1973.
19. *Ліберберг Й. І.* – Режим доступу : http://histans.com/?termin=L%D1%96berberg_Y_%D0%86.
20. *Ліберберг И.* Нариси економічної та соціальної історії Англії (1760–1850) [Текст] / И. Ліберберг. – К., 1927.
21. *Потемкин Ф. В.* Англия 1815–1848 гг. / Ф. В. Потемкин. – М., 1949.
22. *Рожков Б.* Важный этап борьбы чартистов за единство рабочего класса (1851–1853 гг.) / Б. Рожков. – М., 1958.
23. *Согрин В. В.* История партийно-политической системы в Великобритании: анализ немарксистских концепций / В. В. Согрин // Новая и новейшая история. – № 5. – 1988. – С. 41–57.
24. *Тарле Е. В.* Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств / Е. Тарле. – М., 1965.
25. *Трухановский В. Г.* Бенджамин Дизраели и королева Виктория / В. Трухановский // Новая и Новейшая история. – № 4, 5. – 1990. – С. 138–153, с. 145–155.
26. *Туполева Л. Ф.* Королева Виктория и Ирландия / Л. Ф. Туполева // Европейские монархии в прошлом и настоящем. – СПб., М., 2001. – С. 44–50.
27. *Туполева Л. Ф.* Социалистическое движение в Англии в 80-е годы XIX века / Л. Туполева. – М., 1973.
28. Чартистское движение в Англии. Хронология и документы. Ч. 1. – Режим доступу : <http://www.agitclub.ru/front/eng/chartist02.htm>.
29. *Шапиро А. М.* К вопросу о материальном положении английских рабочих в 60-е гг. XIX века / А. Шапиро // Уч. зап. Саратов. ун-та. – Т. 66. – М., 1958.

Надійшла до редколегії 5.03.2012

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Безносов Александр Иннокентьевич – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Венгер Наталия Викторовна – доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Венгер Альберт Григорьевич – ассистент преподавателя кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Галушко Валентина – аспирантка кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Герман Юлия Александровна – кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Деннингхаус Виктор – доктор, зам. директора Германского исторического института, Россия.

Кадол Александр Николаевич – соискатель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кинка С. М. – аспирант Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, Украина.

Клец Виктор Кириллович – кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кудрицкая Татьяна Леонидовна – аспирантка кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Лавренко Валерия Сергеевна – магистрантка исторического факультета Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Малиновский Лев Владимирович – доктор исторических наук, профессор Барнаульского государственного педагогического университета, Россия.

Моисеенко Станислав – аспирант кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Рокк Кеннет – председатель Академического международного центра немецко-русских исследований при Колорадском государственном университете, США.

Савчук Варфоломей Степанович – доктор исторических наук, профессор кафедры физики Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Соловьёв Виталий – аспирант кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Троян Сергей Станиславович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой международных отношений и страноведения Ровенского института славяноведения Киевского славистического университета, Украина.

Ходченко Елена Евгеньевна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Чирко Богдан Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Академии муниципального управления, Украина.

Шмидт Вольдемар – г. Регенсбург, Германия.